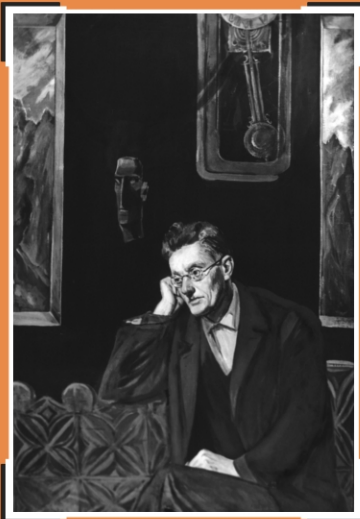
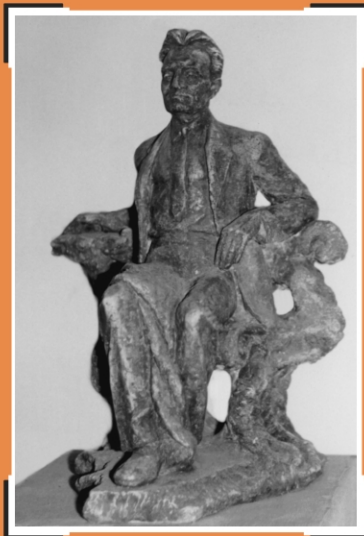

Индекс 73247

Васо.
Дзантиаты Юрий
конд ныв.

Васо.
Санаты Барисы
конд скульптурæ.

ISSN-02-06-41-62

2000
11-12

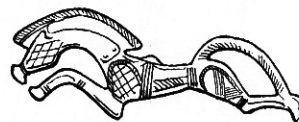
MAX OUT

В редакцию
журнала "Находка"

Сердечно благодарю за помощь
и внимание. От души желаю
здоровья и счастья
С сердечной благодарностью
и добрыми пожеланиями

В Абасов
30 октября 2000 г.

НАША ЭПОХА

Журнал выходит с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ - АЛАНИЯ

Главный редактор — Ахсар Кодзати

Редколлегия: Гастан Агнаев
Руслан Бзаров
Борис Гусалов (отв. секр.)
Анатолий Дзантиев
Елизавета Кочиева
Анатолий Кусраев
Давид Темиряев
Камал Ходов
Сергей Хугаев

Техн. редактор Раиса Кудзиева
Корректор Заира Карацева

Владикавказ, 2000

МАУ ДУГ

11-12
'00

Журнал цæуын райдыдта 1934 азы майы

ЦÆГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ РЕСПУБЛИКÆЙЫ ФЫСДЖЫТЫ
ЦÆДИСЫ ÆРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Сæйраг редактор — Хъодзаты Æхсар

Редколлеги: Агънаты Гæстæн
Бзарты Руслан
Гусалты Барис (бæрнон секр.)
Дзантиаты Анатоли
Косты Лизæ
Къусраты Анатоли
Темыраты Давид
Ходы Камал
Хуыгаты Сергей

Техн. редактор Куыдзиаты Раисæ
Корректор Хъæрæцаты Зæирæ

Дзæуджыхъæу, 2000

НОМЫРЫ ИС :

АБАЙТЫ ВАСО: 100 АЗЫ

<i>ХЪОДЗАТЫ Ахсар. Аenusккон Васо? — Аenusон Васо! Разныхас.</i> . . .	9
<i>Фыдазты (Стенограммæ æмæ уац).</i>	12
<i>БИАЗЫРТЫ Кромвэл. Кувæндон аразæг. Васоимæ ныхас.</i>	65

НАФИ: 75 АЗЫ

<i>НАФИ. Ахсæвы монологтæ. Аемдзæвгæтæ.</i>	73
<i>ТЕМЫРАТЫ Давид. Аланты Нана. Ныфсдæттæг трагеди.</i>	88

АЕМБАЛТЫ ЦОЦКО: 130 АЗЫ

<i>Цоцкойы сфæлдыстадон бынтæй.</i>	123
<i>КОКОЙТЫ Эльзæ. Аенæ дæу... Аемдзæвгæтæ.</i>	141
<i>ХЪАЙТТАТЫ Сергей. Слонаты София. Таурæгъ.</i>	150

ДЗАДТИАТЫ ТОТЫРБЕГ: 90 АЗЫ

<i>ДЗАДТИАТЫ Тотырбег. Дыууæ барæджы. Радзырд.</i>	180
--	-----

НОГ ТÆЛМАЦТÆ

<i>Омар ХАЙЯМ. Цыппаррæнхъонтæ.</i>	189
---	-----

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

<i>Аелгыстытæ.</i>	204
------------------------------	-----

РÆСТÆГ — РÆСТÆВЗАРÆН

<i>ЛОТИТЫ Аллæ. Мысæм æй зæрдæуынгæгæй.</i>	234
---	-----

УИДÆГТÆ

<i>АЛÆГАТЫ Сергей, МАХЦИАТЫ Нина. Мыхциатæ.</i>	238
2000 азы «Мах дуг» ныммыхуыр кодта.	242

АБАЙТЫ ВАСО:

100

азы

Дæ фарн лæууы сæдæ цæджындзыл ныр,
 Аемæ йын нæй мылгæмæ дæр фæуудæн.
 Ирыстонæн ды не стæлалы, нæ хуф дæ,
 Дæ хæлæс та — ирон дзырды фæндыр.

Вæйны афтæ: кæддæр æлæрон
быдыртæ ãи ахста, уыцы Зайæг-
хал ма аззайны ãысыл Зæххы
æппæлыл. Ахæм у, Зæгъæм, быныл
ãи баззæди, Пицундæйны уыцы
нæзыкзох. Ирæттæ дæр афтæ
скифты быныл баззæдысты Кав-
казы хæхты. Цы бахъахъхæд-
той уæдæ сæ ивгъуыд замантæй?
Дыууæ æвæдæйнауы хæзнайны: сæ
'взæг æмæ эпос. Зынгæ немъцаг фи-
лолог Якоб Фримм (царди XIX
æнусы) фыста: «Не 'взæг у нæ
истори дæр». Ирмæ ивгъуыд за-
манты фыссынад нæ уыд, истори-
он хроникæтæ нæ арæзтой. Фæлæ
сын æппæт бартæ дæр и сæхицæй
афтæ Зæгъынæн: не 'взæг æмæ нæ
эпос сты нæ истори.

АБАЙТЫ ВАСО

Ирæттæ æвзæг æмæ фольклор нæм
мингай азты сæртты æрхастой, исто-
рион азфыстытæ æмæ документтæ кæй
нæ бахъахъхæдтой, уыдæттæ: скифты
æмæ сарматты фæгон, хæдбындуф, æмбал
кæмæн нæй, ахæм дунейы мыртæ æмæ
фæлгонцтæ.

АБАЙТЫ ВАСО

Æвзагæн бæлвырд артикуляцион базæйæ дарддæр ма ис арф уидæгтæ адæмы цæрдæ, æнæзынæ тæгтæй æнгом баст у сæ хæдЗарæдон, созмалон уал æмæ традицитимæ, сæ Зонд-ахаст, удыхæд æмæ психикон фæзилæнтимæ.

АБАЙТЫ ВАСО

ÆНУСЫККОН ВАСО? — ÆНУСОН ВАСО!

ИРОН адæммæ, мæнмæ гæсгæ, Васойæ амондджындæр лæг ничи ис. Фыццаджыдæр уымæн, æмæ йын Хуыцау бахай кодта æвæджиуы курдиат. Уый Васойæн йæ амæндты сæр у. Дыккаг та уый, æмæ йын уыцы стыр курдиат æххæстæй равдисынæн Хуыцау радта æнæхъæн æнус (нырма уал; раттæд ма йын дзæвгар азтæ!). Фæлæ Абайты лæппу йе Сфæлдисæгæн ахæм адджын, ахæм уарзон фæцис, æмæ йын ракодта æртыккаг лæвар дæр: æнæхæрд нæуузæхх быдыр. Стæй йын загъта: «Фæрнæй йыл кус, мæ хъæбул». Уыцы быдырæн йæ ном хуыйны — Ирон Æвзаг. Æмæ дзы Васо ацал-ауал азы кусы, йæ удæй арт цæгъды, афтæмæй. Йæ алы боны куыст дæр уыди сгуыхтдзинад, егъау æнтыст, амонды хос. Амонды хос йæхицæн æмæ йæ ирон адæмæн. Дзæнæты бадинаг Дзуццаты Хадзы-Мураты загъдау, «æнæхъæн зонæдон-иртасæн институттæ дæсгай азты дæргъы цы хъуамæ сарæзтаиккой, уый Васо сарæзта иунæгæй».

Æрдзыскондæй поэт чи у, æрмæст уый зоны, хаты, æмбары, мады æвзаг куыд адджын у, Дзырд-Хуыцау адæймаджы зæрдæйыл базыртæ кæй садзы æмæ йæ æрвон дунетæм кæй хоны, уый. Мады

гуыбынæй рахæстæ арф æмæ уæззау зонд баиу тæмæнифтыгъд поэтикон удыхæдима, стæй ма сыл бафтыди, фыдæлты замантæй абонмæ «хъуыдыйы наутæ» (ома чингуытæ — Ф.Бэконы ныхас) цы хæзна-исбис фæластой, уый. Ахæм у, ставд нымæдæй, Васойы феномен. Уый æмдзæвгæтæ никуы фыста, фæлæ кæддæриддæр æцæг поэт уыд.

Ирон дзырдтæ систы, Абайы-фыртæн Хуыцау цы хуымзæхх балæвар кодта, уый алæмæт-мыггæгтæ, тауинаг. Васо сæ æвзæрста, цыма йæ армытæппæныл уыдысты, уыйау, рæвдыдта сæ, узæлыди сыл, уагъта сæ йæ уды тавс, иртæста сын сæ билцъытæ, сæ уд-уидæгтæ. Уыдон цыкурайы фæрдгуытау æрттыдтытæ калдтой, рухс кодтой, æмæ-иу фæрныг лæджы зæрдæ сæ табуйаг хъомысæй, сæ фидыцæй хуры фарсмæ абадти.

Дзуры фарны лæг йæхæдæг: «Нæ интеллигенттæй бирæмæ афтæ зыны, цыма не'взаг, ирон æвзаг, у магуыр, къуымых æмæ гуымыдза. Афтæ та сæм уымæн кæсы, æмæ сæхицæй рох кæнын байдыдта се 'взаг, дыууæ ныхасы кæрæдзиуыл бабæттынмæ нал арæхсынц æнæ уырыссаг фæхæццæ. Афтæ чи зæгъы, не 'взаг магуыр у, уый-ма байхъусæд нæ кадæггæнджытæн сæ хуыздæртæм! Фатæн æмæ æнæбын фурдау сæ ныхас цæуы хъæздыг æмæ паракхатæй, æнæфæкъуызгæ, æнæферхæцгæ, æнæ иу дзырд уæлдай, æнæ иу дзырдхæдджын, алы хъуыды, алы ныв, алы хабар дæр дзы йæхи равдисы цыбыр æмæ æххæстæй. (...) Кæцырдæмæриддæр акæсæм нæ фольклоры фатæн быдырты — алы ран дæр ис бирæ бакусинаг, бирæ æхсызгон æмæ, зæрдæ кæмæ райы, ахæм хъуыддæгтæ». («Мах дуг», 1935, № 7 — 12).

Абон хъуамæ махæй алчи дæр ахъуыды кæнид: гъа-ма, Васойы ацы фæдзæхстытæй цы сæххæст кодтам, цы сарæзтам 65 азы дæргъы? Æмæ æрцæуиккам зæрдæариссæн хатдзæгтæм. Мах не стæм Васойы аккаг, не стæм Къостайы, Секъайы, Арсени, Елбыздыхъойы, Малиты Георгийы, Алиханы, Созыры аккаг, не 'мбарæм адæмы хъæр, нæ хатæм, хорз æмæ цауд цы у, уый, нал иртасæм кæрæдзийæ хæрзæджыты æмæ ницæйæгты. Нæ фарны лæг цы фольклорон хæзнаты кой кодта, уыдон абон дæр æнуд архивты рæдзæгъдтæй лæууынц, рыг сыл сбадти, цыма сæ адæмæй барæй æмбæхсæм. Уæд ма цымæ цы боны хорзмæ у нæ каст, нæ рæзгæты нæ мад-фыды æвзагæй куы фæиртæстам, уæд ма чи кæсдзæн уыцы хæзнатæ? Ирыстон чи хуыйны, уыцы бæстæйы ис сæдæгай доктортæ, профессортæ, академиктæ æмæ æндæр ахæмтæ, фæлæ дзы кæмæ бацамондзынæ, мæнæ ай ирон ахуыргонд у, зæгъгæ, кæцы дзы зоны иронау æдæрсгæ кæсын-фыссын?

«...алы дзиглотæ сивæзтой сæ къубæлттæ, сдардтой сæ сæртæ, — алырдыгæй алы хъæлæстæй дзурын байдыдтой: «Æз драматург дæн!» «Æз беллетрист дæн!» «Æз — поэт!» Æмæ уыцы дзиглотæ æхсæнады тæрхонмæ цыфæнды рахæссæнт — алцæуыл дæр сын æмбæлынц æхсызгонæй, арфæтæй». (Кочойты Арсен, 1909 аз).

Абон уавæр ноджы фыддæр фæцис. Тæмæнкалгæ хъæбæр цъæртты тыхтæй, ног чындзытау, нæ разы фегуырынц алымыггаг джиппыуадзæнтæй æрвыст чингуытæ (фылдæр хатт — супер-разгæмтты). Фæлæ нæдæр удæн исты ахъаз сты, нæдæр зондæн. Бирæтæн дзы сæ авторы зонгæ дæр ничи фæкæны. Фысджыты цæдис, Ирон театр, чиныгуадзыны хъуыддаг зауатæй-заууатдæрма цæуынц.

Уæдæ кæмæн фæкуыста Васо, йæхи загъдау, «æхсызгон æмæ зæрдæрайгæйæ» йæ цард-цæрæнбонты? Цæй тыххæй нын фæкодта ахæм лæггæдтæ? Дзæгъалы уыд йæ удуæлдай, арфæйаг-табуйаг куыст? Ирон æвзаг, ирон фольклор, ирон истори, ирон адæмы кад афтæ уæлиаумæ систа, æмæ нæ уый фæрцы базыдтой дунейы ахуыргæндтæ. Адæмты æвзæгтæ æмæ фольклор чи иртасы, — уыцы дзыррдзæугæ лæгтæ сæ цæст æрæвæрдтой Васойы фæллæйттыл, сæ бон нæу сæ фæрсты ахизын — уыцы фæллæйттæ сын стыр ахъаз сты сæ куысты. Хуыцау бахизæд, фæлæ ир æмæ ирон æвзаг куы нал уой, уæддæр нæ фарны лæджы чингуытæ цæрдзысты æмæ сæ пайда кæндзысты бирæ фæлтæртæ, уæлдайдæр та индоевропæйаг æвзæгтыл чи дзуры, уыдон: æнæ ирон æвзаг уыдонæн дæр бындуронæй, биноныгæй раиртасæн нæй.

Васойы тыххæй академик Олег Трубочев афтæ загъта: «Василий Иванович Абаев — ровесник XX века, и это по-своему тоже символично. Я не удивлюсь, если потом будут говорить о веке Абаева в иранской и осетинской этимологии, имея в виду время ее наивысшего расцвета».

О, XX æнус йæ райдайæнæй йæ кæронмæ Васойы у. Стæй канд XX æнус нæ. Васойы æнустæ бирæ сты...

Фыдæй-фыртмæ ирон адæммæ лæджы кад ахæм къæпхæнтыл æвæрд цыди: хæдзары лæг, сыхбæсты лæг, хъæубæсты лæг, комы лæг, дзыллæйы (адæмы) лæг, ома æгас Иры дзыллæйы лæг...

Абайты Васойы кад ацы къæпхæнтæй дзæвгар фæуæлдæр: Васо сси планетæйы лæг.

ХЪОДЗАТЫ Æхсар

21. 10. 2000

ФЫДАЗТЫ

Васо абон кæсы йæ кады, йе 'нусы бæрзондæй.
Фæлæ цытæ цыди æнусы 'рдæджы размæ та?

ЦÆГ генийæн, дам, базонæн ис афтæ: куы фæзыны, уæд ыл, кæм цы къуымых ис, уыдон сæвварс вæййынц, сусæгвæнд ыл скæнынц, йæ ныхмæ тох самайынц.

1950 азы газет «Правда» райдытта дискуссии æвзагзонынады фарстаты фæдыл. Архайдта дзы И.В.Сталин дæр. Уый карз критикæ скодта академик Н.Я.Марры, марксизм, дам, вульгаризаци кæны, йæ кад ын дæлæмæ æппары. Советты бæстæйы æдзухдæр куыд уыд, афтæ рауад ацы хатт дæр. Иугæр Мæскуы (æмбар æй: Сталин) æрыхснырста, уæд æгас ССР Цæдисы алы рæтты дæр сæ фындзтæ мæрзынмæ фесты: республикæты, крайты, облæстты агурын байдыдтой марристы. Ирон адæм ахæм хъуыддæгты сæ разæй никæй ауадздзысты æмæ та ацы хатт дæр уайтæккæ сæхи аифтонг кодтой. Уæвгæ сæ Терк-Турчы бæстæмæ цæуын, кæнæ зæххы алы кæрæтты зылын нæ бахъуыди — мæскуы-йæгтæ дæр ма сын аххуыс кодтой æмæ, цæйау акæнынц, агургæ æмæ æнæаргæ «марристыл» фæхæст сты. Уый уыд Абайты Васо. (Васо Маррмæ дæр æмæ Сталинмæ дæр цы цæстæй каст, уый та арвæй бæрæгдæр у æрмæст мæнæ ацы хъуыдыйадæй дæр: «Было бы неверно

сводить историю советского языкознания к уродствам сперва марровского. потом сталинского периода». (Бахахх æй кодтон æз. — Хъ. Æ.). Гъемæ — гъæйтт-мардзæ! — дыууæрдыгæй арт æндзарын байдыдтой разæгъды лæгыл. Радиойы, газетты, журналты, чингуыты, конференциты, алымыггаг æмбырдты... Иуырдыгæй Мæскуы æндæрста, иннæрдыгæй — Ирыстон. Мæнæ мæскуыйаг артæндзарджыты номхыгъд: ССР Цæдисы Наукаы академийы Æвзагзонынады институты директор В.В.Виноградов, йæ хæдивæг Б.А.Серебренников, В.И.Чичеров, Ю.Д.Дешериев, Е.А.Бокарев, В.М.Жирмунский, Б.В.Горнунг, Б.В.Миллер, В.Я.Пропп, В.П.Сухотин æмæ иннæтæ.

Уæд нæхи æндзарджытæ та? Сæ нæмттæ сын нал дзурын, цы «Стенограмма»* мыхуыр кæнæм, уымæй бæрæг сты. Фæлæ конференцийы радзурын кæмæн нæ бантыст, уыдонæй та бирæтæн трибунаы систы «Рæстдзинад», «Мах дуг», «Социалистическая Осетия», «Æрыгон большевик», радио æмæ а.д. Ахуыргæндтæ, журналистгæндтæ, фыссæггæндтæ — алчи дæр архайдта артмæ æндзарæнтæ-сугтæ баппарыныл. Ирыстоны артæндзарджыты фæтæг чи хъуамæ уыдаид? Ай-гъайдæр, ÆК(б)П-йы обкомы фыццаг секретарь. Æмæ байхъусут, ныртæккæ нæ республикæйы каджын-раджын-дзуапджын-адæмæнадджын ветерантæ национ герой саразынмæ кæмæй хъавынц, уыцы секретарьмæ — Хъулаты Хъуыбадымæ: «Задача научных работников республики — языковедов, историков состоит в том, чтобы до конца вскрыть и подвергнуть принципиальной критике грубые ошибки В.И.Абаева, поставив изучение осетинского языкознания на прочную научную основу». («Социалистическая Осетия», 13.XI.51).

Принципиалон критикæйы кой кæнгæйæ, йæхæдæг цас принципиалон уыд ацы лæг, уый тыххæй та — ахæм хабар: «Нарты каджыты» 1946 азы рауагъдæн разыхас ныффыста Хъулыфырт Хъуыбады æмæ сæ рахуыдта дунейы адæмты номдзыддæр, ахадгæдæр эпостæй иу. Фæлæ Сталинон-Цекайон дымгæ тыхджын уыд æмæ чердæм рафуттытæ кодта, провинциалон æмб. секретарь дæр уыцырдæм акъул, уæдæ цы уыдаид: «Нæ эпосæн аргъ кæнгæйæ нæ литератортæй, историктæй, партион æмæ советон разамонæг кусджытæй бирæтæ ницæмæ дардтой, Нарты эпосы кæрæдзийы ныхмæ лæууæг хъуыдытæ кæй ис, уый, æмбæхстой, мыггагон аристократи, стæй ахæм хъæддаг æгъдæуттæ, куыд тугисын, адæймаджы хъустæ ралыг кæнын, сы-

* Стенограмма нæм æрбахаста Агънаты Æхсар. Арфæ йын кæнæм. (Ред.)

хаг адæмтæм хуыснæггаджы лæбурдтытæ кæнын æмæ æндæр ахæмтæ нæ эпосы идеализацигонд кæй цæуынц, уый». («Мах дуг», 1952, № 4, 5 — 6 фæрстæ).

Фæлæ раздæхæм «Стенограммæ» æмæ уац «Обсуждение статьи «За творческую разработку проблем языкознания», помещенной в «Правде»-мæ. Конференцийы докладтæ раудзыны фадат нын нæй. Æгæр стыр бынат ахсынц. Ноджы дзы ныхас фылдæр цæуы æвзагзонынады иумайаг хабæрттыл. Æмæ ма иу «æфсон»: докладтæй папкæйы разынд æрмæст дыууæ — Багаты Никъалайы æмæ Кодзырты Тамарæйыуонтæ. Папкæйæ ма систæуыди Тотойты Михалы раныхас.

Б.Серебренниковы кæронбæттæн ныхасы стенографистты аххосæй цалдæр бынатæн бамбарæн нæй æмæ сæ аппæрстам.

Зонæм æй: ирон журналы уырыссагау мыхуыр кæнын бынтон аив нæу, фæлæ сæ барæй уадзæм, конференцидзаутæ цы взагыл дзырдтой, ууыл. Афтамæй бæрæгдæрæй разындзæни сæ алкæй цæсгом дæр, сæ алкæй дзыхыуаг дæр. Къостайы загъдау: «Нæу сусæг хорзæн йе 'цæг ном, налатæн та...»

Васо, Ходы Камал, Гусалты Витали,
Хъодзаты Ахсар.

Без национальной школы, хорошо поставленной на научную основу, нам нельзя существовать. Мне удалось убедить в этом Владикавказское руководство, и они мне обещали, всячески помогать...

Васо АБАЕВ

ДОКЛАД И СТЕНОГРАММА НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ ПО ВОПРОСАМ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ, ПРОВЕДЕННОЙ СЕВЕРО-ОСЕТИНСКИМ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИМ ИНСТИТУТОМ И КАФЕДРОЙ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
СОГПИ 24—26 ДЕКАБРЯ 1951 Г.

КОНФЕРЕНЦИЮ ОТКРЫЛ УЧЕНЫЙ СЕКРЕТАРЬ СЕВОСНИИ. ПОСЛЕ КОРОТКОГО ВСТУПИТЕЛЬНОГО СЛОВА ОН ОГЛАСИЛ ПОВЕСТКУ ДНЯ КОНФЕРЕНЦИИ:

1. О марристских ошибках в трудах В. И. Абаева по вопросам языковедения. Доклад зам. директора Института языкознания АН СССР, кандидата филологических наук Б. А. Серебренникова.

2. Сравнительно-исторический метод в языкознании и его значение для изучения осетинского языка. Доклад кандидата филологических наук Т. З. Козыревой.

3. О путях развития осетинского литературного языка. Доклад Х. Н. Ардасенова.

4. Учение И. В. Сталина об основном словарном фонде и словарном составе и задачи изучения лексики осетинского языка. Доклад Н. Х. Кулаева.

5. Учение И. В. Сталина о грамматическом строе языка и задачи изучения грамматического строя осетинского языка. Доклад Н. К. Багаева.

После установления регламента слово для доклада было дано тов. Серебренникову.

Выступление тов. Езеевой — ст. преподаватель Пединститута.

В труде И. В. Сталина «Марксизм и вопросы языкознания» разработаны коренные, узловые вопросы марксистской теории, поставленные развитием советского общества, строительством коммунизма, социалистической культуры и языков народов СССР, борьбой лагеря мира, демократии и социализма против лагеря империалистической реакции и войны.

Гениально обобщив опыт исторического развития общества и особенно опыт Великой Октябрьской Социалистической революции, И. В. Сталин в своем труде, совершившем глубокий переворот, революцию в науке о языке, развил дальше основные положения диалектического и исторического

Стилистика стенограммы сохранена

кого материализма, впервые в марксистской литературе всесторонне и глубоко разработал положения о единстве мышления и языка, о закономерностях развития в связи с развитием языка.

Он указал выход из того застоя и тупика, в который завели его Н. Я. Марр и его «ученики», открыл широкую дорогу, идя по которой советское языкознание безусловно займет первое место в мировом языкознании.

Вред, нанесенный «новым учением» осетинскому языкознанию, на который, в частности, указывает тов. Серебренников, казалось бы, после выхода в свет гениальных трудов И. В. Сталина, кафедра должна была решительно перестроить свою работу, вскрыть ошибки профессора Абаева, труды которого нанесли немалый вред делу осетинского языкознания.

Что же фактически сделано на кафедре? Проработали труды И. В. Сталина, сделали доклады, приняли участие в пересоставлении программ для вуза и для школ, составлены и переизданы ряд учебников. Можем смело сказать, что школы нашей республики пользуются учебниками по осетинскому языку и литературе и частично по русскому языку, составленными работниками нашей кафедры. Провели целый ряд докладов в школах о методике преподавания осетинской литературы и осетинского языка (Казбеков, Карсанов, Езеева, Кулаев).

Но, конечно, это далеко недостаточно по сравнению с тем, что бы надо было сделать.

Работы профессора Абаева, которые являлись основным руководством, пособием для каждого из нас, не получили до сих пор должной критики, если не считать довольно робких выступлений Тлатовой и Козыревой, от которых не получили никакого удовлетворения слушатели.

До сих пор из членов кафедры никто не выступил в печати. Такой застой ничем иным нельзя объяснить как наличием приятельских отношений и боязнью ущемить авторитет профессора Абаева.

В настоящее время кафедра наметила ряд мероприятий, направленных к подробному анализу и вскрытию недостатков в работах профессора Абаева.

К недостаткам надо отнести то, что ряд вопросов, выставаемых членами кафедры, не могут получить разрешения, в частности, вопрос «о винительном падеже».

Члены кафедры по этому вопросу разбились на две группы, каждая группа отстаивает свою точку зрения и проводит соот-

ветственную работу со студентами, в результате чего студенты бывают в недоумении, есть ли винительный падеж или нет?

Необходимо, чтобы в разрешении этого вопроса приняли участие квалифицированные силы (я имею ввиду Академию Наук). Точка зрения профессора Абаева такова: «Я сказал, что винительного падежа нет и говорить по этому вопросу больше не буду».

Это, конечно, наносит вред нашей работе со студентами.

Скажу несколько слов о докладах.

Доклад тов. Серебренникова оказал нам неоценимую помощь во вскрытии недостатков в работах профессора Абаева. До сих пор никто так полно и глубоко не вскрыл сущность Абаевских ошибок. Да, пожалуй, имеющиеся в республике силы не могли так обстоятельно сделать этого, тем не менее желательно было бы, чтобы тов. Серебренников выступил на кафедре с анализом кое-каких работ Абаева (о двуприродности осетинского языка, о винительном падеже, четыре ряда смычно-гортанных и т.д.).

Дальше я хочу коротко остановиться на докладе Козыревой Т. З. Считаю заявление Козыревой о том, что осетиноведом может считаться человек, имеющий крупное филологическое образование, нескромным.

Гений человечества Иосиф Виссарионович Сталин, оглашая законы возникновения и развития языка, сказал, что «он не языковед», однако ученые всего мира преклонились перед его открытием.

Ломоносов не был лингвистом, однако его работы в области языка трудно переоценить.

Великий сын осетинского народа К. А. Хетагуров также немало сделал в деле развития осетинского литературного языка, однако они никогда не кичились своими колоссальными знаниями в этой области.

Что же касается молодого работника Т. З. Козыревой, то скажу, что слишком рано и смело называть себя крупнейшим филологом-ученым. Осетинская общественность почти ее не знает, но ждем от нее, конечно, большего участия в разрешении поставленных на сегодняшний день вопросов. Заслушав доклад Козыревой, невольно приходишь к выводу, что нет никакого осетинского языка, как языка общенационального. Тов. Козырева вне иранского языка не представляет себе осетинского языка. Такая точка зрения явно вредит делу изучения осетинского языка. Эта точка зрения импонирует точке зрения Марра и Абаева.

Тов. Козырева не только не разоблачает и вскрывает ошибочные положения профессора Абаева о двуприродности осетинского языка, но и продолжает их протаскивать. По мнению Козыревой осетинский язык невозможно изучать без иранских и древнеиранских языков. А мы прекрасно знаем, как быстро обогащается основной словарный фонд осетинского языка за счет русского языка, а не иранских языков.

Тов. Козырева в корне неправа, рекомендуя в своем докладе внесение в учебные планы ирановедческих дисциплин.

Считаю, что тот минимум по ирановедению, который дается студентам в связи с историей осетинского языка — достаточен и перегружать учебные планы ирановедением считаю лишним.

Жизнь подсказывает, что несомненно большую пользу для будущих специалистов осетинского языка дали бы такие дисциплины, как сравнительное изучение русского и осетинского языков. Увеличение количества часов в учебном плане по разделу «Русский язык» дало бы огромную пользу студенчеству нашего факультета. (Во всяком случае, количество часов по русскому и родному языку в учебном плане сделать равными).

При разрешении сложных вопросов осетинского языка, работники этой области обычно опираются на великий русский язык, а не на иранские языки. Русский язык способствует дальнейшему развитию осетинской культуры, осетинского языкознания, а не иранские языки.

Конечно, мы отнюдь не против того, чтобы отдельные узкие специалисты изучали иранские и др. языки. Это не вредно. Но утверждение тов. Козыревой о том, что институт выпускает плохо подготовленных преподавателей осетинского языка и литературы из-за того, что в учебных планах нет ирановедческих дисциплин, есть ничто иное, как преклонение перед иранскими языками, это есть незнание и степень подготовленности оканчивающих педагогический институт и осетинские школы вообще. У тов. Козыревой нет никаких данных, чтобы судить о степени подготовленности преподавателей осетинского языка. Если в работе учителей осетинского языка имеется немало недостатков, то они, во всяком случае, Козыревой неизвестны, потому что она до сих пор очень далеко стояла и стоит от работы осетинских школ.

Несколько слов о статье в газете «Правда» «За творческую разработку вопросов языкознания». Статья совершенно правильно указывает на недостатки в выступлениях тов. Гагкаева на страницах газеты «Социалистическая Осетия».

Тов. Гагкаев своими противоречивыми выступлениями в одной и той же газете и почти в одно и то же время дезориентировал осетинскую общественность. Невольно приходится думать, что тов. Гагкаев до последнего времени не отмежевывался еще от Марра и его учеников. А при желании это он мог сделать. Будем надеяться, что после выступления тов. Серебренникова тов. Гагкаев как теоретически наиболее подготовленный поможет членам кафедры осетинского языка и литературы в отношении выявления всех недостатков Абаева и допущенных ошибок.

В заключение я должна сказать, что на сегодняшней конференции мы должны были иметь итоги перестройки нашей работы в языкознании, что, к сожалению, не сделали, хотя желание у каждого из нас было, но в дальнейшем уверены, что с помощью Академии Наук мы исправим все недостатки нашей работы по тем путям, которые уже намечены кафедрой. (Аплодисменты)

Председательствующий: Слово имеет тов. Ряшенцев.

Товарищи, мы заслушали интересные доклады выступивших на настоящей конференции товарищей, особенно с большим удовлетворением все мы прослушали доклад Бориса Александровича Серебренникова на тему: «О марристских ошибках в трудах В. И. Абаева». Тов. Серебренников подверг принципиальной, большевистской критике все основные ошибки проф. Абаева, этого утонченного марриста, в отдельных случаях более опасного, чем создатель лингвистической тарабарщины — Марр.

Мы уже неоднократно слышали, что т. Абаев не разоружился, что он нигде еще не выступил с критикой своих ошибок, что он не принял участия в дискуссии по языкознанию. Об этом говорилось на собраниях, в местной печати и вот совсем недавно — 15/XII-51 г. об этом сообщалось в «Правде» — в статье «За творческую разработку проблем языкознания»: «...профессор Абаев до сих пор не признал своих ошибок. Выступая в июне текущего года с докладом «История языка и история народа», он, коснувшись вскользь вулгаризаторских ошибок Марра, ни словом не обмолвился по поводу собственных марровских построений».

Всем нам становится непонятным такое своеобразное поведение проф. Абаева. Становится непонятным также и то, почему Ученый Совет института языкознания, сотрудником

которого является проф. Абаев, не потребует и не обяжет последнего выступить с критикой своих ошибок. Мы очень хотели бы, чтобы на нашей конференции, посвященной такой актуальной теме, как проблемы дальнейшего развития осетинского языкознания, присутствовал бы проф. Абаев и сделал бы оценку всей своей прошлой научной деятельности, а также чтобы он помог нам в разрешении насущных вопросов осетинского языкознания на основе гениального труда товарища Сталина «Марксизм и вопросы языкознания».

Надо сказать, что совершенно прав был т. Серебренников, бросивший целый ряд серьезных обоснованных упреков лингвистам Северной Осетии. В осетинском языкознании проводится недостаточная работа по изучению словарного состава и грамматического строя языка, почти совершенно не изучаются диалектные особенности в осетинском языке; серьезные недостатки имеются в области орфографии, до сих пор не решена проблема винительного падежа; не решена дигорская проблема.

Разрешите мне высказать несколько соображений по поводу дигорской проблемы, хотя я и не осетиновед и со строем осетинского языка знаком недостаточно. Товарищ Сталин в своей работе «Марксизм и национальный вопрос» в разделе «Нация» подробно разбирает вопрос о том, что такое нация. Он говорит, что нация не расовая и не племенная, а исторически сложившаяся общность людей; что нация — устойчивая общность людей, что «национальная общность немыслима без общего языка», — «нет нации, которая бы говорила сразу на разных языках»; кроме того, одним из характерных признаков нации является общность территориальная, затем, общность экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры».

Я думаю, что если серьезно вдуматься во все эти сталинские указания, то не будет основания к поддержанию дигорской языковой обособленности. Мы помним указания товарища Сталина о том, что при образовании национальных языков, один из диалектов может лечь в основу национального языка. В основу осетинского национального языка лег иронский диалект. Дигорский диалект начинает постепенно перелаиваться в национальный язык. Чтобы не допустить искусственного закрепления диалектной раздробленности, следует стремиться к созданию единого литературного осетинского языка.

Надо сказать, что наличие обучения на дигорском диалек-

те, наличие местной печати на дигорском диалекте создает затруднения в обучении, затруднения при обучении молодежи в высших и средних учебных заведениях, с чем мы сталкиваемся, в частности, в Педагогическом институте. Я думаю, что по этому вопросу окончательное слово должны сказать специалисты по осетинскому языкознанию, я высказал лишь некоторые соображения.

Несколько замечаний по докладам и, в частности, по докладу т. Козыревой. Прежде всего следует бросить упрек в адрес т. Козыревой, которая в своем докладе не подвергла критике работы В. И. Абаева, где искажается и извращается сравнительно-исторический метод изучения языков.

Кроме того, т. Козырева допустила нагромождение примеров в своем докладе, причем это нагромождение примеров было дано без научного анализа, а отсюда неубедительность рассуждений докладчика по отдельным вопросам, в частности, по вопросу о необходимости и целесообразности языковых сопоставлений.

Что касается предложений т. Козыревой о внесении в учебный план отделения осетинского языка и литературы Пединститута целого ряда ирановедческих дисциплин, то, возможно, можно согласиться, чтобы была введена дисциплина введение в ирановедение. Что касается других ирановедческих дисциплин, то их вводить нельзя, так как это внесло бы сильную перегрузку в учебный план, который и без того значительно перегружен.

Замечаний по другим докладам у меня нет. Я хочу лишь отметить, что с большим удовлетворением прослушал содержательный и весьма интересный доклад т. Багаева — «Учение т. Сталина о грамматическом строе языка и задачи изучения грамматического строя осетинского языка».

Настоящая конференция должна явиться переломным моментом в жизни языковедов нашей республики.

Наша ближайшая задача состоит в том, чтобы разрешить проблемы, поставленные товарищем Сталиным в его гениальном труде «Марксизм и вопросы языкознания»; решительное разоблачение марризма, внедрение марксизма в языкознание. Другие задачи, которые стоят перед лингвистами нашей республики, — это изучение словарного состава и грамматического строя языка, разрешение в ближайшее время дигорской проблемы, изучение народных говоров. Для решения этих задач необходима координация работы всех языковедов респуб-

лики и прежде всего научных работников Научно-исследовательского института, Пединститута, Института усовершенствования учителей. Нам надлежит всемерно развивать критику и самокритику, борьбу мнений вокруг важнейших вопросов языкознания. Мы должны помнить указания нашего вождя товарища Сталина, что «никакая наука не может развиваться и преуспевать без борьбы мнений, без свободы критики».

Наши языковеды должны проникнуться мыслью об их исключительной ответственности перед государством, перед народом.

Надо решительно оживить работу, активнее разрешать поставленные проблемы, не допускать текучести в работе, а эта текучесть есть — ставим проблемы из года в год и из года в год их не разрешаем и тем самым задерживаем наше движение вперед.

Безусловно прав т. Багаев, когда он говорит о необходимости тщательного научного обсуждения научной продукции языковедов республики.

Разрешая кардинальные вопросы осетинского языкознания, мы должны постоянно помнить о нуждах школы, об оказании конкретной помощи школе путем создания методических и научных пособий. Эта прямая задача языковедов нашей республики.

Разрешение всех этих важнейших проблем языкознания приведет к дальнейшему расцвету осетинской культуры, национальной по форме, социалистической по содержанию, и дальнейшему духовному подъему народа нашей республики. (Ап-лодисменты).

Выступление тов. Туаевой

Товарищи!

Гениальные работы И. В. Сталина по языкознанию произвели коренной переворот в науке о языке и определили новый этап в развитии всей мировой науки. Эти работы И. В. Сталина нанесли сокрушительный удар псевдомарксистской системе взглядов Марра, аракчеевскому режиму в языкознании, установленному марристами, и открыли величайшие перспективы для развития нашей науки. Явившись гениальным образцом творческого марксизма, труды И. В. Сталина по вопросам языкознания стали боевой программой на длительный период для всех советских ученых и прежде всего — для языковедов.

И. В. Сталин в своем труде по языкознанию доказал немарксистскую сущность всех главных, центральных положений так называемого «нового учения» о языке, а именно: понимания языка, как надстройки, теории классовости языка, принципа стадияльных взрывов, революционных переворотов в истории языка; учение о скрещении как средстве образования качественно новых языковых видов, смешения языка с классовой идеологией.

В своих гениальных трудах по языкознанию И. В. Сталин, вскрыв грубейшие ошибки Марра и его «учеников», указал конкретные пути исправления этих ошибок. «Ликвидация аракчеевского режима в языкознании, отказ от ошибок Марра, внедрение марксизма в языкознание, — таков, по-моему, путь, на котором можно было оздоровить советское языкознание». (И. В. Сталин. «Марксизм и вопросы языкознания», стр. 69).

Прошло полтора года со дня опубликования исторических трудов И. В. Сталина по языкознанию, и перед языковедами нашей республики встают справедливые вопросы. Что сделано нами, осетинскими языковедами, для преодоления груза марровских ошибок, в плену которых мы находились. Что предпринято нами для исправления своих ошибок, как выполняем мы гениальные указания нашего великого вождя и учителя товарища И. В. Сталина.

Прежде чем ответить на эти вопросы, следует остановиться на оценке работ в области осетинского языкознания. Тов. Серебренников в своем исключительно глубоком докладе дал обстоятельную оценку грубейшим ошибкам В. И. Абаева. Нет нужды повторять уже сказанное, но я позволю себе остановиться еще раз на некоторых вопросах, решение которых давно назрело.

Работы В. И. Абаева считались научными пособиями для изучения осетинского языка. Удовлетворяют ли требованиям современной науки работы В. И. Абаева? Свободны ли они от серьезнейших ошибок, вскрытых И. В. Сталиным в исследованиях Марра?

На оба эти вопроса ответить можно отрицательно. В. И. Абаев — один из наиболее активных представителей так называемого «нового учения» о языке и один из наиболее активных «учеников» Марра.

Среди некоторых наших языковедов распространена версия, что будто бы В. И. Абаев никогда настоящим марристом не был, но это только версия. Сам В. И. Абаев в статье «Марр и осетиноведение» утверждал, что каждое слово Марра для осетинского языкознания представляет огромную ценность и

его даже незначительные работы, посвященные исследованию осетинского языка, имеют основополагающее значение, открывают новую эру в осетиноведении.

Известно, что Марр никакого вклада, кроме путаницы, в развитие осетинского языкознания ничего не внес. Все работы В. И. Абаева от начала до конца построены на основе путаной, антимарксистской вредной теории Марра, страдают грубейшими методологическими марровскими ошибками.

Имеем ли мы данные для таких утверждений? Да, имеем.

Обратимся к работам В. И. Абаева. Исследуя факты языка, он пользуется антинаучными методами палеонтологического анализа, полностью разделяет марровские установки о надстроечном и классовом характере языка, о подчиненности развития языка единству глаттогонического процесса и стадильности развития языка путем скачков.

Пользуясь марровским четырехэлементным анализом, В. И. Абаев предложил «осветив прожектором палеонтологии, ввести все, что сделано старой лингвистикой в марристку «всеобъемлющую концепцию».

Академик В. В. Виноградов в своей работе «Критика концепций стадильности в развитии языка и мышления» подвергает резкой критике работу В. И. Абаева «Язык как идеология, язык как техника».

Академик В. В. Виноградов указывает, что в основе всего построения В. И. Абаева лежит антимарксистское противопоставление двух функций языка, разрыв между ними; функции языка как средства образования и воплощения мысли, «функции идеологической» и коммуникативной функции как средства общения. Далее акад. Виноградов пишет: «Согласно антимарксистским взглядам В. И. Абаева, технизация грамматики означает в сущности ее освобождение от всякого смыслового груза, т.е. ведет к ее логической и идеологической опустошенности. В. И. Абаев считает, что язык в своем развитии почти всецело подчинен внешним законам развития — у него нет своих внутренних законов». (Стр. 119).

Таковыми внешними законами развития языка, при непрерывном процессе его технизации являются законы социализации (в путях скрещения).

В. И. Абаев в исследовании фактов языка пользовался антинаучным порочным методом палеонтологического анализа. Абаев палеонтологию речи рассматривает как единственный метод лингвистического исследования.

В. И. Абаев в своих работах неоднократно пользуется марровским четырехэлементным анализом. В разрешении вопроса об этногенезе осетинского языка В. И. Абаев исходил из марровского понимания теории о скрещении языков, т.е. он утверждал двуприродность осетинского языка. В. И. Абаев доказывает, что осетинский язык двуприродный, в котором в результате скрещения «слились, соединились две линии преемственности, одна — идущая от субстратных кавказских языков». («Осетинский язык и фольклор», стр. 115). «Причудливое сочетание и переплетение этих двух языковых традиций и создало то своеобразное целое, которое мы зовем «осетинским языком». («Осетинский язык и фольклор», стр. 115). Эта ошибочная трактовка вопроса о происхождении осетинского языка явно противоречит указанию И. В. Сталина, что скрещение дает не какой-то новый третий язык, а сохраняет один из языков, сохраняет грамматический строй и основной словарный фонд и дает ему возможность развиваться по внутренним законам своего развития». (И. В. Сталин. «Марксизм и вопросы языкознания», стр. 60—61).

Товарищ Сталин учит, что в результате скрещения происходит некоторое обогащение словарного состава победившего языка за счет побежденного языка. По Абаеву же скрещение древнеиранского (осетинского) с кавказским элементом отразилось не только на словарном составе, но и на других сторонах языка, в частности, на фонетике и грамматике (морфология и синтаксис).

В. И. Абаев еще раз утверждает двуприродность осетинского языка. Он говорит: «Мы имеем в настоящее время полное обоснование определить глаттогенез осетин краткой формулой: «Осетинский язык это иранский язык», формировавшийся на кавказском субстрате». (В. И. Абаев. «Осетинский язык и фольклор». Стр. 11).

В статье «Четыре ряда смычных согласных в осетинском» у Абаева появляется неуверенность, и он не может дать категорический ответ на вопрос, что было раньше, согласные придыхательные (2-го ряда) или непридыхательные (4-го ряда). Автор пишет: «Я склонен думать, что иранскому слою осетинского языка были искони чужды придыхательные смычные. И уже на Кавказе, в процессе языкового смешения с соседями, произошла последовательная замена старых непридыхательных, соответствующими придыхательными кавказского типа».

Но почему эти придыхательные или непридыхательные зву-

ки не могли появиться в осетинском языке в результате внутреннего его развития? Ведь в статье «150 лет жизни одного языка» (стр. 509—511) автор утверждает, что за 150 лет со времени появления письменности на осетинском языке в нем произошли значительные фонетические изменения, переход г, к, къ в палантальные дж, ч, чъ, переход начального «æ» в «ы» и т.д.

Автор эти изменения не объясняет смещением или влиянием на осетинский язык какого-нибудь другого языка.

Спрашивается, почему за такой долгий период не могли появиться в нем придыхательные звуки. Эта статья тоже не лишена «двуприродности».

Как видите, это говорит о том, что В. И. Абаев полностью был убежден в двуприродном происхождении осетинского языка, что является явно антимарксистским учением в области языкознания.

Исходя из указаний И. В. Сталина, необходимо вскрыть все ошибки в области языкознания и, в частности, в области осетинского языкознания, органической части единого советского языкознания. Мы должны вскрыть ошибки В. И. Абаева, «ученика» Марра, который работает в области осетинского языкознания и работам которого присущи основные ошибки Н. Я. Марра.

В. И. Абаев является одним из представителей так называемого «нового учения» о языке. Мы не подвергли резкой критике крупные ошибки В. И. Абаева в свете гениальных трудов И. В. Сталина. В связи с этим необходимо подробно разобрать основные ошибочные марристские положения В. И. Абаева и этим исправить допущенные нами ошибки.

В работе кафедры осетинского языка и литературы имелся ряд серьезных недостатков и ошибок. Работники кафедры, в том числе и я, как руководитель кафедры, в преподавании осетинского языка и литературы исходили из работ В. И. Абаева, которые насыщены марризмом. В книге В. И. Абаева «Осетинский язык и фольклор» допущены серьезные ошибки, исходящие из немарксистского, вредного «нового учения» Марра. Эти ошибки мы в свою очередь вслепую пропагандировали среди студенчества, и в свете идей И. В. Сталина не вскрыли по достоинству имеющиеся серьезные недостатки в своей работе, и главное среди этих недостатков — пропаганду в учебных курсах по осетиноведческим дисциплинам, противоречащие марксистско-ленинской теории. (Работа Абаева).

Мы допустили существование в учебных программах вредных теоретических положений по осетинскому языку и литературе. Программу по литературе своевременно не перестроили, несмотря на неоднократные указания на кафедре. Мы допустили некритическое пользование литературой, пропагандирующей взгляды Марра — Абаева. В своих лекциях мы пропагандировали Марра, «учение» которого отражено во всех работах Абаева. В. И. Абаев — ученик Марра. Все его работы от начала до конца страдают большими методологическими ошибками. Они построены на основе путаной антимарксистской, вредной теории Марра. Мы не приняли должных мер к тому, чтобы вскрыть серьезные пороки работ В. И. Абаева.

Кафедра осетинского языка и литературы после выхода в свет гениальных работ И. В. Сталина по языкознанию вначале недостаточно перестроила свою работу. В настоящее время работники кафедры осетинского языка и литературы глубоко вскрывают ошибки в работах Абаева. Намечены доклады с критикой работ В. И. Абаева, которые в ближайшее время будут заслушаны на заседаниях кафедры с участием учителей — осетиноведов города. Кроме этого работники кафедры выедут в районы республики с докладами о значении работ И. В. Сталина в области языкознания, где одновременно будут вскрыты ошибки в работах В. И. Абаева.

В статье «За творческую разработку проблем языкознания», опубликованной в газете «Правда», справедливо отмечается, что В. И. Абаев не отказался еще от марровских позиций до сих пор, не разоружается и упорно молчит, не вскрывает своих ошибок. Он совершенно забыл о том, какой вред нанесли его работы.

В «Правде» справедливо оценивается позиция Абаева в отношении Марра и позиция тов. Гагкаева в отношении Абаева. Тов. Гагкаев вопреки принципу большевистской партийности, стал на путь замазывания ошибок Абаева и необоснованного восхваления его «заслуг».

Критика в адрес Абаева и Гагкаева совершенно справедлива. Сотрудники кафедры осетинского языка и литературы и я лично, как заведующая кафедрой, считаем виновными себя в вопросе оценки работ В. И. Абаева.

За полтора года, прошедшие со дня опубликования работ И. В. Сталина по языкознанию ни один из сотрудников кафедры осетинского языка и литературы и отделения языка научно-исследовательского института не опубликовали ни одной

подлинно научно-критической статьи о работах В. И. Абаева, не дали глубокого анализа работ Абаева. Работы Абаева проникнуты духом марризма.

Воздействие наше в отношении организации углубленной критики работ Абаева — результат отсутствия большевистской критики и самокритики.

Вместе с грубейшими ошибками в области языкознания сотрудниками кафедры осетинского языка и литературы Пединститута допущены грубейшие ошибки и в программе по осетинской литературе. Наши программы по осетинской литературе до последнего времени пропагандировали, приписывая так называемое «творчество», изменника родины Темирболата Мамсурова, некритически освещали различные явления общественной жизни Кавказа и Осетии.

В хрестоматию для 8 класса по осетинской литературе, составителем которой являюсь я, были внесены «произведения» Мамсурова Темирболата, чем допустила большую ошибку. Эта ошибка правильно отмечена на страницах газеты «Молодой большевик».

В течение первого полугодия кафедра провела 9 заседаний, на которых обсуждались различные методические, научные вопросы и проблемы.

С начала нового учебного года кафедра приступила к перестройке своей работы на основе учения товарища Сталина. Были пересмотрены и вновь составленные программы по осетиноведческим дисциплинам в соответствии с требованиями современного языкознания на основе трудов И. В. Сталина. Было бы желательно, чтобы программы эти утверждались.

Кроме того, на заседаниях кафедры заслушан ряд докладов, как например: Туаева О. Н. — «О задачах кафедры в связи с учением товарища Сталина о языке»; Кулаев Н. Х. — «Товарищ Сталин о будущем наций и национальных языков»; Езеева Т. Б. — «Учение товарища Сталина о базисе и надстройке»; Тлатова З. С. — «Учение товарища Сталина о характерных признаках языка»; Карсанов Б. Г. — «Методика грамматического разбора в свете учения товарища Сталина о языке».

На объединенных заседаниях кафедр русского и осетинского языка и литературы были заслушаны выступления К. А. Ряшенцева об итогах сессии института языкознания Академии Наук СССР и Академии Педагогических Наук, посвященной гениальным работам товарища Сталина по языкознанию и вопросам преподавания языков в советской школе, пос-

ле чего члены кафедры подробнее изучили на специальных семинарах труды И. В. Сталина.

К переработке программ по литературе и исправлению марровских ошибок в области языка мы приступили.

Научные работники кафедры осетинского языка и литературы усилили пропаганду сталинского учения о языке среди студенчества и учителей республики. Однако проведенная и проводимая работа далеко не исчерпывает стоящих перед нами задач. Мы должны полностью изжить имеющиеся у нас ошибки и в то же время на основе трудов И. В. Сталина по языкознанию смело приступить к решению больших творческих задач. Руководствуясь марксистско-ленинским учением о исторических планах развития общества, мы должны поставить дело изучения осетинского языка и осетинской литературы на подлинную научную основу.

Выражаю уверенность и заверяю общественность республики, партию, что с этой большой задачей кафедра осетинского языка и литературы в самом тесном содружестве со всеми языковедами и литературоведами нашей республики с честью справится. К этому мы приложим все свои силы.

Ближайшие задачи кафедры: заняться вопросами развития осетинского языка — составление учебника по современному осетинскому языку для вуза, составить научную грамматику, подготовка к печати осетинско-русского словаря, составление четырехтомного толкового словаря осетинского языка, изучение диалектов и говоров осетинского языка.

Выступление тов. Ерихонова.

Какой-нибудь товарищ, скажем, впервые приехавший в этом году, пришел бы на доклад, который делал Ардасенов, и прослушал бы его, то он бы решил, что не было ни выступления товарища Сталина по вопросам языкознания, ни тех выступлений, которые имели место в нашей печати, ну, скажем, выступление «Правды», и не было вынужденно покаянной статьи Гагкаева в газете «Социалистическая Осетия». А вышло это потому, что тов. Ардасенов без большого труда для себя повторил свой «исторический» доклад, который сделал в мае этого года, он его повторил в декабре, видимо, он решил, что его «труды» имеют значение классика.

Так в чем же ошибка Ардасенова? Доклад его является отражением настроения ряда людей, занимающихся вопроса-

ми лингвистики и, в частности, его соседа — тов. Гагкаева. (Смех).

О чем же рассказал т. Ардасенов в своем докладе? Тов. Ардасенов рассказал нам весьма путано, и там, где что-либо утверждал, это было исключительно сомнительное утверждение. В частности, он утверждал, что формирование осетинской нации проходило в условиях развивающегося капитализма. А когда я спросил: «А когда сформировалась осетинская нация?», он говорит, «она находится в процессе формирования». Так значит, до него не дошли слова товарища Сталина. В теоретических утверждениях тов. Ардасенов брал для себя адрес Абаева. Во-первых, он адресовался к Абаеву по поводу мелодики осетинского языка и, во-вторых, по поводу эпоса — у Абаева. Так что вы видите, что Ардасенов «перестраивается» в том направлении, что он не замечает тех оценок, которые были в отношении Абаева. До его выступления с докладом был доклад тов. Серебренникова, но Ардасенов ничего не сказал об этом! (Голос с места: «Не дошло».).

С момента выступления товарища Сталина прошло полтора года, а тов. Ардасенов все перестраивается. И объясняется это не простыми вещами, а достаточно сложными.

Я должен сказать, что вопросы осетинского языкознания нельзя рассматривать изолированно от всех других наук, так нельзя рассматривать изолированно от истории Осетии и от основных вопросов осетинского литературоведения. Осетинский язык, литература и история Осетии находятся в исключительно тесной связи, поэтому, те положения, которые вы изложили, а их питательной основой были труды Абаева, уводящие в далекое прошлое, естественно, эти работы являлись питательной базой не только для историков, но и для литературоведов, а о плане Абаева, здесь тов. Серебренников вскользь задел, он указал, что ряд положений Абаевым ставится в плане националистическом. И я позволю сказать, что если мы возьмем работу Абаева о Нартском эпосе, то мы увидим, что вопрос о Нартском эпосе ставился Абаевым в плане любования старыми, патриархальными временами осетинской жизни. Это уже национализм. И если к этому прибавить, что Абаев сделал Нартский эпос только делом Осетии, не считаясь с тем, что Нартский эпос бытует и у других кавказских народов, то и в этом тоже национализм.

Возьмем работы Марра, они смыкаются с буржуазными лингвистами, в основе которых лежит буржуазная лингвисти-

ческая основа, следовательно, Абаев также смыкается с буржуазными теориями. Так, следовательно, когда люди не могли после выступления товарища Сталина сказать, что Марр является марксистом, они переключились на другое, — они хотят сохранить Абаева, они считают, что Абаев является незыблемой ценностью осетинской культуры.

Скажем, такой видный культурный деятель нашего города, как редактор газеты «Социалистическая Осетия» — Цогоев, мне заявил (он сегодня здесь присутствует, я полагаю, не откажется от своих слов), он заявил, что «Абаев является вторым человеком после Коста для Осетии». Следовательно, если критиковать Абаева за его ошибки, то это значит выбить кирпичок из осетинской культуры. А какой это кирпичок? Это кирпичок, который разрушает здание, если его выбить, то разрушится фундамент. Значит, решили вытянуть Абаева после того, как был разоблачен Марр и с их точки зрения это забота об укреплении осетинской культуры. Я не могу не упомянуть о том, что реабилитация Абаева была сделана в понукающей форме — привлекались к этому все девушки, юноши, не воспитывались на коммунистической морали, марксистских установках, а в форме буржуазной идеологии, отживших мировоззрений. Вот этому они учатся у Абаева. В этом разрезе появилась в газете статья за подписью Гагкаева и это не случайно. И редактор газеты, и Гагкаев, автор статьи, знали, им было известно. Больше чем за 8 месяцев до «исторической» статьи Гагкаева было опубликовано в ленинградской «Правде» решение ленинградского партийного актива, одной из ведущих партийных организаций. Давалась четкая и ясная характеристика теоретических основ Абаева, указывалось, что он является верным последователем Марра. Это формулировка в решении ведущей организации нашей партии. Эта установка и характеристика деятельности Абаева была дана в докладе секретаря Ленинградского горкома тов. Козлова. И все-таки Цогоев и Гагкаев поставили вопрос, что Абаев не был учеником Марра, что он не может быть учеником Марра, что он развивается на общем языкознании. Это — не иначе, как отчаянная попытка ревизии линии партии.

Вот говорили о научных дискуссиях — они нужны, но есть вещи, которые не являются предметом дискуссии. Предметом дискуссии может быть винительный падеж в осетинском языке, но может ли являться дискуссией — был ли Марр марксистом? Такая линия сквозила в протягивании этой статьи.

Нам известно, как организовывали знаменитое трехдневное заседание в Научно-исследовательском институте. Нам понятно, что ничего спроста не бывает и те, кто кричал, свистел, кто устраивал обструкцию, им внушили, что здесь выступают против осетинской культуры и не объяснили, что выступают против буржуазной националистической культуры. Вскоре появилась статья в газете «Социалистическая Осетия». Нам известно, у кого родилась мысль. Появилась она не потому, что т. Гагкаев дошел до этой мысли, или редактор газеты, а известно, что здесь пребывала длительное время бригада ЦК партии, которая помогла ряду товарищей понять их ошибки и как будто, поняв ошибки, они должны были исправить, и вот появилась статья Гагкаева. Оценку, несомненно, правильную дал первый докладчик тов. Серебренников, а нам известно, что через месяц спустя в Педагогическом институте была устроена конференция и на этой конференции без всяких обиняков вновь возникает «попытка» кающегося грешника, потому что само покаяние было формой утвердить Абаева, заявлением тут же, на заседании, что во-первых, оказывается Абаев отошел от исследований Марру. Из статьи в «Правде» видно, как он «отошел» или отходит от последований Марру. Дальше, что Абаев «оценил достоинство исторического метода» и, наконец, сами знаете, месяц спустя после покаянной статьи, Гагкаев говорит, что в книге Абаева много положительных выводов из истории осетинского языка и этот материал должны использовать на кафедре осетинского языка, давайте обучать студентов по Абаеву. Ну, как это понять? Мы знаем из статьи в «Правде» от 15 декабря, в которой дана должная оценка изворотливости т. Гагкаева, но ведь здесь идет речь не о Гагкаеве, здесь идет речь о газете «Социалистическая Осетия». «Социалистическая Осетия» последовательно печатала статьи Гагкаева, она разрешила ему использовать трибуну до предела, он пишет свои покаянные статьи, чтобы ослабить как-то действительность, потому что т. Гагкаев является одним из упорных пропагандистов учения товарища Сталина на предприятиях и учреждениях. Вот сегодня дают мне доклад, который был сочинен т. Гагкаевым и который он излагал слушателям (это случайно, я не отношусь очень зло, в этом отношении), но я считаю, что ученый докладчик не должен делать такой доклад. Вот сегодня дают мне журнал по вопросам философии. Здесь напечатан доклад т. Александрова в институте философии, и когда сравниваешь незаконченные места, они пе-

ренесены в доклад т. Гагкаева. У Гагкаева были богатые возможности пропагандировать учение товарища Сталина, пропагандируя конкретный материал осетинского языкознания и когда привлекаешь этот доклад, находишь много положений т. Александрова, но не видишь критики Абаева. Он не критикует его в связи с учением товарища Сталина, не преследует эту важнейшую задачу для осетиноведов, а берет положения тов. Александрова, который об Абаеве ничего сказать не может. Т. Гагкаев все время утверждал, что все мы были марристами, все ошибались, а здесь выдвигает другой лозунг — ошибались, потому что нас заставляли ошибаться. А вот диссертация и, как будто, диссертация сама по себе, а он пропагандировал, потому что заставляли. Я не верю ему. Я считаю, что т. Гагкаев клеветает на себя. Заключается дело в другом. Я вижу по всему его поведению, по всей его линии в этих вопросах. Мы встретились в марте месяце, и я вижу, что он способен к упорному проведению своей собственной линии, которая отлична от линии нашей партии, вуалируя, маскируя тем, что кто-то его заставил.

Неблагополучно с историоведением, с литературоведением. Неблагополучно потому, что есть группа товарищей, к ним относятся и Гагкаев и Ардасенов, несмотря на последнюю заметку. И дело не в его плохом докладе, а дело в практике его работы в языкознании, что политически может быть названо, как уклон буржуазно-националистический, а газета «Социалистическая Осетия» и ее редактор явились рупором этих настроений. (Аплодисменты).

Выступление тов. Худистова — Министра просвещения Северо-Осетинской АССР.

Обсуждая пути дальнейшего развития осетинского языкознания в свете работ товарища Сталина нельзя обойти вопрос о постановке обучения осетинскому языку в школах нашей республики, ибо и разработка вопросов о словарном составе и словарном фонде, и о грамматическом строе осетинского языка и другие вопросы прежде всего преследуют цель развития осетинского языка, изучение которого возложено на школу.

За годы советской власти в нашем многонациональном государстве сделано все для того, чтобы все национальности успешно могли изучать свой язык, развивать свою культуру и познавать основы наук на родном языке. Это предоставлено и осетинскому народу.

Школы нашей республики полностью укомплектовываются учителями родного языка. Регулярно выпускаются учебники на родном языке, разработаны терминологические словари по всем дисциплинам, орфографический словарь. Правда, как здесь говорили, качество этих словарей еще оставляет желать много лучшего.

Созданы художественные произведения на родном языке выпускается все больше и больше переводной художественной литературы. И несмотря на эти, формально как будто бы благоприятные условия, обучение родному языку в школах республики еще не находится на должном уровне.

Наши учащиеся невыразительно говорят и читают на родном языке, а еще хуже пишут. Такое неудовлетворительное состояние изучения осетинского языка, с нашей точки зрения, порождается следующими причинами:

1. Прежде всего неудовлетворительной подготовкой кадров учителей осетинского языка в Педагогическом институте и совершенно недостаточной дальнейшей работой Министерства Просвещения над повышением их квалификации.

2. Отсутствием научной грамматики осетинского языка.

3. Проникновением в школу порочных установок так называемого нового «учения» о языке Марра через труды Абаева и непосредственно.

4. Недостаточным пониманием учителями путей перестройки преподавания осетинского языка в свете работ товарища Сталина по языкознанию.

5. И, наконец, отсутствием методической литературы, которая бы направляла учителя и разъясняла вопросы перестройки, помогала бы им в работе.

Среди учителей осетинского языка, безусловно, есть немало таких, которые знают свой предмет, его методику, правильно ведут обучение осетинскому языку, дают хорошие знания учащимся.

Однако значительная часть учителей получили недостаточную и неправильную подготовку, вследствие того, что обучение студентов осетинскому языку проходило на трудах Абаева, верного ученика Марра, что в Педагогическом институте, на кафедре осетинского языка, в силу марровского влияния не обращалось должного внимания на изучение грамматики, на его словарный состав, грамматический строй, которые составляют, по учению Сталина, специфику языка. Учителя часто не знают фактического материала, не умеют отличить одну часть речи от другой, не знают грамматических признаков ча-

стей речи, фонетики, затрудняются проводить разбор по составу слова.

Одной из серьезных причин плохой постановки изучения осетинского языка в наших школах является также неудовлетворительная перестройка преподавания осетинского языка в свете работ товарища Сталина по языкознанию.

Многие учителя не поняли до конца сути перестройки преподавания и еще часто практикуют старые негодные методы работы, которым их обучали в Пединституте в период марровского влияния на все программы, учебные и методические пособия. Так, например, многие учителя по-прежнему недооценивают морфологию, неправильно используют грамматический разбор, не добиваются связи теоретических знаний с практическими, игнорируют тренировочные работы.

Порочный метод изучения грамматики только на синтаксической основе приводит к тому, что учителя не уделяют должного внимания изучению морфологии, изучают её в отрыве от практики речи.

Грамматический разбор у части учителей не служит средством углубления и повторения полученных знаний, не подчиняется теме, изучаемой на данном уроке, и этим не достигает своей цели. Не случайна поэтому такая низкая успеваемость учащихся по родному языку.

Однако такое положение с перестройкой преподавания осетинского языка в школах нашей республики никак нельзя относить только за счет учителей. Нужно прямо сказать, что Министерство Просвещения и его Институт усовершенствования учителей, Педагогический институт и его кафедра осетинского языка, Научно-исследовательский институт до сих пор реально и в должной мере не помогли учителям в перестройке их работы по преподаванию осетинского языка.

Мероприятия, проводимые ИУУ, семинары, консультации при выездах, методические указания к проведению грамматического разбора — всё это далеко недостаточно.

Для того чтобы изучение родного языка в осетинских школах отвечало нужным требованиям, нужно, чтобы Научно-исследовательский институт, Педагогический институт (кафедра осетинского языка) были бы тесно связаны со школой, чаще бывали бы в ней, изучали бы её.

Я полностью солидарен с тов. Багаевым в его критике наших молодых лингвистов.

Пора покончить и с такой вредной практикой, когда наши

ученые-языковеды разрабатывают научные проблемы для себя и они не имеют никакого практического значения для школы.

Тов. Гагкаев на разработке проблем осетинского языка получил звание и кандидата наук и доктора наук, однако, ни кандидатская диссертация тов. Гагкаева, ни его докторская практического значения для школ не имела до сих пор.

Так обстоит вопрос и с другими диссертациями, которые здесь перечислил тов. Багаев. Школа, учительство их не знают.

На неудовлетворительную постановку обучения родному языку влияет очень и то обстоятельство, что у нас нет разработанной научной грамматики, где бы точно определялся грамматический строй осетинского языка.

Наши ученые осетиноведы до сих пор спорят о количестве падежей в осетинском языке. Много путаницы и в осетинской орфографии отдельных слов. Такое простое и родное для школы слово, как класс, имеет два написания: с двумя «с» и с одним «с». Даже фамилия основоположника осетинского языка и литературы Коста Хетагурова имеет несколько написаний!

Нам необходима сейчас научная грамматика осетинского языка, которая бы положила конец всем разногласиям в области грамматического строя осетинского языка и дала бы возможность создать хорошую школьную грамматику.

Нам необходимы научно разработанные программы по осетинскому языку, учебники, составленные в соответствии с программами, хорошо оформленные, в достаточном количестве.

Нам необходимы наглядные пособия по родному языку, сборники диктантов, изложений, школьные орфографические и терминологические словари хорошего качества.

Нам необходимо составить методическое руководство по преподаванию осетинского языка в свете работ товарища Сталина по языкознанию. Министерство просвещения ждет от вас, ученых-лингвистов, этой работы.

Мы должны отметить наше полное удовлетворение заявлением т. Серебренникова и т. Ряшенцева, которые обещали нам помочь всерьез, что кафедра будет этим заниматься.

Правда, т. Туаева слабее рассказала о своем плане, а о помощи школе ничего не сказала.

В деле подготовки кадров преподавателей осетинского языка в Пединституте есть серьезные неполадки, которые надо устранить, прежде всего необходимо критически пересмотреть учебную программу, разгрузить от всего ненужного, усилить практическую работу студентов, изучать школьные программы

и учебники. Теснее держать связь со школами республики.

Институту усовершенствования учителей необходимо улучшить работу по повышению квалификации учителей осетинского языка.

Школьному управлению Министерства просвещения, Институту усовершенствования учителей, Пединституту (кафедре осетинского языка), районным отделам народного образования организовать изучение лучшего опыта преподавания осетинского языка в целях его распространения.

Государственному издательству республики надо приступить к выпуску на осетинском языке школьной серии книг, как оригинальных, так и переводных.

Обстоятельный доклад товарища Серебренникова — представителя Академии Наук СССР, давший глубокий анализ ошибкам Абаева, что мы так давно хотели услышать из уст наших местных ученых-лингвистов, должен дать толчок и направление к быстрейшему освобождению от марровско-абаевского наследия в осетинском языкознании с тем, чтобы осетинский язык шёл к дальнейшему и правильному своему развитию.

У нас есть к этому возможности. Необходима только дружная работа, принципиальная критика в ней.

Это будет серьезным вкладом наших учёных-лингвистов в дело развития осетинской культуры национальной по форме социалистической по содержанию.

Это окажет огромную услугу нашей школе в деле коммунистического воспитания нашей молодежи. (Аплодисменты).

Выступление тов. Цогоева — редактора газеты «Социалистическая Осетия».

Товарищи, я к выступлению не готовился, возможно, мое выступление покажется в некоторой степени недостаточным. Но все-таки я хочу остановиться на некоторых вопросах в связи с обсуждаемым вопросом — о гениальных трудах товарища Сталина по вопросам советского языкознания. Советская, современная лингвистическая наука из состояния застоя шагнула на широкий путь свободного развития. Товарищ Сталин дал грандиозную программу развития советского языкознания, советской лингвистики, в борьбе за новый подъем, за дальнейшее развитие советской науки о языке.

Вполне понятно, что в связи с выступлением товарища Ста-

лина по вопросам языкознания, огромная задача стоит и перед советской печатью, в частности, и перед нашими республиканскими газетами. Мы обязаны были сразу же после выступления товарища Сталина проделать значительную работу в деле пропаганды трудов товарища Сталина, вскрытия недостатков, которые имели место в осетинском языкознании. Следует сказать, что наша газета «Социалистическая Осетия» и, в частности, я как редактор, не справился с этой почетной и очень важной задачей. К великому сожалению, мы сделали очень немного и то, что сделали — глубоко в искаженном виде, те выступления, которые были. Об этом скажу немного позже.

Я хочу коротко остановиться на вопросе о том, как готовились редакцией выступления по вопросам языкознания, в частности, я имею ввиду первую статью т. Гагкаева и его же вторую статью. Ну, известно, что первая статья, озаглавленная примерно «Выдающийся знаток осетинского языка», там речь шла об Абаеве. Конечно, эта статья была глубоко ошибочная, которая дезориентировала общественность республики, и вполне понятно, что вызвала известную реакцию, главным образом, среди языковедов, студентов вузов и вообще деятелей культуры нашей республики. Ну, я, товарищи, не буду останавливаться на объективных причинах, которые породили эту статью. Целиком и полностью на себя беру всю ответственность от начала до конца. Я повторяю, с помощью этой ошибочной статьи искажается историческая действительность. По этому вопросу было серьезное решение бюро обкома партии, там также записано в мой адрес. Но задача не должна ограничиваться исправлением ошибок, этого мало, но мы, республиканская печать, работники газеты, в частности, я как редактор, обязаны повседневно пропагандировать гениальные труды товарища Сталина, вскрывать свои ошибки. Мы пытались вскрыть свою ошибку и тогда была задача выступить с критической статьей в адрес Абаева. Мы обратились ко многим нашим языковедам, здесь они сидят — к тов. Кулаеву, к т. Багаеву, к покойному Бигулаеву. Я должен заявить, что все отказались от этого выступления, чтобы вскрыть глубоко ошибки и дать критические статьи.

Я еще раз подчеркиваю, что я далек от мысли себя оправдывать, но мы вынуждены были обратиться второй раз к ученику Абаева — Гагкаеву, (*Оживление в зале*). Причем Гагкаев был предупрежден, чтобы он написал острую критическую статью. Насколько справились с этой задачей, об этом извес-

тно читателям. Мы в этом случае не справились со своей задачей. Что касается дальнейших выступлений теоретического характера, с глубоким анализом вскрытия грубых ошибок Абаева и других последователей Марра, таких выступлений у нас не было. Единственное, на мой взгляд, положительное то, что дали ряд выступлений, дали тематические полосы о практике преподавания в наших школах русского и осетинского языка, ряд критических выступлений. Насколько известно по отзывам наших читателей, эти статьи, в известной мере, сыграли положительную роль. Больше в этом отношении ничего хорошего мы не сделали. Таким образом, следует сделать вывод, что предоставлением трибуны для выступления Гагкаеву на страницах нашей газеты, который захвалил одного из виднейших учеников и последователей Марра — Абаева, газета, этим самым допустила грубую ошибку, которая пока, к сожалению, нами не исправлена.

Совершенно правильно указала на наши ошибки и недостатки газета «Правда». Мы провели соответствующие мероприятия по этому вопросу — обсудили, в частности, на редакционном совещании, наметили ряд конкретных мероприятий для того, чтобы выправить, например, те недостатки, на которые указала газета «Правда», но пока решительного, практического шага, более значительного, нами не сделано.

Конечно, надо быть лишенным чувства собственного достоинства, чтобы в той или иной степени не реагировать на критические замечания по собственному адресу и было бы в наше время неправильным со стороны каждого из нас не отнестись объективно, как это принято у нас, у советских людей, к здоровой критике, критике, которая носит принципиальный характер, критике, которая носит острый, взыскательный характер, которая в то же время является чуткой, товарищеской критикой. Я считаю себя сторонником именно такой критики, но когда эта так называемая критика переходит определенные грани и по существу выливается в грубое оскорбление, я должен в данной авторитетной аудитории в присутствии представителей ЦК партии заявить, что Ерихонов допустил в своем выступлении вымысел, что «Цогоев считает Абаева вторым Коста», он пошел дальше, что мы должны знать решение Ленинградской партийной организации, которая подвергла критике ошибки Абаева.

Я не могу пройти мимо того оскорбления, которое он мне наносит, приписывая национализм. Я попрошу мои слова под-

робно записать. Я не могу взять на себя ответственность оскорблять Ерихонова в космополитизме. Я считаю, что авторитетные работники разберутся, а клеветники будут заклеямены. Надо уметь отвечать за свои слова и не выходить за определенные границы. Вы козыряете положениями, в которых вы больше всего имеете недостатков. Может быть, я заслуживаю большего указания на мои недостатки и ошибки, но оскорблять себя я не позволю. Я считаю себя значительно более преданным, чем вы. (*Голос: «Чему?»*). Потому что я вполне сознаю свои ошибки, потому что я не наношу вам оскорбления, а вы наносите незаслуженное оскорбление.

В данном случае идет речь об этом. (*Председательствующий: «Заканчивайте»*). Я кончаю. Я считаю, что т. Серебренников в своем заключении даст в этом отношении точные установки. Для нас является совершенно очевидным, никаких неясностей нет, что Абаева как последователя Марра и как ученика Марра, надо до конца разоблачить, но с другой стороны, для меня совершенно непонятно, когда, вскрывая ошибки Абаева, в этом отношении, борьбу Абаева рассматривают как классовую борьбу. Насколько я разбираюсь, я считаю, что так квалифицировать нельзя, что это классовая борьба. В этом отношении можно считать Абаева, как некоторые склонны считать, врагом народа, что всё, что написано им, надо выбросить в мусорный ящик, или стоит отдельные работы использовать? Я попрошу тов. Серебренникова на этот вопрос ответить, или вообще ничего полезного нет в вопросах языкознания у Абаева. (*Продолжительные аплодисменты*).

Выступление тов. Тлатовой.

Мне прежде всего хочется выразить глубокую благодарность за научный, принципиальный и большевистский анализ работ В. И. Абаева, данный Б. А. Серебренниковым. На самом деле, ведь все попытки как-то, в свете работ товарища Сталина, разобраться в работах В. И. Абаева, они не раскрывали работ В. И. Абаева с точки зрения, которая должна была бы волновать нас, как лингвистов. Первая попытка дать анализ работ В. И. Абаева была сделана в институте работниками кафедры осетинского языка. Был дан ряд статей по работе «Осетинский язык и фольклор» и рецензии этих статей были выслушаны на совещании института. Совершенно объективно указывались ошибки В. И. Абаева. Может быть, не до конца рас-

крывались. Да, именно не до конца раскрывались ошибки В. И. Абаева. Была робкая попытка их критиковать со стороны тов. Козыревой и с моей стороны. Она была, безусловно, недостаточной. Сейчас отношение к работам В. И. Абаева, собственно не отношение, а рассмотрение работ В. И. Абаева совершенно ясное для нас. Те работы В. И. Абаева, в которых он пытался разрешить вопросы теории языка, не могут быть использованы и рекомендованы студентам. Те же работы, где В. И. Абаев исследует конкретные факты грамматики осетинского языка, должны быть рекомендованы студентам. Задача кафедры заключается в том, чтобы в ближайшее время дать глубокий анализ тем научным работам, которые еще не были затронуты до сегодняшнего дня и затем дать список работ, тоже, конечно, с глубоким анализом, которые могут быть использованы студентами, как учебное пособие.

Мне хотелось сказать несколько слов в отношении доклада Козыревой. Тов. Езеева очень резко выступила по адресу докладчика тов. Козыревой. Мне кажется, что в докладе нужно было дать критический анализ, наметить основные пути исследования осетинского языка с сравнительно-историческим методом. Так что, может быть, упрек в адрес докладчика т. Козыревой неправильный — обвинять Козыреву в том, что она подчеркнула, что осетинский язык относится к иранской группе. Это может сделать человек, который не слышал историю осетинского языка. На чем же построена история осетинского народа, получившего письменность в 18 в, как не на методе сравнения осетинского языка с другими иранскими языками. Неужели надо бояться слова «иран» и идти вопреки истории развития осетинского языка и апеллировать к русистике, а не ирановедению.

Скажу несколько слов по докладу т. Багаева. Тов. Багаев несколько лет выступает с одной и той же темой: винительный падеж. Это уже конек Николая Константиновича.

Мне кажется, что если мы рано или поздно разберемся в ошибках В. И. Абаева и создадим совершенно ясную картину в этом направлении, то мы, очевидно, будем спорить, есть ли винительный падеж в осетинском языке или его нет. И, очевидно, рано или поздно обратимся к помощи Академии Наук, и будет очень неудобно. А вот почему. Есть определенные установки — при установлении падежа исходить из морфологических показателей. Если нет морфологических показателей, то как же можно говорить о наличии этого падежа. Раз-

давались голоса в печати, и Н. К. Багаев считает, что эта статья не довод, значит, не может быть речи о существовании винительного падежа в осетинском языке. В. И. Абаев говорит, что если нет морфологических показателей, то не может быть речи о существовании винительного падежа. Это непреложная истина. И совершенно неубедительным является аргумент защитников винительного падежа, когда говорят, что он есть, потому что в русском языке есть винительный падеж. Разве сравнительная грамматика строится только на основе сходства? Осетины-ученики с трудом постигают согласование в русском языке, зачем же нам искусственно вводить категорию рода.

И, наконец, хотелось остановиться на вопросе о наклонениях в осетинском языке. Это тоже вопрос спорный. История наклонения в осетинском языке ничем не отличается от индоевропейских языков. Конечно, исторически существует желательное наклонение, у него есть морфологические показатели, но если будем обращаться к фактам современного осетинского языка, если серьезно подойдем к этому вопросу, глубоко научно, то выясним, что условное и желательное наклонение совпадают в своем значении. Они в современном осетинском языке несут функцию оформления системы придаточных предложений. Следовательно, В. И. Абаев эту схему внес не для того, чтобы облегчить схему изучения осетинского языка, а потому, что нет реальной почвы для выделения их. В главном предложении не выделяется функция желательного наклонения. Так что все эти вопросы заслуживают того, чтобы делать их предметом многолетней дискуссии.

Вот, что я хотела сказать. (*Аплодисменты*).

Выступление Гагкаева К.Е.

В своем интересном и исключительно содержательном докладе тов. Серебренников дал глубокий критический анализ лингвистических исследований В. И. Абаева, одного из ближайших «учеников» и оруженосцев Н.Я.Марра. Из доклада тов. Серебренникова совершенно очевидно, что В. И. Абаев в своих многочисленных работах по общему языкознанию и осетинскому языку до конца придерживался вредной, антимарксистской теории Марра, руководствовался его порочной методологией при разработке частных вопросов осетинского языкознания и был одним из тех, кто привел осетинское языко-

знание в состояние застоя и тупика. Неудовлетворительное состояние советского языкознания, застой в его развитии, вызвали острое беспокойство у нашей партии и у широких кругов советской общественности. Центральный орган «Правда» в начале мая 1950 года открыл свободную дискуссию по вопросам языкознания «с тем, чтобы путем критики и самокритики преодолеть застой в развитии советского языкознания и дать правильное направление дальнейшей научной работе в этой области».

Неумение творчески применить марксизм в языкознании — вот тот главный порок, который особенно резко проявлялся в работах представителей так называемого нового «учения» о языке. Этот порок не мог быть обнаружен и разоблачен самими лингвистами. Для этого нужна была сила и глубина марксистской мысли, присущая гению товарища И. В. Сталина, нужно было творческое отношение к философии марксизма-ленинизма, а именно такого творческого отношения не доставало советским лингвистам. В ответе товарищу А. Холопову товарищ И. В. Сталин указывает: «Начетчики и талмудисты рассматривают марксизм, отдельные выводы и формулы марксизма, как собрание догматов, которые «никогда» не изменяются, несмотря на изменение развития общества. Они думают, что если они заучат наизусть эти выводы и формулы и начнут их цитировать вкривь и вкось, то они будут в состоянии решать любые вопросы, в расчете, что заученные выводы и формулы пригодятся им для всех времен и стран, для всех случаев жизни. Но так могут думать лишь такие люди, которые видят букву марксизма, но не видят его существа, заучивают тексты выводов и формул марксизма, но не понимают их содержания.» И далее товарищ И. В. Сталин раскрывает истинное существо марксизма: «Марксизм, как наука, не может стоять на одном месте, — он развивается и совершенствуется. В своем развитии марксизм не может не обогащаться новым опытом, новыми знаниями, — следовательно, отдельные его формулы и выводы не могут не изменяться с течением времени, не могут не заменяться новыми формулами и выводами, соответствующими новым историческим задачам. Марксизм не признает неизменных выводов и формул, обязательных для всех эпох и периодов. Марксизм является врагом всякого догматизма». Из этого указания товарища И. В. Сталина с несомненностью вытекает, что талмудисты из представителей так называемого нового учения о языке, исказили позицию Маркса и Энгельса,

цитируя их «не как марксисты, а как начетчики, не вникая в существо дела», что во многих «марристах» живет «примитивно анархистический взгляд на общество, классы, язык», не имеющий ничего общего с марксизмом, что эти товарищи поплелись по стопам бундовцев, смешивая язык с культурой. Такое талмудистское, начетническое отношение к марксизму было вообще характерно для так называемого нового учения о языке. Вот несколько случайно подобранных иллюстраций из множества подходящих случаев и примеров. В учении о стадийности развития языка и мышления, в учении о резких скачках и революционных, качественных сдвигах, как основной форме языкотворческого процесса, последователи Марра стремились увидеть яркий результат и необходимое следствие применения Марром метода материалистической диалектики. Так, в некрологе по случаю смерти Н. Я. Марра, В. И. Абаев рассматривает язык как идеологическую надстройку, обусловленную развитием материальной базы, причем, на первый план выдвигается динамическое изучение языка. В этой же статье указывается, что язык неизбежно должен определяться в своем развитии законами развития человеческого общества и культуры и что Марр необходимо должен был сделать вывод об единстве и закономерности процесса развития речи при всем многообразии ее конкретных форм. По В. И. Абаеву и Марру, отсюда же вытекает определение языка как идеологической надстройки и тезис о классовой природе языка в классовом обществе. Продолжая описывать заслуги Н. Я. Марра, В. И. Абаев указывает далее, что в связи с этим намечается перспектива распределения языковых явлений и норм по периодам, отвечающим развитию общества, культуры и мировоззрения — создается учение о языковых стадиях. А так как каждый язык несет в себе пережитки различных стадий вплоть до самых древних, поучает В. И. Абаев, то перед лингвистом открывается интересная и увлекательная задача: вскрыть в языке отложения различных эпох и с их помощью осветить бесконечно отдаленные периоды в истории человеческого общества... Создается новая отрасль языкознания — палеонтология речи. Как Н. Я. Марр, так и его ближайший ученик В. И. Абаев широко пользуется этим так называемым палеонтологическим методом.

Марр и В. И. Абаев горячо отстаивали идею полистадийности осетинского языка. По мысли Марра и В. И. Абаева, осетинский язык дает в этом отношении обильный материал для проверки некоторых положений «нового учения» о языке. В

осетинском языке они предполагают большое количество яфетидизмов, т.е. пережиточных явлений, характерных для более древней стадии мышления. Между тем это совершенно ошибочное предположение. Попробуем это доказать.

Так, по утверждению В. И. Абаева, осетинский синтаксис носит двойственный характер, т.е. в целом ряде положений он продолжает традицию иранских языков, но по ряду признаков он же тяготеет и к кавказским языкам. Эту мысль В. И. Абаев подчеркивает в ряде своих работ по осетинскому языку и на ней строит свое положение о двуприродности самого осетинского языка. Причем, главным мотивом для такого утверждения являются такие внешние факты, как обязательное предшествование определения определяемому слову. Между тем, такую конструкцию в синтаксисе мы наблюдаем во многих языках мира, в том числе в индоевропейских языках. По существу же осетинский язык коренным образом отличается от синтаксиса кавказских языков и сближается с родственными языками индоевропейской семьи. Осетинский язык и кавказские языки совершенно отличаются друг от друга по конструкции предложения. Так, например, в осетинском языке, так же как и во всех индоевропейских языках, мы наблюдаем так называемый номинативный строй предложения, когда подлежащее оформляется именительным падежом. Совершенно другое положение мы имеем в кавказских языках, где имеется совершенно другая, так называемая эргативная конструкция предложения. Эргативная конструкция состоит из переходного глагола и связанных с ним имен субъекта и объекта действия, причем, реальный объект ставится всегда в именительном падеже, а реальный субъект в специфическом падеже — эргативном или активном. В русском предложении «отец продал лошадь» дополнение «лошадь» стоит в винительном падеже, а подлежащее «отец» в именительном падеже. Между тем в языках эргативного строя винительный падеж вообще отсутствует. Подобной конструкции нет в русском и осетинском языках, она чужда целому ряду языков мира.

Такое коренное различие, однако, не принимается во внимание, и для доказательства двуприродности осетинского языка приводятся самые малозначительные факты вроде того, что в осетинском и в кавказских языках порядок расположения некоторых членов предложения совпадает.

Для доказательства двуприродности осетинского языка В. И. Абаев обращается также и к морфологии осетинского языка.

«Нигде, быть может, — указывает он, — двуприродность осетинского языка не сказывается так ярко, как в морфологии; мы имеем в нем весьма близкую к другим иранским языкам систему глагола наряду с чуждым остальному иранскому миру хорошо развитым агглютинативным склонением». Однако и это утверждение Абаева не основательно для доказательства типологического тождества осетинского языка с кавказскими языками. (Голоса: «Лекция». Оживление на местах).

Я считаю, что об этом нужно сказать. Не знаю, как Вы смотрите?

Председательствующий: Продолжайте.

Гагкаев: Лингвистам хорошо известно, что так называемое агглютинативное склонение распространено в многочисленных языках мира, в частности, в таких языках, как угро-финские и тюрко-татарские. Однако такой тип склонения не является для этих языков основанием для сближения их с кавказскими языками. Следует также заметить, что падежные окончания в осетинском языке ничего общего не имеют с падежами в кавказских языках. Выдающийся исследователь осетинского языка В. Ф. Миллер еще в конце XIX века убедительно доказал, что большинство осетинских падежных окончаний объясняется из иранских и индоевропейских элементов. Совершенно очевидно, что осетинский язык, когда явилась необходимость строить свое склонение, мало заботился о том, чтобы брать материал для этого из родственных иранских языков или же строить эти падежные формы на базе собственного языкового материала, но не прибегал к помощи других языков, в частности, кавказских.

Двуприродность осетинского языка не подтверждается также формами осетинского глагола. Абаев вынужден был сам заявить о том, что в области глагола осетинский язык обнаруживает непосредственную близость с так называемыми флективными индоевропейскими языками. Если в иберийско-кавказских языках мы наблюдаем слабую дифференциацию времен и наклонений глагола, смешение таких наклонений, как изъявительного и сослагательного, то в осетинском языке совершенно ясно различаются формы времени и формы наклонения. Если в кавказских языках совершенно ясно обнаруживается связь глагольного формата с падежным окончанием, то в осетинском языке не наблюдается такого совпадения, и пре-

фиксы, суффиксы имен и глаголов показывают полную дифференциацию, как по функции, так и по материальному составу.

В кавказских языках, кроме того, наблюдается неразличение залогов. В этих языках имеются глаголы, которые одновременно выражают переходное и непереходное значение, объединяют действительный и средний залог. Так, например, одним глаголам в кавказских языках выражаются такие русские глаголы, как «литься», «лить» и «течь»; «гореть» и «жечь»; «отдыхать» и «давать отдых», «успокаивать».

В осетинском же языке категория залога выступает достаточно четко. Она может быть выражена: лексически (например, «хауын» и «æппарын» — «падать» и «бросать»; «гуырын» и «арын» — «рождаться» и «рожать»). Морфологически — путем чередования гласных («калын» и «кæлын» — лить, литься) и словосочетанием, например, бадын — «сидеть» и бадын кæнын — «усаживать».

Во многих кавказских языках наблюдается многозначность глаголов. Так, например, один и тот же глагол может выражать понятие «иметь и держать», «идти и приходить». Ничего подобного в осетинском языке мы не наблюдаем.

Председательствующий: Конкретнее, у Вас времени не хватит.

Гагкаев: Таким образом осетинская грамматика не подтверждает родства с кавказскими языками и не может служить материалом для подтверждения тезиса Марра и Абаева о его двуприродности.

Следует заметить далее, что осетинский язык не обнаруживает эту свою двуприродность и в области своего словарного состава. Во многих своих работах Абаев приводит большое количество осетинских слов, которые, выражая самые насущные, элементарные в житейском смысле понятия должны показать, что в осетинском языке слились, соединились две линии преемственности, одна — идущая от древнеиранского, и другая — идущая от субстратных, кавказских языков. Для доказательства этого своего тезиса Абаев приводит значительное количество осетинских слов и дает им объяснение происхождения из кавказского мира.

Председательствующий: Вам не для доклада предоставили слово, а выступления в прениях. Вы 20 минут говорите. Я прошу Вас перейти к конкретности».

Гагкаев: Значит, критика работ Абаева не нужна. Я так

понимаю, что надо было вскрыть ошибки в работах Абаева.

Председательствующий: Вам предлагали сделать доклад на эту тему, Вы не взяли, сейчас давать время для доклада не имеем возможности.

Гагкаев: Ну хорошо, тогда я в заключение своего выступления хочу указать, что я полностью признаю справедливость той критики, которая была в газете «Правда». Я считаю, что действительно я допустил ряд неправильных толкований о работах Абаева.

Я считаю, что первая статья, которую я написал по работе Абаева, эта статья порочная. Я об этом говорил не раз. Я считаю, что статья порочная и не нужно было давать в печать. Я считаю, что этой статьей недостаточно вскрыл ошибочные положения в работах Абаева. Может быть, потому, что я был в известной степени под влиянием его работ. Видимо, надо было дать более острую критику. И во второй моей статье, к сожалению, этого не было. Что касается рецензии на работу Абаева, то никто из работников кафедры осетинского языка не брался и поручили мне, чтобы я составил рецензию. Причем, рецензия была составлена на часть работы Абаева «Осетинский язык и фольклор». Я не допускаю, чтобы здесь были ошибки. Здесь была т. Нечаева — из Министерства высшего образования, она сказала, «что никаких ошибок нет». Она взяла эту рецензию в Москву. Может быть, и есть ошибки, но здесь тов. Серебренников, он может сказать свое авторитетное мнение.

Что касается моих научных работ — там были ошибки, я из этого не делал тайны. Я выступал на кафедре и в Научно-исследовательском институте. Так, например, в моей докторской диссертации, в вводной части были известные положения Марра, потому что эту диссертацию писал до выхода работ товарища Сталина. Я ее переделал и в таком виде защищал этим летом. Диссертация прошла единогласно.

Были ошибки в «Очерках осетинского языкознания». Я утверждал, что осетинский язык носит двуприродный характер. Эти места были удалены. В «Очерках» неправильно ставился вопрос об основном словарном фонде осетинского языка. В связи с работой товарища Сталина этот раздел был совершенно переработан.

Что касается текста моей лекции по линии Общества распространения научных знаний и в отношении ошибок, на ко-

торые указал т. Ерихонов, то вот здесь тов. Ряшенцев, который дал рецензию, мы пропустили лекцию через секцию, апробировали в обкоме партии, здесь был представитель ЦК партии тов. Лихолат, и таких замечаний не было. Я не знаю, где же марровские ошибки. Что касается статьи в газете «Правда», критика справедливая, что мы недостаточно разобрались в ошибках в нашей работе. Я надеюсь, что в будущем постараемся исправить недостатки, руководствуясь докладом тов. Серебренникова, который разъяснил целый ряд положений, для меня неясных до сих пор. Я с большим удовлетворением прослушал доклад тов. Серебренникова. Я думаю, что все наши недостатки и ошибки в работе вытекают из того, что мы недостаточно, может быть, занимались работами классиков марксизма-ленинизма, недостаточно занимались вопросами философии марксизма-ленинизма. В будущем на моей кафедре намечается глубокое изучение трудов классиков марксизма-ленинизма. Думаю, что недостатки будут изжиты из моей работы и я сумею справиться с моими задачами. (Аплодисменты).

Председательствующий: Слово для ответа на вопросы и заключения имеет Борис Александрович.

Серебренников Б. А.: Товарищи! Здесь поступило довольно большое количество разных записок. Я хочу обратиться к аудитории, имеется ли время заслушать ответы на эти записки или, может быть, придется их максимально сократить? (Голоса с мест: «Просьба ответить на все вопросы»).

Серебренников: Хорошо. Один товарищ задает вопрос — можно ли говорить об идеологической окрашенности некоторых слов... (Зачитывает).

Действительно, каждое слово служит для обозначения, но не каждое слово имеет идеологическую окрашенность. Ошибка проф. Абаева состоит в том, что по его мнению каждое слово окрашивается идеологической оболочкой. На самом деле идеологическая окрашенность вызывается известными причинами, т.е. представляет ли данное слово интерес для классовой идеологии. Совершенно естественно, что не все слова, не все предметы окружающего мира представляют интерес для классовой идеологии. Совершенно понятно, что те слова, которые связаны с понятием надстройки, эти слова, обычно, име-

ют идеологическую окрашенность. Однако, такие слова, как солома, земля, собака не представляют абсолютно никакого интереса для классовой идеологии. Поэтому совершенно естественно, эти слова, являющиеся, как бы нейтральными, не имеют идеологической окрашенности, а есть слова, имеющие силу идеологической окрашенности, улечиваются из языка, как — жандарм, охранка. Они выпали из словарного актива русского языка.

Ошибка Абалева состоит в том, что он утверждает, что все слова имеют идеологическую окрашенность, абсолютно все. Эта идеологическая окрашенность исчезает в процессе речевого общения. Если исходить из этой теории Абалева, то надо задать вопрос: почему русский народ не употребляет такие слова, как жандарм и охранка?

Все это говорит об антимарксистской теории Абалева: о технизации.

Второй вопрос. «В какой работе Абалева имеется сравнение слов: милиционер и полицейский?»

Я такого примера не давал, но по теории Абалева следуют соответствующие выводы.

Третий вопрос. Довольно пространная записка. (Зачитывает). Это говорит о том, как хорошо понял проф. Санжеев сущность: работы Абалева.

Четвертый. В труде И. В. Сталина относительно марксизма в языкознании. (Зачитывает). Прошу привести в пользу этих положений доказательства практического и теоретического порядка.

Здесь доказательств может быть очень много. Можно взять тот же осетинский язык. Действительно, здесь мы не можем отрицать того факта, что происходило скрещивание языков иранского типа с аборигенами кавказских языков. Однако вследствие этого скрещивания не получилось механической иранской смеси, а победил язык иранского типа. Или можно указать на русский язык. Топонимика северной и средней части нынешнего Советского Союза указывает на неславянский характер этой топонимики. Однако в результате этого скрещивания не получилось механической смеси, а всюду победил русский язык. Язык определённого типа. Вот вам второй пример, подтверждающий учение товарища Сталина о скрещивании.

Теперь еще довольно пространная записка: «Нанес ли т. Абалева вред своими трудами осетинскому языкознанию? Об

этом говорил в докладе. Дайте партийную оценку выступлению т. Абалева на дискуссии».

Абалева как партийный работник, не выступал. (...)

И, далее. «Как понимать, что Абалева является талантливым и способным ученым?»

Дело в том, что товарищ, который видит здесь неувязку, видимо, смешивает психофизиологические особенности с мировоззрением. В мире существует немало способных людей, я назову Гегеля, но можно ли сказать, что эти люди были марксистами? Следовательно, не нужно путать психофизиологические особенности с мировоззрением.

Я могу сослаться на слова товарища Сталина: «...Марр действительно хотел быть, и старался быть марксистом, но не сумел стать марксистом. Он был всего лишь упростиателем и вульгаризатором марксизма...» В другой работе, в ответе т. Крашенинниковой, товарищ Сталин говорит, что у Марра были талантливые работы.

Мы, в Академии Наук, считаем, что Абалева человек способный, что он обладает хорошей памятью, может изучать языки, знает конкретные факты. Если бы не обладал этими качествами, мы бы его давно уволили, как неспособного человека. Мы не отрицаем его марристские ошибки, но не исключаем его психофизиологические способности. /.../

Задан вопрос: «Можно ли пользоваться трудами Абалева или они изъяты, как порочные?»

Я думаю, что лучше было бы, если бы Абалева произвел коренную переработку своих трудов, чтобы ими могли пользоваться студенты. Я думаю, что каждый человек, участвующий на нашей конференции и усвоивший сущность ошибок Абалева, конечно, если этот человек является не студентом, а специалистом осетинского языкознания, — он может использовать некоторые факты, но рекомендовать студентам, неискушенным в области теории, рекомендовать работы Абалева не стоит, до их переработки, во всяком случае. /.../

Следующий вопрос: «Проявился ли национализм Абалева в скифской проблеме, в труде о Нартовском эпосе?»

Вопрос довольно тонкий. Абалева утверждает, что осетины произошли от скифов. И считал, что скифский язык принадлежит к иранским языкам.

Я постараюсь дать ответ, что здесь может быть опасность и что не представляет особой опасности утверждение, что скифский язык может быть иранским языком, здесь нет ни-

чего предосудительного, потому что установлено, что на Юге России было иранское племя. Если Абаев говорит, что осетинский и скифский языки принадлежали к группе иранских языков, в этом нет ничего предосудительного. Однако категорическое утверждение Абаева, что осетины являются прямыми потомками скифов, содержит свою опасность. Во-первых, нет достаточных доказательств этого тезиса. Если мы имеем группу славянских языков, чешского, польского, болгарского и т.д., то мы, руководствуясь близостью этих языков, не можем прийти к семантическому выводу, что чешский язык произошел от русского, потому что чешский язык похож на русский. Не исключена возможность, что какая-то часть скифов существовала в кавказских горах и сохранилась до настоящего времени, но все же эта гипотеза основана не столько на веских доказательствах, сколько на вероятности. Поэтому Абаеву нужно осторожно относиться к своей гипотезе и сказать, что нет достаточно веских доказательств. Но что делает Абаев? Абаев возвел эту гипотезу в абсолют. Мы видим прямой вывод, что осетины остатки скифо-иранцев. Такой вывод подготавливает благоприятную почву для различных нездоровых националистических теорий, отсюда может делаться вывод, что осетинский народ является единственным хранителем великой скифской культуры, в то же время известно, что скифы вошли в состав многих народов. Здесь создается почва для нездоровых националистических теорий. Здесь есть известная опасность именно потому, что происхождение осетин от скифов пока основательно не доказано, кроме того, что осетинский язык принадлежал к иранскому.

Вопрос. «Чем объясняется то, что марристские ошибки Абаева не подвергнуты критике?»

. Он работник института и, во-первых, в статье Виноградова, помещенной в I т. Сборника, имеется критика, а, во-вторых, мы ждали, что Абаев, как каждый советский человек, сам честно, открыто осознает свои ошибки и открыто выступит в печати с признанием ошибок, что устранил все неясности.

Теперь другой вопрос: «Кто будет вносить ясность в осетинское языкознание?» (Смех).

Я думаю, что наша конференция ставила основной задачей внести какую-то ясность в осетинское языкознание. Что касается отдельных частных вопросов, это дело осетинских языковедов, насколько они активно будут разрабатывать эту проблему.

Другой вопрос: «Какое ваше мнение насчет винительного падежа в осетинском языке?» (Смех).

Я должен заранее оговориться, что я не специалист в области осетинского языка и имею самое приблизительное представление о характере винительного падежа в осетинском языке, но все же попытаюсь высказать некоторое свое мнение, хотя оно, может быть, и поверхностное. Тов. Тлатова совершенно правильно указала на то, что признаком какой-либо методологии должно быть наличие морфологических показателей. Это совершенно ясное заключение, вполне здравый критерий. Но мне кажется, что придерживаясь известного критерия, каждый преподаватель должен проявить известное творчество в преподавании. Если он видит, что утверждение об отсутствии винительного падежа в осетинском языке создает трудности у учащихся, затруднения в изучении русского языка, то почему не сказать, что в осетинском языке существует неоформленный винительный падеж. Здесь мы совершаем явное преступление против существующего критерия, но в интересах методологии можно толкнуть на совершение преступления. А в дальнейшем наши ученики в вузах будут применять научную грамматику осетинского языка, тогда уже можно будет объяснить по-другому, а для пользы дела можно отойти от схоластики. Это мое мнение, не знаю, как на это смотрят местные учителя.

Теперь несколько слов позвольте сказать о докладах. Я должен согласиться с мнением некоторых товарищей, что доклад тов. Козыревой не совсем удачный. Я бы сказал, он не достиг своей цели, потому что у слушателей осталась неясность, для чего собственно нужен иранский язык? Для чего нужен сравнительный метод и т.д. Мне кажется, тов. Козырева должна была прежде всего выдвинуть более выпукло этот вопрос: для чего нужен сравнительный метод, иранский и другие индоевропейские языки.

Известное положение марксистского метода говорит о том, что языки являются историзмом. Но дело в том, что изучаем историю языка, историю народа не для того, чтобы познать историю народа, необходимо познать источники для построения истории и, мне кажется, что эти источники в области изучения языка и истории народа имеют специфический характер. Предположим, мы желаем узнать какова история осетинского слова фæндаг (путь). Мы должны знать историю осетинского языка. Есть у нас богатые памятники, уводящие нас

в глубокую эру? Нет. Единственным методом является сравнение с другими языками. (...) Мы восстанавливаем облик такого слова — восемь. Мы должны здесь сравнить с древнеперсидским, латинским, греческим, немецким. Мы узнаем образование из древнейших языков. Таким образом, благодаря привлечению этого разнословия — других языков, мы восстанавливаем древнейший облик слова.

Для чего нужны иранские слова. Во всяком случае, не для преклонения перед иранизацией, как говорили выступавшие товарищи, а чтобы восстановить облик древних слов.

Здесь произошло недоразумение. Тов. Козырева не утверждала, что без иранского языка нельзя изучить осетинский язык. Осетинский язык можно изучить в Дзауджикау, не выезжая в Иран, но в изучении осетинского языка вы не выясните форму слов, если отказаться от этого сравнения, то, грубо выражаясь, нужно вбить осиновый кол в историю осетинского языка. Следовательно, привлечение древнеиранского языка преследует цель изучение историзма, т.е. основного требования марксистско-диалектического метода.

Теперь несколько слов об остальных докладах.

Мне кажется, правда, я не специалист в области осетинской литературы, осетинского языка, но доклад тов. Ардасенова был недостаточно политически заостренным. Он, скорее, говорил об истории формирования литературного языка, а не о существенных задачах осетинской литературы, между тем, здесь очень много разных неполадок и трудностей и нужно было бы, прежде всего, перенести акцент на насущные потребности развития осетинского языка и осетинской литературы.

Два последних доклада т.т. Кулаева и Багаева. Они более отвечали своей цели, были достаточно критичны, но все же им не хватало некоторого творчества, т.е. они старались излагать общеизвестные истины и старались внести какие-то новые элементы развития этого положения.

Теперь хочу ответить на вопрос, который задал тов. Цогоев: является ли критика Абаева выражением борьбы с классовым врагом? Я хотел бы на этот вопрос ответить так, что в настоящее время, следуя указаниям И. В. Сталина, в доказательстве ошибок Марра в языкознании, мы, прежде всего, уделяем главное внимание воспитательной работе. Эта точка зрения довольно четко изложена в статье, помещенной в «Правде», одним из авторов которой я являюсь.

Там сказано: «Таким образом, вместо того, чтобы подвергнуть критике многочисленные ошибки Абаева и тем самым помочь ему перестроиться и плодотворно вести научно-исследовательскую работу, газета поместила апологетическую статью о нем, дезориентировала научную общественность республики».

Из этой статьи вытекает, что мы критикуем Абаева с надеждой, что Абаев, узнав о нашей конференции и прочтя статью в «Правде», сам осознает грубейшие марристские ошибки и выступит с критикой своих ошибок.

Что же касается принадлежности Абаева к классовым врагам, то я думаю, что если это будет доказано, то соответствующие люди, органы, конечно, позаботятся об изоляции.

Теперь хочу сказать несколько слов о характере прений.

Мне кажется, что прения, происходившие на нашей конференции, носили исключительно острый критический и самокритический характер. Наша конференция в этом отношении резко отличается от того заседания Ученого Совета, которое происходило в мае месяце, где люди разменялись на мелочи, занимались беспринципной перебранкой и, собственно, там не было ни критических выступлений, ни той острой критики, которая наблюдалась здесь — в выступлениях на этой конференции.

Я считаю, что эти прения, безусловно, явятся серьезным сдвигом. Они показывают, что осетинские языковеды начинают осознавать сущность грубейших, антимарксистских теоретических положений в языкознании, в этом заключается семя прогресса, дальнейшего движения вперед.

Мне хочется пожелать осетинским языковедам в дальнейшем, памятуя указания И. В. Сталина, что «никакая наука не может развиваться и преуспевать без борьбы мнений, без свободы критики», — выступать также критически в прениях, и докладах, как выступали в сегодняшних прениях. (Аплодисменты).

Председательствующий: тов. Попов К. К.

Товарищи, разрешите от вашего имени поблагодарить Бориса Александровича за столь интересный доклад и его заключение. (Продолжительные аплодисменты).

Разрешите также поблагодарить всех докладчиков, которые старались по мере возможности выступать здесь, на на-

шей конференции и также принесли нам известную пользу (Аплодитменты).

На этом разрешите заседание конференции закрыть.

Васо йаг кусануаты.

ОБСУЖДЕНИЕ СТАТЬИ “ЗА ТВОРЧЕСКУЮ РАЗРАБОТКУ ПРОБЛЕМ ЯЗЫКОЗНАНИЯ”, ПОМЕЩЕННОЙ В “ПРАВДЕ”

17—18 января 1952 г. состоялось заседание Ученого Совета Института языкознания АН СССР. На повестке заседания было обсуждение опубликованной в “Правде” 15 декабря 1951 г. статьи тт. Сухотина, Серебренникова и Джикаевой “За творческую разработку проблем языкознания”.

Открывая заседание Ученого Совета, директор Института акад. В. В. Виноградов указал, что настоящее заседание Ученого Совета является откликом на статью, опубликованную в “Правде”. Серьезной ошибкой Института является то, что марристские ошибки в работах сотрудника Института проф. В. И. Абаева не были своевременно подвергнуты серьезной критике, тем более, что проф. В. И. Абаев сам до сих пор не выступил публично с критикой ряда своих антимарксистских положений. Ученый Совет должен помочь проф. В. И. Абаеву преодолеть ошибки, допущенные им в его прежних работах, и, вместе со всеми советскими языковедами, включиться в работу по внедрению марксизма в языкознание.

С докладом “О марристских ошибках В. И. Абаева в работах по вопросам языкознания” выступил заместитель директора Института языкознания Б. А. Серебренников. Докладчик подчеркнул, что проф. Абаев был не только ближайшим учеником Н. Я. Марра, но и одним из активных сторонников “нового учения” о языке. В статьях 30-х годов, когда обнаружился кризис “нового учения” о языке, проф. Абаев пытался обновить это учение. В статье “О фонетическом законе” (“Язык и мышление”, 1933, I) проф. Абаев пытается объяснить различные процессы изменения звуков, наблюдаемые в языках, только семантическими сдвигами. В работе “Язык как идеология и язык как техника” (“Язык и мышление”, 1934, II) проф. Абаев не просто излагает порочные положения “нового учения” о языке, но, пытается развивать их умело, маскируя слабые стороны этого “учения”. Переоценивая семантику и игнорируя внутренние законы развития языка, проф. Абаев пытается развить дальше положения Н. Я. Марра о примате семантики и для этого вводит понятие «технической» и «идеологической» семантики. Понятие идеологической семантики служит проф. Абаеву исходным пунктом для построения метафизи-

ческой теории “технизации” речи. В основе своей эта теория эклектична: она непосредственно опирается на идеалистическую теорию “Леви-Брюля о взаимоотношении “ядра” и “оболочки”. Под влиянием этой теории В. И. Абаев объясняет процесс «технизации» как процесс семантического сужения, редукции “оболочечных” значений (“утраты существующей между различными элементами речи идеологической связи”) и усиления “технического” значения слов, “устойчивого технически-эмпирического ядра, имеющего корни в предметной действительности”. В связи с этим грамматика рассматривается им как совокупность технизованных средств, язык отождествляется с идеологией и тем самым объявляется надстроечной категорией. Построенная на порочной идее “ядра”, теория “технизации” развивается проф. В. И. Абаевым в его последующих работах (“Понятие идеосемантики”, “Язык и мышление”, 1948, XI). В плане теории “технизации” стадильность развития языка представляется как замена сдвигов и “закономерностей” языковой идеологии сдвигами и “закономерностями” языковой техники. Развивая теорию “технизации” без учета процессов семантической ассоциации, явно и однобоко сужая развитие контекстуальных значений, проф. В. И. Абаев смешивает идеологию с первичными ассоциациями, т. е. с признаками, на основе которых происходила первоначальная номинация и которые не имеют никакого отношения к идеологии.

Теория “технизации” явилась методологической опорой для последователей Марра. Она открывала пути для отрицания связи языка и мышления; с помощью этой теории становилось возможным “воскрешение” пресловутого “палеонтологического анализа”. Докладчик подчеркнул, что хотя проф. Абаев и не пользовался непосредственно четырехэлементным анализом, но, как показывает его теория “технизации”, он стремился усовершенствовать и обосновать методы этого анализа.

Критического рассмотрения и оценки требуют последние работы проф. Абаева: в них основные положения теории Марра (о надстроечном характере языка, о происхождении языков в процессе скрещивания, о стадильности их развития и др.) представлены в завуалированном, а следовательно, в наиболее опасном виде. В этих работах обнаруживаются тенденции к идеализации прошлого осетинского народа. Отправляясь от марровской теории скрещения языков, проф. В. И. Абаев создал теорию о двуприродности осетинского языка, согласно которой осетинский язык рассматривается как продукт скрещения язы-

ка иранского типа с языком кавказским. В действительности же осетинский язык является языком иранского типа, а кавказский язык оставил в нем лишь незначительные следы. Работы проф. В. И. Абаева по осетинскому фольклору объективно способствовали проявлению нездоровых явлений националистического характера: выступления его учеников в Осетии (см. “Социалистическая Осетия”, 13 марта 1951 г.) дезориентировали и осетинского читателя и всю советскую общественность.

Не отрицая научной ценности этимологических словарей, в том числе и составленного проф. Абаевым “Этимологического словаря осетинского языка”, Б. А. Серебренников подчеркнул, что в условиях напряженной борьбы всех советских лингвистов за внедрение марксизма в языкознание, за решительный отказ от всех ошибок Марра, исключительное внимание В. И. Абаева к этимологическим исследованиям нельзя расценивать иначе, как уход от разработки актуальных проблем советского языкознания. Упорное уклонение от самокритического анализа своих марксистских ошибок характеризует позицию В. И. Абаева как позицию не просто неправильную, но глубоко порочную.

Выступавшие в прениях и. о. зав. сектором кавказских и иранских языков Ю. Д. Дешериев, старший научный сотрудник Е. А. Бокарев, проф. В. М. Жирмунский и ученый секретарь Института языкознания Б. В. Горнунг развивали и дополняли положения, выдвинутые в докладе Б. А. Серебренникова.

И. о. зав. сектором кавказских и иранских языков Института языкознания Ю. Д. Дешериев признал, что в Секторе слабо поставлена работа по критическому пересмотру работ сотрудников Сектора — бывших сторонников теории Марра. В Секторе еще есть сотрудники, бывшие сторонниками “нового учения” о языке, которые не выступили с развернутой критикой своих прежних ошибок. К числу их принадлежит и проф. В. И. Абаев. Ю. Д. Дешериев сообщил о конкретных мероприятиях, которые Сектор намерен осуществить в целях развертывания критики работ проф. В. И. Абаева и других “учеников” и последователей Н. Я. Марра. Далее Ю. Д. Дешериев подробно остановился на критике выдвинутой проф. В. И. Абаевым ошибочной “теории” о двуприродном, скрещенном характере осетинского языка.

Старший научный сотрудник Института языкознания Е. А. Бокарев подчеркнул, что проф. В. И. Абаев в течение прошедших полутора лет ни разу не заявил о своем отказе от методологически порочной теории Марра. В своих прежних работах проф. Абаев пытался эклектически сочетать положения “нового уче-

ния" с элементами сравнительно-исторического метода. Говоря о двуприродности осетинского языка, проф. Абаев совершенно неверно трактует вопрос о скрещивании смежных языков. Е. А. Бокарев отметил, что научная общественность обеспокоена отказом проф. Абаева публично признать свои ошибки; развернутый анализ своих прежних ошибок является непременным условием дальнейшей плодотворной работы проф. В. И. Абаева в области изучения осетинского языка и в области общего языкознания.

В выступлении чл.-корр. АН СССР проф. В. М. Жирмунского был дан подробный анализ работ проф. Абаева по осетинскому фольклору. В. М. Жирмунский напомнил, что он сам в своих работах по среднеазиатскому фольклору допустил ошибки, которые подверглись серьезной и справедливой критике. К числу этих ошибок относится прежде всего погоня за параллелями "мирового масштаба", затемнявшими предмет исследования и приводившими к отрицанию национальной самобытности произведений народного творчества. Подобные ошибки повторяются и в находящейся в печати книге проф. Абаева "Осетинский язык и фольклор" (т. II). В этой работе автор стремится доказать "мировой" характер того или иного мотива (ср. выяснение происхождения мотива убийства сына, мотива чудесных яблок, мотива чудесной чаши и т. д.). В основе концепции В. И. Абаева лежит типичная для буржуазных фольклористов мифологизация фольклора и эпоса, возрождению которой в советской фольклористике усиленно содействовал Н. Я. Марр. Предвзятая точка зрения обнаруживается особенно ярко в приводимых проф. Абаевым этимологиях. Так, этимология слова *Нибелунги* вопреки фактам возводится им к космическому элементу: нибелунги — «дети тумана», «дети неба». Между тем известно, что у германцев с понятием "туман" связывалось представление не о небе, а о подземном мире. Та же тенденциозность обнаруживается в предлагаемой проф. Абаевым этимологии слова *нарты*. Книга свидетельствует о наличии у В. И. Абаева построений в духе Марра и настоятельно выдвигает перед автором необходимость осознания своих ошибок и самокритического пересмотра всей работы. В. М. Жирмунский особо остановился на вопросе о влиянии методологии Марра на среднеазиатскую и восточную фольклористику; извращения марксизма "в этой области еще не раскрыты. Необходимость и актуальность постановки этого вопроса подтверждается наличием работ по фольклору, основанных

на методологии «нового учения» о языке и не получивших до сих пор должной критической оценки. К числу таких работ относится работа С. П. Толстова "Древний Хорезм" (М., 1948), сборник "Мифология и фольклор народов Средней Азии" (1948) и др.

Ученый секретарь Института языкознания Б. В. Горнунг обратил внимание на то, что проф. В. И. Абаев, критикуя Н. Я. Марра, не считает нужным публично выступить с критической оценкой своей собственной научной позиции. Между тем в отдельных его статьях, которые с первого взгляда могли быть восприняты как решительный отход от "нового учения" о языке, основные положения этого "учения" остаются по существу непреодоленными. Тезис В. И. Абаева об особой скифо-сарматской ветви среди иранских языков, единственным и прямым продолжателем которой является осетинский язык, может способствовать возрождению местных националистических настроений. В то же время проф. В. И. Абаев некритически пользуется методами и теориями зарубежной науки (в частности, Дюмезиля).

Ученый секретарь Совета С. И. Ожегов огласил поступившие в Ученый Совет письменные отзывы на работы В. И. Абаева профессоров Б. В. Миллера и В. Я. Проппа. В своем письме проф. Б. В. Миллер подверг справедливой критике выдвинутое В. И. Абаевым идеалистическое понятие "идеосемантики", призванное связать теорию Марра с давно отвергнутыми советской наукой идеалистическими положениями буржуазной лингвистики. Проф. В. Я. Пропп, оценивая работу В. И. Абаева "Осетинский язык и фольклор" (т. II), указывает на порочность ее метода. Пользуясь сравнительно-историческим методом в его старой, идущей от Я. Гримма модификации, в соответствии со старыми приемами индоевропейской фольклористики, проф. Абаев все изучаемые им факты подгоняет под заранее заданную схему: усилия автора направлены на отыскание единого древнего мифологического субстрата. Эта тенденция перекрещивается с методологически порочными методами этимологизирования: этимологии слов выдвигаются только на основании первоначальных связей понятий с культовыми элементами (солнце, небо и т. д.). Идеализация родового строя приводит автора к неправильному пониманию и оценке старинного эпоса.

Выступление проф. В. И. Абаева не удовлетворило собравшихся. Настаивая на своей особой, "самостоятельной" позиции, по сравнению с другими сторонниками "нового учения", проф. Абаев пытался доказать, что те ошибки, на которые указывали выступавшие, являются ошибками двадцатилетней

давности и относятся к тому периоду, когда он, уверовав в революционную видимость теории Марра, закрывал глаза на ее вопиющие противоречия. Проф. Абаев в своем выступлении пытался доказать, что в его понимании теории скрещивания языков не было ничего общего со взглядами Марра. Наличие широковеещающих заявлений марровского толка в своей работе "Осетинский язык и фольклор" проф. Абаев объясняет цензурными условиями "аракчеевского режима". В заключение проф. Абаев заявил о своем желании идти вместе со всеми советскими лингвистами по пути, указанному сталинским учением. Именно так он расценивает свою работу по составлению этимологического словаря осетинского языка.

Ученый секретарь Президиума АН СССР проф. В. П. Сухотин в своем выступлении выразил удовлетворение прошедшим обсуждением статьи, опубликованной в "Правде". Это обсуждение доказало своевременность появления статьи; с другой стороны, оно свидетельствует об искреннем желании всего коллектива Института языкознания помочь проф. В. И. Абаеву стать на подлинно марксистский путь в научно-исследовательской работе. Проф. В. П. Сухотин сказал, что он удивлен выступлением В. И. Абаева, который обошел основные вопросы критики и, игнорируя справедливые замечания, не опроверг ни одного из них. Внимание проф. Абаева было сосредоточено на том, чтобы подчеркнуть свое особое положение среди последователей Марра. Он признал себя только учеником Марра, в то время как в действительности проф. Абаев был ревностным последователем и теоретиком "нового учения", стремившимся развивать порочные положения этого "учения". Обращение проф. Абаева к сравнительно-историческому методу было вызвано стремлением спасти порочную методологию "нового учения", поставив на службу ему сравнительно-исторический метод. Проф. Абаеву следовало бы понять, что это было особенно вредно, так как придавало учению Марра наукообразную видимость. Охарактеризовав последние работы проф. Абаева, В. П. Сухотин показал, что и в них наблюдается эклектическое, порочное сочетание положений Марра с идеалистическими теориями буржуазной компаративистики. Идеализация родового строя осетинского народа, чрезмерное преувеличение его роли в истории народов Кавказа и в создании кавказского эпоса объективно содействовали оживлению националистических элементов в Осетии. Проф. Абаев ни разу публично не выразил своего отношения к лингвистической

дискуссии и к трудам И. В. Сталина по вопросам языкознания. Его молчание послужило стимулом к проявлению рецидивов марризма. Все это говорит о том, что проф. Абаев не осознал вреда, принесенного им советскому языкознанию, и не понял необходимости отказа от ошибок акад. Марра.

В принятом Ученым Советом Института языкознания развернутом постановлении отмечается, что В. И. Абаев в прошлом был одним из убежденных сторонников и теоретиков "нового учения" о языке. В период господства "нового учения" в советском языкознании он выпустил ряд работ, которые не только пропагандировали "учение" Марра, но и обнаруживали явную тенденцию развивать дальше порочные положения этого "учения". Подобно Марру, он злоупотреблял семантикой, что нашло свое яркое выражение в статье "О фонетическом законе". Желая укрепить марровское "учение", он нередко прибегал к эклектическому сочетанию положений Марра с разными другими взглядами. Его статья "Язык как идеология и язык как техника" наглядно показывает стремление сочетать марризм с индоевропеистикой. Извращенное понимание идеологии, смешение языка с идеологией и мировоззрением, "усовершенствование" марровской теории стадий путем перенесения стадийности в область идеосемантики, неправильное понимание грамматики как совокупности технизованных средств, учение о прогрессирующей технизации и отрыв языка от мышления — таковы грубейшие ошибки В. И. Абаева. Придерживаясь марровской теории скрещивания, В. И. Абаев создал теорию о двуприродности осетинского языка. Превращение в абсолют гипотезы об иранизме всех скифов и об осетинах как их прямых преемниках создало почву для нездоровых националистических настроений в Осетии, выразившихся в идеализации прошлого осетин, в преувеличении культурной роли алан и их бывшего могущества. Несмотря на наличие грубейших ошибок в своих работах, В. И. Абаев не выступил до сих пор с их критикой, уклонялся от широкой работы в области марксистского общего языкознания и нигде публично не выразил своего отношения к лингвистической дискуссии.

Считая совершенно недопустимым подобное поведение В. И. Абаева и оценивая его выступление на Ученом совете 18.1.52 г. как недостаточно самокритичное и не содержащее конкретного анализа своих методологических ошибок, Ученый совет считает необходимым предложить В. И. Абаеву:

1) Выступить в печати с подробной критикой своих ошибок и дать теоретические статьи, отражающие его новые точки зрения.

2) Активно включиться в деятельность Института языкознания путем участия в сессиях, диспутах, коллективных докладах и т. п.

3) Сделать на заседании Сектора кавказских и иранских языков развернутый доклад о принципах составляемого им Историко-этимологического словаря осетинского языка.

4) Активно участвовать в работе журнала «Вопросы языкознания» путем помещения теоретических статей, направленных на дальнейшее развитие основных принципов сталинского учения о языке.

Е. Т. Черкасова

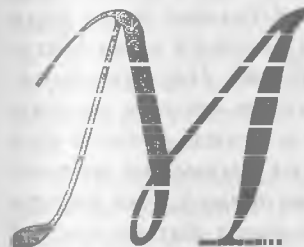
Сæ науион култыурæ сæрзонд кæныныл цы адамтæ афхайдтой мах агзамæ, уыдонæн сæ тыхджындæр хотыстæн ну уыди фольклор, сæ науион фольклор. Уалдай ахгаз фæуи фольклор, тыхджындæр адамтæн æрфæрд ìн æййæфта, уыдонæн. Уыцы æрфæрд адамтæн сæ науион култыурæ дæр сæфтты ксгахыл фæуейлæу-уыди. Афтæ уыди, цæвиттон, ìхтæ æмæ венгыфты хабар 150 – 200 азы размæ. Ферман сыл политикон æмæ култыурон алдарнуæг кодтой. Сæ интеллигенци сæ 'взгыл стырзæрдæ кæнын байдидтой: дзырдтой æмæ фыстой фылдæр германнау. Æрмæст ма фæллойнæнæг адам сыгдæгæй æмæ царзæнæг дардтой сæ науион хæзнатæ: сæ 'взг æмæ сæ фольклор. Афтамæн 19-æм сæдæазы райдайæны, култыурон змæлд куы тыхджын ìхтæ æмæ венгыфтæм, уæд, фос Зæхмæ сæхи куыд калой, афтæ бакалотой сæ ахуырдонд адам сæхи науион фольклормæ: адамон тауфæггæтæм, кадджытæм, Зарджытæм. Нымуыбыр кодтой æмæ схуыпп кодтой адамæн сфæлдыстады æвиднæ суадонæй, æмæ йын ìæ ад куы базыдтой, уæд ыл Зæрдонагæй кусын байдидтой, æмæ сын хосау фæуи култыурон цалгæй-радæй фервæзынæн, сæ науион култыурæ ссæрибар кæнынæн æмæ тыхджын кæнынæн.

АБАЙТЫ ВАСО

БИАЗЫРТЫ Кромвел

КУВÆНДОН АРАЗÆГ

КУВÆНДОН

АХ стæм, æппæт Уæрæсейы патриарх Алексий II Мæскуыйы алайнагтæн-ирæттæн кæй балæвар кодта, уыцы аргъуаны.

Алы адæмы дæр сæ историйы драматикон заманты дзуапп дæттын фæхъæуы ахæм фарстæн: «Уон æви ма уон?» Шекспиры æмдугонтæ, поэттæ-метафизиктæ уыцы фарстæн дзуапп радтой: уон (уæм)! Фæлæ уæвæн (ома царæн) ис æрмæстдæр аразгæйæ, кувæндон амайгæйæ, дзырды (æвзаджы) кувæндон аразгæйæ, хъахъхъанæн-ирвæзынгæнæн кувæндон амайгæйæ.

Кæд æмæ цæмæн райдыдтой ирон æвзаг фесафыны тыххæй фæлварæнтæ? 1913 азы Сталин рауагъта уац «Марксизм æмæ национ фарста». Уым дзырдæуы, Кавказы хуссарварс цы ирæттæ цары, уыдоны, дам, ассимиляци кæнынц гуырды, цæгаты чи ис, уыдоны та — уырыс. Советон дуджы ирæтты сгуыр-дзиæг æмæ суырыссаг кæнынмæ бавнæлдтой зæрдиагæй. Уымæн æмæ фæтæгæн хъуамæ йæ ныхас хъуыддагмæ рахызтаид. Ирон æвзаг амарыны мадзæлттæн «диалектикон бындур» дæр ссардтой: иугæр хъæд цæгъдынц, уæд дзы схъистæн дæр æнæуæвгæ нæй. Ис иу грекъаг дзырд «химæра». Амоны — «залиаг калм-кæфхъуындар», йæ хъæлæсæй цæхæр

каман калы, ахам (ирон фольклоры дәр арах амбалы). Аңдәр хуызты дәр ма йын бамбарын канән ис, зәгъам, царды әрцәуән каман нәй, ахам сәнттә, әнәджелбетт фантазитә. Гъема коммунисттә дәр цух нә уыдысты уыцы химерәтә-сәнттәй: уыдзән иумәйаг коммунистон әвзаг, әмә хъуамә уый сәрыл хаст әрцәуой чысыл адәмты әвзәгтә. Фәтәджы фәндәй ирәттә систы агургә әмә әнәаргә адәм: уыдонәй әнцондәрәй никауыл уыды фәлварәнтә канән. Әмә фәлвардтой, фыдәв-зарәнтә кодтой.

Уый уыд иу полюс.

Иннә полюс та уыд — иры фарны ләг Абайты Васо.

Гуырысхойаг нәу: Сталин Васойы куыстытәм иудадзыг йә хъус дардта. Уый бакаст «Осетинский язык и фольклор». Ёртынам азтәй 1953 азы онг Васо әмә Сталины 'хсән уыды сусәг диалог-дуэль. Ахам диалогтә ма Сталинән уыды Михаил Булгаков, Андрей Платонов әмә Борис Пастернакимә. Залымән ацы рәстзәрдә, фәрныг ләгтимә «тохы» руаджы йә тыхыл тых әфтыди. Тох кәимә нә кодтаид, ахәмтә йын куынә уыдаид, уәд, әвәццәгән, йә цард нывыл нә цыдаид. Фарны ләгтәй әппындәр макәй мацәуыл нымай, уый дәр әм бынтон раст нә каст, әмә уый руаджы уыцы фарны ләгтәй чидәртә аирвәзти, растдәр зәгъгәйә та — фәуәлахиз.

Дыууә азы дәргъы алайнаг аргъуаныл кусынц, цалцәг әй кәнынц, цәмәй йә гаччы сбада. Ардыгәй, Мәскуыйы астәу цы аргъуан ис, уый цурәй араст дән, ХХ әнусы тәккә стырдар ахуыргәндәй, тәккә стырдар рәстылдзурджытәй иумә — уәздан Васомә, ирон әвзаджы ирвәзынгәнәг әмә кувәндон аразәгмә.

ВАСОИМӘ ФЕМБӘЛД

«Уастырджийы хуызән ләг искуы федтай?» — бафарстой мә иуахәмә ахуыргәнджытә (лекцитә сын фәкәсын). Әз сын дзуапп радтон: федтон, Васойы 90 азы юбилей куы бәрәг кодтам, уәд. Васойы цәсгомәй цыди рухс, Уастырджийә куыд цәуы рухс, афтә. 95 азы йыл куы сәххәст, уәддәр уыцы рухс мынәгдәр нә баци — Уастырджийән йе сгуйхтытәй йә цард куыд ныррухс, афтә Васойы фәндаг дәр рухс у йе сгуйхтытәй.

Нартәм кар нымады нә уыды, алы кары ләгтән дәр аргъ кодтой сә ләджыхъәдмә гәсгә.

Васойы рухсәй срухс и, цы аргъуан-кувәндон сарәзта, фәрвәзын кодта, уый.

Әз Васойән бахастон әртә дидинәджы урсмәтәг, сырхмәтәг әмә бурмәтәг. Мәхинымәры хъуыды кодтон: уадз әмә Аланты бәстәйы алы ног фәлтәрән дәр уа хистәртә, йе 'ппәт цардәй, йә куыстәй, йә рәстдзинадәй ахам кады аккаг чи уа.

ВАСОЙЫ КУСӘНУАТЫ

Васойыл 90 азы куы сәххәст, уәд ын баләварчындауыды хъобайнаг бронзә фәрәт. Сгуйхт ләгән ахам әгъдау раттын Нартәй баззадис, әгъдау та йын скодта историк Тъехты Баграт. Абайты Васо наука әмә культурәйы кусджытимә фембәлгәйә иу әмә дыууә хатты нә дзырдта, скъоладзаутән Ирыстоны истори ныффыссын хъәуы, зәгъгә. Ныр ахам чиныг фәзынди — ныффыстой йә нә зынгә историктә Блиты Макс әмә Бзарты Руслан. Ёрәджы Цоциты Аланән цы чиныг рацыди, «Нарты — арии и арийская идеология», зәгъгә, уый та Васо банымадта новаторон куыстыл.

«Ирон әвзаджы историон-этимологон дзырдуаты» фыццаг том рацыди 1958 азы, фәстаг, уәләмхасән әмә амбарынгәнән 5-әм том та 1995 азы. Фыццаг әртә томы куы фәзындысты, уәд дунеон наукайы нымад әрцыдысты, чи никуыма уыд, ахам фәллоыйл. Фәстәдәр, нә фарны ләджы фәзмгәйә, аңдәр адәмтә дәр бавнәлдтой уый хуызән дзырдәттә аразынмә. Фәлә сә арәзтой наукон кусәндәтты әнәхъән коллективтә.

Ирон әвзагән историон-этимологон дзырдуат кәй ис, уый адәмән әмбисонды хабар у. Иунәг ләджы къухы бафтыд, иртасәг кусәндоны әнәхъән коллективы бон дәр цы нәу, ахам сфәлдыстадон уацмыс сфәлдисын!

Дзырдуатәй Васо ссардта йә мады ном. Нартәм сылгоймаг фарнхәссәгыл нымад уыды, нәлгоймаг та — фарнхәхъхъәнәгыл. Мад Дзәхон йә фарн радта йә фыртән. Фырт, уәздан Васо, бахъахъхъәдта ирон адәмә фарн.

МӘСКУЫ ИЗӘРЫГОН

Уәздан Васоимә фембәлыны фәстә бирә фәрацу-бацу кодтон Мәскуыйы уынгты. Кувәндәттә кәм ирвәзын кәнынц әмә аразынц, уыцы Мәскуыйы уынгты. Кувәндәтты зәринәмбәрзт тымбыл цъуппытәй кәлы рухс, әмә уыцы рухс адәймагыл әфтауы ныфс, әууәнк, тых.

Ногæй райгуырдысты Ирвæзынгæнæг Чырыстийы кувæндон, 1812 азы уæлахизы цыртдзæвæн.

Мæскуыйы хицауад уынаффæ рахаста уырыссаг æвзаг æмæ культура хъахъхъæныны тыххæй.

Абон Абайты Васойы æвзаг ноджы тынгдæр хъахъхъæни-наг у, уымæн æмæ сæфты къахыл лæууы. Фервæзынгæнæн ын ис æрмæстдæр ирон национ скъола саразгæйæ. Фæлæ национ скъолатæ дæр мыггаггай сты. Аивады хуызтæ кæрæдзийæ куыд хицæн кæнынц, афтæ адæмты æвзæгтæ дæр сты фæйнахуызон, æмæ хъуамæ алы национ скъолайы дæр фыццаджы-фыццаг хи æвзагыл ахуыр кæной. Цæмæй алы адæмыхатт дæр Хуыцауимæ дзура йæхи 'взагыл. «Райдианы уыди дзырд», уыцы дзырд та алы адæмæн дæр йæхи 'взагыл уыд, æмæ дзы æнæхай куы фæуой, уæд сын фидæн, сомбон нæй, «фæцу æмæ ма 'рцуый фæндаг» — сæ хай.

Зæххыл цы 5 мин æвзаджы ис, уыдон руаджы у нæ дуне хъæздыг, уыдон сты йæ фидæн, йе стыр хæзна. Дзырд куы амарай, уæд æнæхъæн адæмы дæр марыс, уæд Хуыцауы дæр марыс. Ацы раст ныхас фыццаджы-фыццаг рацыди Коменскийæ — Европæйы ахуырады системæйы дæсныйæ. Ууыл у йæ ныхасы сæр Абайты уæздан Васойæн дæр.

АБАЙТЫ ВАСОЙЫ СГУЫХТДЗИНАД

Васо наукæйы куыд фесгуыхти, царды цы лæджыхъæд равдыста, æгъдауæй куыд æххæст уыд, уыдæттæ махыл хæс æвæрынц, цæмæй ХХI æнусы уæм зондджын, æхсарджын, удыбæстæджын æмæ уыцы фарны миниуджытимæ дарддæр зæрдæрухсæй, «хæларæй, уарзонæй, рæстæй» зилæм не 'взаджы, нæ культурайы аргъуанмæ. Уый та нæ къухы æфтдзæни нæ поэтæ, нывгæнджытæ, музыканттæ, ахуыргæндтæ, нæ адæм иууылдæр æмдых-æмзондæй куы кусой, уæд. Уыцы хъуыддаджы кæй фæзмæм, ахæмтæ нын ХХ æнус радта рæдауæй: Тугъанты Махарбег, Едзиты Сослæнбег, Токаты Алихан, Мали-ты Георги, Токаты Гокки, Бестауты Георги, Дзуццаты Хадзы-Мурат, Гергиты Валери...

Ирон фарнхæссæг сылгоймаг та, уæздан Васойы мад Дзæхонау, райгуырæн бæстæйæн лæвар кæндзæни, бахъуаджы сахат ын йæ сæрибар, йæ намыс, йæ ном чи хъахъхъæндзæн, ахæм лæппутæ æмæ чызджытæ. Уыдон уыдзысты ног дуне аразджытæ.

КÆРОН

Æз бадтæн йæ бакомкоммæ æмæ хъуыды кодтон. Адæмты историйы тæккæ æвирхъаудæр æнусы ацы лæг фæцард æмæ баззæди сабийау сыгъдæгæй, дзуарау сæрибарæй, йæ саусæрæй йæ урссæрмæ йæ намыс фæхаста тырысайау бæрзæндты, æмæ йæ æгас Уæрæсейы, æгас дунейы ахуыргонд адæм дæр зонынц рæстылдзу, дзырддзæугæ лæгæй.

Æз бадтæн йæ бакомкоммæ æмæ хъуыды кодтон. Æнæфенд, фæстæзад адæмтæ хиппæлой вæййынц, сæхи уæлбикъонтæ фæхонынц, сæ фыдæлты сгуыхтытæ нымайынай хуыздæр сын мацы ратт. Цæуæнты чи ауади, хæтæнты чи ахатти, уыцы фенджын адæмты уыдæтты сæр ницæмæн хъæуы — сæ разæгъды лæгтæн фæкæнынц æрмæст се 'нтыстыты кой, дунейы адæмты раз цы равдыстой, цы хæрзты сын бацыдысты, уыдæтты кой. Æцæг разæгъды лæгтæ та алы хъуыддаджы дæр, фыццаджы-фыццаг иннæ адæмтимæ ахæстдзинæдты, быцауты уæлдай тынгдæр фæдомынц сæхи адæмæй. Уыцы хуызы Васойы цардвæндагмæ куы 'ркæсæм, уæд зæгъæн ис: Абайты уæздан лæг кæддæриддæр уыди фенджын адæмы минæвар — социалон царды дæр, наукæйы дæр.

ИНТЕРВЬЮ

Ацы аз майы аивадиртасæг Биазырты Кромвел сæмбæлд Абайты Васойæ æмæ дзы райста интервью.

Кромвел. Уæздан Васо, дæ хорзæхæй, радзур-ма нын дæ мады тыххæй, цы æххуыс дын фæци дæ царды фæндагтыл?

Васо. Мад — уый мæнæн зæды номы æмсæр дзырд у. Æмæ æрыгон ахуыргæндтæй кæимæ фæныхас кæнын, уыдонæн фæфæдзæхсын: мадæн аргъ нæй, нымайут æй, йæ зæрдæ райдзаст æмæ рухс цæмæй уа, ууыл архайут. Алчи дæр нæ йæ мады раз хæсджын у. Æнæ мадæлтæ махæй никуы ницы рауаид. Мадæй бирæ аразгæ у, кæстæрты цардвæндаг нывыл цæмæй ацæуа, уыцы хъуыддаджы. Мæ зæрдыл арæх æрлæууынц, скъоламæ-гимназмæ цæуынафон мын куы 'рцыд, уыцы бонтæ. Гимназмæ истой, ахуыргæнæггаг йæ бон æхца фидын кæмæн уыд, æрмæст уыдоны. Фæлæ мæ мад æнæуи дæр йæ къухтæм æмхасæнтæ кодта. Йæ фырт ахуыры фæндагыл куы ацыдаид, уый та йæ тынг фæндыди. Гъемæ Йæ Бæрзонддзинад паддзах Кавказмæ хицауæй кæй рарвыста, уымæ, ома граф Воронцов-Дашковмæ цæуыныл ныллæууыди. Уырыссагау тыхтæ-фыдтæй

дзырдта, фæлæ граф Воронцовы зæрдæ балхæдта: Кавказы хицауæн æхсызгон уыди, хуымæтæджы ирон сылгоймаг йæ цоты сахуыр кæныныл афтæ тынг кæй тыхсы, уый æмæ йын йæ курдиатыл дыууæ нал загъта. Уый нын, ай-гъай, нæ дарддæры хъуыддæгтæн стыр ахъаз фæци.

Кромвел. Уæздан Васо, дæ филологон куыст цæмæй райдыдта?

Васо. Ирон æвзаджы дзырд уат аразынай. Дзырд уат аразын куы райдайай, уæд адæймагмæ бирæ фарстытæ сæвзæры, филологиимæ æмæ дзырд уаттæ аразыны мадзæлттимæ баст чи у, ахæмтæ. Æмæ иудадзыг филологтимæ ныхас кодтон. Ахуырмæ цæуынвæнд куы скодтон, уæд мын загътой: мах филологтæ нæ хъæуы, фæлæ инженертæ, уымæ гæсгæ дын искæцы техникон уæлдæр скъоламæ ратдзыстæм гæххæтт. Хуыцау уын, зæгъын, арфæ рахæнд, æриут мын гæххæтт, стæй бæрæг уыдзæни. Радтой мын фæндарасты гæххæтт Петербурджы электротехникон институтмæ. Афæдз дзы бакастæн, стæй æвиппайды университетмæ ралыгътæн. Стыр æнтыстытимæ йæ каст фæдæн. Фæлæ мæ Ирыстонæй чи рарвыста, уыдонæй хъуамæ хатыр ракуырдаин. Мах, дам, инженертæ хъæуы, ды та филологи равзæрстай. Аив нæ рауад, ай-гъай. Мæн инженер кæнæ техник суæвын никуы фæндыди. Филологи, æвзагтæ, литературæйыл уыдтæн æнувыд. Æмæ иугæр уыцы фæндаг равзæрстон, уæд фыццаджы-фыццаг дзырдуаты кой бакæнын хъуыди. Уымæн æмæ дзырд уат куына уа, уæд иннæ адæмты дæ мадæлон æвзагимæ куыд базонгæ кæндзынæ? Æнæ дзырд уат æмæ æнæ грамматикæ ницы саразæн ис. Уымæ гæсгæ, цæмæй филологтæ ирон æвзагмæ сæ хъус æрдардтаиккой, уый тыххæй сæм мæ уацтæ æрвыстон. Æмæ мын уыдон дæр дзуапп лавæрдтой. Куыд уыныс, афтæмæй дзы æнæнхæлæджы хабарæй ницы уыди.

Кромвел. Уæздан Васо, нæ адæмы цардæн национ скъола цас ахъаз у?

Васо. Уый тыххæй ма дзырдтон. Наукæйы бындурыл арæзт национ скъола нæм куына уа, уæд нын царæн нæй. Ууыл Дзæуджыхъæуы разамонджыты баууæндын кодтон, æмæ мын зæрдæ бавæрдтой алы хуызы дæр баххуыс кæнынæй... (!!!).

Адæммæ хъуамæ уа культурæмæ тырнындынад. Культурæмæ та хауынц æвзаг, литературæ, фольклор. Хъуамæ фæсивæд кæной æвзаг, фольклор æмæ литературæйы хъуыддæгтæ. Афтæ куына уа, уæд сæфты къахыл æрлæудзыстæм.

Бæгуыдæр, Миллеры куыстытæ æдзухдæр ахаддзысты, фæлæ

уæдæй ардæм наукæ размæ цыди. Уымæ гæсгæ хъæуы ног ахæм ахсджиаг куыстытæ. Зæгъæм, ис уырыссаг-ирон дзырд уат, фæлæ нæм хъуамæ цæуылнæ уа англисаг-ирон кæнæ ирон-немыцаг дзырд уаттæ? Уыдæттыл кусын хъæуы! Кусгæ та сыл хъуамæ ног фæлтæртæ кæной. Мæнæн ма цы мæ бон у — фæсивæдмæ, æрыгон кусджытæм хауынц уыцы хъуыддæгтæ.

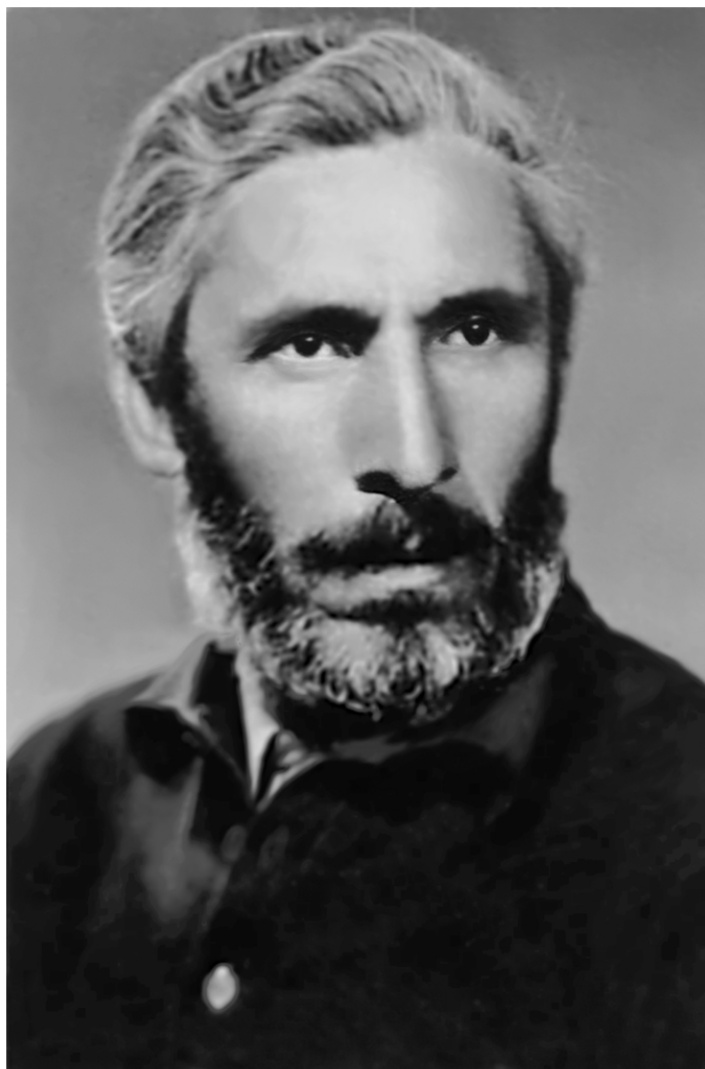
Кромвел. Уый фæдзæхсыс фæсивæдæн?

Васо. О, кæимæ фембæлын, уыдонæн афтæ фæзæгъын: «Кусут, кусут ирон æвзагыл! Аразут дзырд уаттæ, канд уырыссаг-ирон æмæ ирон-уырыссаг нæ, фæлæ англисаг-ирон, немьцаг-ирон, францаг-ирон дзырд уаттæ дæр... Алкæмæ дæр, алкæмæ дæр ис дзырд уаттæ...»

Мæ бон цас уыд, уыйас архайдтон, ирон æвзаг дунеон наукæмæ цæмæй бахауа, ууыл. Дунеон наукæ та канд уырыссаг æвзагыл нæу, фæлæ англисаг, францаг, немьцаг...

Алкæддæр тырныдтон, цæмæй ахуыргæндтæ сæ хъус æрдарой ирон æвзагмæ. Мæнæ Дюмезиль нæу? Уый бирæ сарæзта, фæлæ йын æз стыр æххуыстæ бакодтон.

2

ÆХСÆВЫ МОНОЛОГТÆ

МÆ КЪАТЫ БОН

Æрцыд та райсом. Растанд Хур фæсхох.
Бæтты-каены йæ рухс гæрзтæ, хæстонау.
Æз — хурæвдисæн. Райдыдта мæ тох.
Мæнæн цæугæ у — хæцæнмæ, æрсдонау!..

Цæттæ дæн! Зæрдæ — топпы цæу — æргъæвд,
Æркъæппæввонг, йæ гилдзæвæрæн над у!
...Ныууарыд дысон урс æртаех — æргъæу,
Мæ уды къуырфы урс æхсинæг бады...

Цæттæ дæн! Топпы хъавæнæй кæсы
Дзагырдзæстæй йæ хæстон милмæ хъуыды!
...Мæ зæрдæйы, муртакк лæджы къæсау,
Æрцауыгъта лæджы уарзон йæ хъуытаз...

Цæттæ дæн! Фехстон къæсæрæй мæхи,
Фæлæ... Мæ размæ сыррддонцъиутæ фесты:
Ыскодтой мын сæ чичырийæ хин, —
Мæ хæстмондаг хæрзиуæгмондаг фестад!..

Рæвдауинаг, хæрзиуæгцух зæххыл
Ис мин-минтæ — лæгæй, кæрдæгæй, маргъæй...
Кæмæн, кæмæн цы ахъаз у мæ хыл, —
Зæххон рæвдыд куы агурынц цырагъæй?!

Цæуын... Кæмæн цы мæ бон уа æххуыс,
Кæндзынæн уый, æфсымæрау, рæдауæй.
...Ыскалдта дзырд æгомыгæй йæ хуыз,
Фæрныг маргъ мын мæ уд йæ сисæй дауы...

Цæуын... Мæн ма кæм æвдæлы хæстмæ, —
Мæ хъуырмаæ дæн куыстæй, фыдæбон, сарæй.
...Мæ митæй исты рацæудзæн рæстмæ,
Æви мæнæн хæцгæ уыди æхсарæй?..

Кæимæ уæд?.. Мæ удимæ — æрмæст!
Мæ зæрдæйы — хæрæмигъау — æрхæндæг:
Кæд бауарза мæ къух сисын мæ цæст
Лæджы фыртмæ, уæд уыцы лæг — мæхæдæг...

Нæтгæ-хъæрзгæ æз батыдтон мæ бон, —
Мæ куыстытæн фæдæн æрмæст сæ рогтæ...
Æрлæууыд æхсæв... Нал ис ныр æфсон:
Мæ хæстон рад — æхсæвы монологтæ...

ФЫЦЦАГ ДЫУУÆ ЗОНДЫ

Дыууæ уды цæры мæнæн мæ риуы.
Геге

Мæйдар æхсæв куы 'рхизы зæхмæ арвæй,
Уæд а зæххыл лæгау хъуыдыхъом чи у,
Уый дун-дунейы масты фурдæн й'арфы
Ныфсагурæг кæугæ-дзыназгæ чиуы...

Мæнæн нæ зæхх мæ уддзæсты раз сысты,
Уый йе 'рттæ хурмæ, сидзæргæсау, дары:
Йæ сонт зæнæг кæд космосы фыдхъызты.
Нæ бастъæлид, кæд сæ йæ фарнæй дарид...

Уæддæр ыл мах, — дæлæсин лилипуттæ! —
Мæлдзгуытау хилæм, сонт æртхъираен систем:
Хæрзæджы комыл сæвæрдзыстæм цъутта,
Ныккæндзыстæм зæххы къори ысхъистæ!..

Фыдфæндиаг лæджы зæрдæйы расты
Æмæ хæрам ныццамайы хæрамы!..
Мæрдты диссаг: хæрзæг фæндыл куыд баст у,
Æмæ куыд рæзынц иу зæрдæйы хъармы?..

...Фыд зонд фæбæллы хицаумæ-æлдармæ:
Рæстаг зонд ын цагъар куыд уа, мæсыгау...
Цæмæй лæмара а дуне йæ армы,
Йæ туг ын цыра дойныйæн, уæйыгау!.

Фæлæ æцæг зонд нæу цагъарыл разы, —
Хæст расидынц сæрыстыр уд, лæгдзинад:
Лæджы уæнгты Сæрибары туг хъазы,
Æнусты дæргъы агуры рæстдзинад!

Мæт æмæ дис: Уæлкосмосы дæрддзæфæй
Лæджы иу зонд æрвон сусæг æрхæссы,
Йæ иннæ зонд — гориллæйы уæцъæфæй
Милуан азты æддæмæ дæр нæ кæсы!..

Дыууæ зонды — Лæджы риуы нымæры,
Дыууæ туджджыны — иу хъузджы!... Куыд дауынц?!
Сæ иуы армæй сармадзан ныннæры,
Сæ иннæмæ та — гутон æмæ уадынз...

ДЫККАГ СУСÆГ МÆТ

Мæ сусæг мæт: лæджы хъуыды — зæронд,
Æвæгæсæг... Æнусты фæлмы риссы...
Йæхи хæссы æфхæрд зæххæн нывонд,
Фæлæ йын арв йæ сæрнывонд нæ исы...

Цæуыннæ уæд?.. Куыд рахæтыд Хуыцау
Йæ уды сих, йæ хъæбулыл?.. Цæй тыххæй?..
Куыд цæуа лæг йæ раттæгмæ хуындзау?..
Куыд æвзиды йæ фыртмæ фыд лæгдыхæй?..

Мæ ниугæ мæт: цы 'ргом у лæг, цы сусæг?..
Цы 'рвон хъуыды фæлæбыры йæ зондæй?..
Куы сдзура, уæд уыдзæн йæ зондмæ хъусæг
Æви цæрдзæн тьымы-тьымамæ сонтæй?..

Кæд растдзæн, кæ, хæрзиуæгæн йæ фынæй?
Кæд фервæздзæни йе 'гомых, йæ джихæй?..
Кæд ын нæй ирвæзт сау цагъар уæвынæй,
Уæд та йæхи куыд нæ асхойы тигъæй?!

Нафи.

ХÆРАМЫ ХАХУЫР АДÆЙМАГЫЛ

Мæ цæстыл уайы — уд, лæджы уд, саби!..
Уый бон уыдисн, æхсæв уылынгай рæзы,
Фæлæ Хæрам, фыдвæнд Хæрам, зондаби,
Хæлæг у, хин, лæгуарзон ын нæ бæззы!..

Лæджы удыл лæгуарзонæй цы бафты
Æхсæв, гæ уый йын бон дывæрæй байсы..
Æмæ лæгæн йæ дардыл æууæнк рафтыд,
Æмæ лæгæн йæ ныфсы денджыз байсыт!..

Бæргæ, бæргæ ма агуры рæстдзинад, —
Хæрам нæ уыд æмæ йын нæу бæллиццаг.
Фæлæ йæ рухс фæнд айсæфы, æхст цинау,
Хæрамæй ма цы дунемæ фæлидза?..

Нæй ирвæзæн!.. Хæрам цæуы йæ фæдыл,
Фæмысы йыл йæ ныфс сæттынаен хахуыр:
«Хæрзиуæг лæг йæхи удæн нывæнды, —
Нæ аивдзæн хъаймæты бонмæ й 'ахуыр!

Æнус-æнусты адæймаг цъæх арс у, —
Фæкæсы йæм лæджы фыд хæрын цинау!..
Æмæ нæ уызæн дунейыл Лæгуарзон,
Æмæ зæххыл нæ уызæни Рæстдзинад!..»

Уый кæд Хæрам лæгæн йæхи ныббаста,
Йæхи зонд ын ысхай кодта «хæларæй»?
Уый нæй, уæд лæг йæ цыппæртæй цы растад,
Йæ цæсты рухс бæрзонд арвмæ цы дары?..

Цæмæн ын у рæстылдзурын Лæгдзинад,
Цæуылнæ у Хæрамы зондыл разы?
Цæмæн агуры уæд цымæ Рæстдзинад,
Цæмæн æй бахъуыд ацы дуне уарзын?!

Хæрам уыди мæнгхæргæнæг кæддæрид!..
Лæг баргæ нæу хæрам зонды тæразæй!
Æвзонг у лæг, фæлæ уый бон æрмæрин,
Æхсæв уыдисн сырдаей Хуыцаумæ рæзы!

Æвзонг у лæг, хæрамы сырд та — рагон,
Фæлæ йæ сæрты лæг чысылæй ахызт,
Æмæ йын у уæдæй нымæ æддагон,
Æмæ йыл Сырд нæ фæуызæн уæлахиз!

ЦЫППÆРÆМ

ЛÆДЖЫ ХЪУЫДЫ — АНУСОН ХЪÆДГОМ

Лæджы хъуыды ныр саби'нал у, рагон...
Æцæг æмæ Рæстдзинады фæдисы.
Ысурс, уæддæр нæма ис ивд йæ уагæн, —
Æнусты дæргы агурæ 'мæ риссы.

Цы агурæ?... Æцæгдзинад!.. Мæнг зондæн
Йæ сайæн хæрв, хъæдурæ кæхцау, ласы.
Цы сфæлдисы хæрзæбонæ бæрзондæн,
Хæрам ын уый фыдæхы хосæн байсы...

Цæуыл риссы?... Рæстдзинадæн уый хъары
Йæ уд æнусты, тох — лæгвæдис! — сиды,
Уæддæр рæстдзинад а-зæххыл цагъар у, —
Тымбыл къухæй йæм сау Хæрам æвзиды!..

Уæддæр уæндаг, куы ног дин, ног ныфс мысы, —
Йæ армæдзыхъхъы фидæны цырагъ ис!
Хæрамы ныхмæ йе стыр хæст нæ сысы,
Æцæг ын нæй нæ басаст, нæ уæлахиз...

Æмæ тыхсы лæджы хъуыды, зæрондау...
Зæронд хæстон!.. Æнусты дæргы риссы...
Цæлæнцоймæ уæддæр нæ кæны мондаг,
Йæ бæллицыл уæддæр йæ къух нæ исы!..

Хæрамы барджын не 'фтауы мæн дисыл:
Лæджы хъуыды хæцы, фæлдисы, риссы,
Хæрам та — бухъхъ! Хæлуарæгау, йæ исыл,
Мæнгæфсон халау, мидвыны дæр ризы!..

Лæджы хъуыды, йæ хъазуат мын у диссаг:
Кæй нæу ныфссастæй фидæны раз джихау, —
Æлгъаг у уый, Рæстдзинады фæдисы
Лæбурынхъом кæй уд нæ фæци иу хатт!..

ФÆНДЗÆМ

ХЪАСТ ДУНЕЙЫ ХИЦÆУТТÆМ

Нæ хицæуттæ! Лæгау æз дæр
Хæссын мæ хъаст сыхæмæ.
Æниу кæм фехъуысдæн мæ хъæр
Уæ хъустæм: комæй — рагъмæ!..

Кæд фехъуыса, уæд уын зæгъын:
Кæм æрбадтыстут рагъыл,
Рæстдзинад сæвæрын зæххыл
Уым баст æрцыд сыхæмæ.

Æнусты адæм уыд æргъæвст,
Мæгуыр, æнæрай — цардæй, —
Зæгъут, кæд уыздæни æххæст
Нæ цард фæтк æмæ бартæй?

Ныллæг уа хицау, йе бæрзонд, —
Йæ арс æппæтмæ 'ххæссы,
Зæгъут, кæд батыхсдæн уæ зонд
Дунейы раз уæ хæсыл?..

Хъæдгом, — мæ зæрдæ уа, йе зæхх, —
Лæгуарзонæй ныхæсы...
Нæ дуджы 'рхæм цæфты дзæбæх
Уæ бар æмæ уæ хæс у!

Кæд уын уа фарны ми æрдзон,
Нæ уын уа ивд æфсонтæй,
Кæндæн уæд хицау лæг бæрзонд, —
Йæ уд æмæ йæ зондæй.

Уый нæй, уæд рагъыл, дурау, бад, —
Дæ адамæн — æргъомау!..
Уыздæнæ цæвд дурыл нымæд, —
Ыстæй хъуына дур комæ!..

Æцæг, хæрзæбонæй зæххыл
Цы уа, уыздæн дæ номыл!
Уыздæн, цы бахъæуа зæгъын,
Кæйдæр фыстæй дæ комæ!..

Кæнæ æрцыд ысгуыхт зæххыл, —
Хæссынц дæм хорзæх базыл!..
Фæлæ фыдбылыз, тугкалд, хыл,
Уæд адæм фестынц й'азым!..

Дæуыл та нæй æппындæр хæс,
Дæ хай, фæрныгау, — бартæ!
Æргом-ма басæтт уæд æххæст:
Ды адæмæн æлдар дæ!..

Уæд дын Лæгуарзон æмæ зонд,
Уæллæй, нæ давынц мур дæр!
Уæд ды тыхæй ысдæ бæрзонд,
Дæ адæм дын — ыстуртæ!..

Нæ, махæн бафидауæн нæй,
Мæ хъаст дæр у дзæгъæлы...
Дæ къæлæтджыныл бад фæрнæй,
Хъæмпæй надæй, мæхæлау!

Дзæгъæлы хастон уæд мæ хъаст
Дæумæ, нæ дæн дæ лымæн!..
Зылын къæцæл нæ кæны раст,
Фæтулы дур дæлæмæ!..

Дунейы хицæуттæ! Уæд мын
Мæ хъаст, мæ маст ныббарут;
Уæд мын: мæ над рагъыл — фæсмын,
Мæ дзыхыл цъутта дарут!..

Фæцис мæ хъаст, мæ сар, мæ хыл, —
Мæ сонт ныхас — дзæгъæлы!..
Рæстдзинад сæвæрын зæххыл, —
Нырма бæллиц, æнхæл у...

28

Нафийы чызг Аленæ.

ХÆРАМЫ НОГ ХАХУЫР ЛÆГЫЛ

Циу Адæймаг?... Хуыцау æви лæгсырд?...
Хæрам мæм дзуры: «Уый сырдæй сырддæр у!
Нæ йæ фæци, цъæх бирæгъау, ыссыр,
Фæлæ йæ хин зонд калмæй дæр фыддæр у!

Цы нæ бакæна, ахæм фыдми нæй:
Зæххыл цы ис цъаммар, налат, æвзæрæй;
Ц'ис Хаосы æвирхъауы бынæй,
Уый Адæймаджы сау фæндтæй æвзæры!

Цыфыддæр митæм арæст у йæ хин, —
Лæджы тугæй йын нæй, мæлæтау, бафсис!
Фæлæ— дзыхджын!.. Куы раст кæны йæхи,
Уæд зæды къалиу фесты!.. Табуафси!..

Лæг — ауындзæныл, уæд йæ тæрхон — Лæг!..
Йæ ауындзæг та?... Уый дæр — сырд, дыкъахыг!
Лæгмар, хуыснæг, мæнгард æмæ хæлæг,
Хуыздæр дзы дæ, уæд дын ингæн ыскъахы!..

Ысхицау и, уæд та — бæсты сæфт раст!..
Йæ дзæмбытæй ыскæны уый лæгпирæн:
Уæд адæмæй чи — мард, чи — хаст, чи — баст;
Нырма фыс чи уыд, уый дæр фесты бирæгъ!..

Æдылы фарст: Хуыцау у æви сырд?...
Уый — мæрдты бирæгъ, хинты хин, фыдджауыр!
Йæ сæрыл уæгъды хардз кæныс дæ дзырд,
Нæ хъæуы барын Хæйрæджы Хуыцауыл!..

ÆВДÆМ

ÆРГОМ НЫХАС ХÆРАММÆ

Ау, Адæймаг дзыхджын Хæйрæг у, сырд?...
Æнусты бын цы хъизæмæрттæ 'взары, —
Йæхæдæг у сæ маргæйдзаг ыссыр,
Нæ йын Хуыцау, нæ мард æмæ дзуар и?..

Мыййаг кæд уый дæ хин зонд у, Хæрам?
Лæджы хæрзиуæг — карст быдыры хорау! —
Нымады нæй; йæ азымтæ, хуырау,
Дæ комы уилыс, тугдзых прокурорау!..

Мыййаг кæд уый дæхи зонд у, Хæрам?
Фæнды дæ: Лæг куы баууæндид дæ дзырдыл,
Цæмæй мыггагмæ къулсæрæй цæра,
Æрдзæй аипджын хорз бады лæг-сырдыл!..

Кæд Адæймаг æрдзæй фæци лæгсырд,
Уæд ыл цы сагъуыд дудгæ сагъæс сомыл?
Йæ комы йын уæд чи ныфтыдта Дзырд,
Цæмæй Хуыцауттæм, се 'мсæрау, дзырдхъом уа?..

Кæд хин æмæ кæлæнмæ у йæ зонд,
Цæмæн æй хъуыд йæхи Дуне фæлдисын?
Йæ уд цæмæн у хурæмвæз бæрзонд,
Цæмæн тырны хæрзиуæгмæ фæдисы?..

Кæцæй йæм æрцыд Фарн?... Æмæ фæрнæй
Цæмæн агуры а зæххыл Рæстдзинад?
Дыууæ къахыл куы растади, уæдæй
Нырма цы у йæ урс бæллиц — Лæгдзинад?..

Лæгхор кæд у, — куыд базыдта кæуын?...
Йæ удæн дæу куыд нæ равзары хицау?...
Хæрамы ном куыд сæвæрдта дæуыл,
Хæрзæджы ном куыд равзæрста йæхицæн?..

Хæрам! Рæхджы нæ фæуыдзæн нæ хыл, —
Æцæг, кæны фыдми лæсæн нырма дæр...
Рæстдзинад нæй, лæджы туг ма зæххыл
Æнхъæвзы, фæлæ... ды дæ зæрдæ ма дар:

Дæ фæндиаг нæ фæуыдзæн нæ хыл, —
Кæд н 'ахуыссой мæ уд, мæ зонд, мæ цæхæр,
Нæ уыдзæн уæд дæ паддзахад зæххыл,
Æмæ нæ уыдзæн Адæймаг дæ цагъар!

Хæрам! Рæхджы нæ фæуыздзæн нæ хыл, —
Нæу, цынгыурау, лæджы зонд ахст дæ хызы!
Хуыцауы фæд у Адæймаг зæххыл,
Йæ хъæддаг æрдз та бацыди дæ хуызы!

ÆСТÆМ

СУСÆГ ХЪЫНЦЪЫМ

Дзæнæтмæ дæр лæг уисæй тæргæ нæу!..
Хæрзиуæг уæд кæны тыхмийæ ивддзæг, —
Уæд ын зындон у дзæнæты цъæх нæуу,
Йæ зындон та йæм уæд кæсы бæллицца!..

Дзæнæтмæ дæр лæг ехсæй тæргæ нæу!..
Уæд бодз фыййау у, фосы рæгъау — адæм;
Уæд хурсыгъд фесты дзæнæты цъæх нæуу,
Йæ царды бон уым тоны лæг æнадаей!..

Дзæнæтмæ дæр лæг хылаей тæргæ нæу!..
Лæгæн кæны уæд хыларм раздзог хицау...
Кæй хъæуы уæд йæ дзæнæты цъæх нæуу,
Ныуадзæд æй нæ барджын бодз йæхицæн!..

ФАРÆСТÆМ

ФЫДГУЛТЫ ДАУ

Лæгыл кæнынц æнусты дæргы дау:
«Фыдбылымæ йæ бæтгæнтæ рæмудзы!..
Фæци йæ гуырцæй хиуарзон, сырдау, —
Нæй рухс Хурæн йæ талынг зондмæ рудзынг!..»

Цымæ ма ис зæххон даутæй мæнгдæр?..
Куыд æй хъæцы сæ цæсгом та лæхурын?!
Куыд æй кæнынц ысулæфын уæндгæ, —
Лæджы зонд куы у рухсы тæдзæн, Хурау?!

Къæйных — йæ фæндтæ, зондæй та — уæндаг,
Бырсы нæртон лæг денджызæн йæ æрфытæм!
Æгъуыстаг Хур дард бæстæм фæндаг
Кæны йæ талынг дунейæ Уæларвтæм!

ДÆСÆМ

НОДЖЫ МА ИУ ТÆРХОН

Лæгæн — æвæлмон й'афхæрæг,
Нæу йе ссарын дæр зын.
Ис фау, æмæ йæ сау хæрæг
Нæ фæразы хæссын...

«Лæг — хъазæнхъул! Лæг — маймули!..
Цæрæнбонты — фыдвæд!
Хуырым фыс дæр æй амбулид,
Куы зонид дзурын, уæд!

Хуыскъастæу у, нæу сæрæнтæй,
Æмæ мæлы сыдæй!..
Фæрныджы фынгæй хæрæнтæ
Къæфы, куыдзау, зыдæй!

Йæ уд у хъулон мидæгæй,
Æддейæ — ирд, æмлæгъз!
Æмæ фæнды фыдмитæ кæ,
Æрмæст сæ арф æмбæхс!..

Йæ уæнгты нæй æхсар æппын,
У зондæй та къæдзæх!..
Фырæфсæрмæй йæ фадрæбын
Куыnnæ аскъуыйы зæхх!..»

Æллаæх, æллаæх! Цæй карз тæрхон
Ыскарстой ам лæгæн!..
Цы ма йын баззад?.. Адæргъ уын,
Æрцагурын ингæн...

Ай-гъай, æрдзæй Лæг хъулон у,
Кæркæ-мæркæ — йæ конд;
Фыдвæтк царды цæлхъ-уылæны
Ныггалиутæ йæ зонд...

Фæлæ йæ уд нæу уа ныллæг,
Йæ зонд та, хъоргъау, тар:
Уæларв вæййы Хуыцауы лæг,
Уæлдзæх царды — хъайтар!..

Фæныкгуызау йæ къонайы
Фæныкзæй уадзы кæд,
Зæххы къори æрвонаив
Куыд ысфæлыста уæд?!

Куы хъулон у, æрвкъæлæтау,
Куы 'хсæвы тар, куы — бон;
Куы зивæджы йæ мæлæт и.
Куы зиуон у, нæртон!..

Сæ иу дæр у 'мæ се 'ннæ дæр, —
Рæтыд у тас, ныфсæй.
Куы 'мбулы зондæй Семы дæр,
Куы сонтдæр у фысæй!..

Цы йын чындæуа, — а зæххыл
Уæддæр хуыздæйраг нæй!
Куы йæм фæхъары хъазæн хыл,
Куы — уаз дзырд дæр зынæй!..

Зæххон лæджы æфхæрджытæ,
Уæ тæрхон нæу рæстаг!
Уæ зонд та — хъихъо сæрджынтæй
Фыдæй фыртмæ хæстаг!..

ИУÆНДÆСÆМ

ЦЫ ФÆДÆ, ЗАРÆГ?..

Цы фæдæ, зарæг?.. Тохы бон фæдисы,
Дзæнгæрæгау, куы нал хъуысы дæ хъæр?!
Æви дæ зæрдæ искæуыл нæ риссы,
Æви тыхы раз ауагътай дæ сæр?..

Мыййаг дын хицау нард фыд æмæ 'хцайæ
Æрурæдта, куыдзы рæйдау, дæ хæст?..
Æви арахъхъ, фыдджын, мыд æмæ цайæ,
Нæртон сасмау, дæ былтæ сты ныхæст?..

Æви дæ цæст ныйирд æвæлмон исмæ,
Æмæ дын арвæн нал уыны йæ цъæх?..
Дæ нæргæ хъæлæс нал сиды фæдисмæ,
Фыдлæг, фыдбонмæ нал хæссыс фыдæх?..

Цы ныфс ма уа уæд Иры сонт уæгъуыраей,
Куыд агура æнæцæстæй æрфыг?!
Æрхæндæг уд йæ фæдджийы бызгъуыраей,
Мæрддзыгойау, йæ цæстысыг сæрфы...

МÆ ТОХЫ БОН

Æрцыд та райсом... Растад Хур фæсхох...
Ныффæсус дæн æхсæвы монологтæй...
Ныр — дзургæ нал. Ныр райдыдта мæ тох, —
Мæ барисæн Хуыцæуттæ æмæ Догтæй!..

Гæрзифтонг дæн: мæ зæрдæ у æргъæвд,
Мæ хъатара болат нæмгуытæй над у!
...Лæджы цæссыгтæй а зæххыл — æргъæу,
Мæ уды къуырфы — туджы дзылар бады...

Æмæ — хæцгæ! Æнцой мын адджын нæу!..
Уый цалынмæ Рæстдзинад æмæ барæй,
Æрвон цæссыгау, а зæххыл — æргъæу,
Мæ удыл та æнусон цин ныууара!

Æмæ — хæцгæ! Мæ тохы сидт нæры,
Мæ уд та у Хуыцæутты зынгæй арыд.
Фæлæ уæддæр хæстон балцæй цæрын;
Рæстдзинад кæд йæ Паддзахад ыссарид!

1979—1990

20

АЛАНТЫ НАНА

(Ныфсдæттæг трагеди)

Архайджытæ:

Хъайтар — алайнаг балхон.

Хорческæ (Нана) — йæ уарзон чызг.

Тимур — эмир.

Юсуп-хан — Тимуры хæстон раздæуæг.

Тазар — Хорческæйы æфсымæр.

Будзула — цуанон.

Хъара-сау } — уазджытæ.

Бахор

Базыг — 15-аздыд.

Ацæ — 12-аздыд.

Ораз — 10-аздыд.

Сау-сатæг (чызг) — 14-аздыд.

Естар (чызг) — 12-аздыд.

Басет (чызг) — 10-аздыд.

Гага (чызг) — 7-аздыд.

1-аг ус.

2-аг ус.

3-аг ус.

4-æм ус.

сидзæр сывæллæттæ,
уалгай азтæ сыл цæуы
райдианы.

Хæстонтæ, фæсивæд, сывæллæттæ.

Архайд цæуы XIV-æм æнусы кæрон æмæ XV-æм æнусы райдианы.

ФЫЦЦАГ АРХАЙД

Фыццаг ныв

Залы рухс æрмынæг. Увертюра. Хъуысынц хъарджытæ, богъ-богъ. Байгом стыр æмбæрзæн. Тæнæг æмбæрзæныл сабыргай

лæсынц сау мигътæ. Хæстагæй-хæстагдæр кæны бæхджын æфсады уынаер, хъæлæба, сонт хъæртæ «Маргæ!», «Тох!», «Мæлæт!», «Лидзæм!» Æлгъыстытæ, цæфты хъæрзын æмæ уынаергъын, хатгай — бæхты мыр-мыр, уартыты гуыппытæ, цирхъыты зæланг æмæ цъыччытæ, сывæллæтты кæуын. Стых-джын сты егъау хæсты гыбар-гыбур æмæ музыка, стæй æвиппайды фескъуыдысты. Æрмæст ма иунæг хъæлæс хъæрагау дæргъæвæтин зард кæны. Фæзындысты сылгоймæгтæ къордæй, гомсæрæй æмæ сау дарæсы, сæ къухтæй сæ сæртæ 'мæ сæ уæрджытæ хойгæ...

1-аг ус. Тугуарæн ныккодта, тугуарæн, хорз адæм! О, мæ бон!

Иумæ. О сау бон, сæрысæфтыбон! О сау бон, сæрысæфты бон!

2-аг ус. О тыхджын æмæ сæрыстыр алантæ, хæрзбын куы баистут куыд хуыздæрæй, о мæ бон!

Иумæ. О, сау бон, сæрысæфты бон! О, сау бон, сæрысæфты бон!

3-аг ус. Уæ уарзон хъæбултæн æфсандзых бирæгътæ сæ туг нуазынц, ой. Сау сынтытæ сын æнæ ныгæдæй сæ цæстытæ къахынц, ой!

Иумæ. О, сау бон, сæрысæфты бон! О, сау бон, сæрысæфты бон!

4-æм ус. Арв сыл куы ниуы, зæхх сыл куы хъæрзы, ой! Нык-кæут, хорз адæм, ой мæ бон!

Иумæ. О, саубон сæрысæфты бон! О, сау бон, сæрысæфты бон!

1-аг ус (йæ къухтæ арвмæ ивазгæйæ) Цы дын кодтам, Хуы-цау, цæмæн нæ ралгъыстай? Цæмæн нын сафыс нæ мыггаг?

Арв ферттывтæ, стæй ныггуыр-гуыр кодта.

Хъæлæс. Иудзинад уæм нæй! (Азæлгæ ацыд дæрдтыл «Нæй!» «Нæй!» «Нæй!»)

Оркестры тыхджын аккорд. Сылгоймæгтæ фæаууон сты. Байгом дыккаг æмбæрзæн. Фæрухсдæр. Разынд быдыр: дард кæмдæр судзынц, хъæутæ, хъæд. Сæ фæстæ мигъ æмæ фæздæджы аууонæй хатгай фæзынынц хæхтæ. Бынтон æввахс — мæрдтæ, цæфтæ, æрдæгсыгъд бæлæстæ, иу ранмæ рухсы тын фæкомкоммæ æмæ дзы базмæлыд цæф хæстон, рабадт æмæ разынд Хъайтар. Йæ сæры туг кæлы.

Хъайтар. Нæ-æ! Сæргуыбырæй нæ фендзыстут мах! Никуы! Мæлгæйæ дæр нæ! (Фæлгæсы алырдæм.) Цытæ нын бакодтой... Цæмæн?! (Кæмæдæр фæкомкæммæ.) Уый та... Цы ми... У-у, туг-

мондаг сырдаг, нәма бафсаастыстут? Ёрбацауы... Рауай, рауай... (Фат арцатта кодта!) Дәу фаг ма суыдынан! (Ёрбазынд аңдарг.)

Аңдарг. Кәм уа, уәдә? Ацырдыгәй куы уыд. Кәсгә йәм куы кодтон, се'хсәнты размә куыд ләгәрста, уымә. Йә марда йын уәддәр куы федтаин, Хуыцау!

Хъайтар (уыцырдәм хъәрәй). У-у сау халон, мәрдәтәм джигул кәны?! (Фәхәвыд әм фатәй.)

Аңдарг (сонг хъәр). Ма фехс! Әз дән!

Хъайтар. Хорческә!

Хорческә. Хъайтар! (Базгъордта йәм.) Агас дә? Мә зынарг! Мәхи Хъайтар! (Рәвдауы йә.) Фәйнәгфарс дә куы хуыдтой, куыд сын бакуымдтай?..

Хъайтар. Бәргә сә фәкарстон, фәлә әгәр бирә уыдысты. Стәй сын нәхирдыгәй хъузәттә фәци. (Йәхи сивәзта.) Уәйгәнәг куйытә... Ехх, уыдоны... Сә бынат зындоны...

Хорческә. Сабыр, сабыр... Тәссаг у ам, тәккә фәндаггәрон. Әввахс сты нырма... Цом ардыгәй, баауон кән дәхи.

Хъайтар. Цәугә? Нә, Хорческә, лидзын ахуыр нә дән!

Хорческә. Лидзгә цәмән? Ёрмәстдәр цалымә дә къәхтыл сләууай...

Хъайтар. Нал ис къәхтә, ныссастой мын сә.

Хорческә. Әвирхъау ми!

Хъайтар. Сә уарзон ми! Тсс! Чидәр фәзынд.

1-аг ус (рацыд). Хъаймәты бон әрцыд! Хъаймәт ныл райвылди! Фәлә, багъәцут, тугдых бирәгътә, фәләуут! (Кәмәдәр әвзиды, ацыд.)

Базыг (йә фәдыл ласы Естары). Фезмәл тагъддәр, цәй!

Хъайтар. Ләшпу!

Базыг. Нә, нә! Сывәллон у нырма! (Алыгъдысты.)

2-аг ус (фәзынд, йә хъәбысы сывәллон). Сау халәттә!

Хорческә. Бабын сты адәм! О, Хуыцау, әркәс... Цәй, цом исты амаләй.

Хъайтар. Фәйнәгфарс Хъайтар хәсты быдыры хъуамә амәла!

3-аг ус (фәзынд, сывәллоны къухыл хәцы). Ма тәрс, ма тәрс, мә кьона, нал нә ссардысты! (Фәаууон сты.)

Хорческә. Уәдә уәд әз дәр демә, дә фарсмә уыдынан!

Хъайтар. Нә! Дәуән дә хәс аңдар у. Байхъус мәм дзәбәх: мәнән мә цард фәци, фәлә ды...

Хорческә. Нә фәци, нә! Уәд әз дәр хъуамә...

Хъайтар. Ды хъуамә ацауай... (Хорческә цыдәр сцәйдзырта.) Фәләуу. Бауадз мә, бирәйы фаг нал дән...

Хорческә. Әмә әз та?!

Хъайтар. Ды та... Ды хъуамә ацауай! Ёрмәст иунәгәй нә... Сывәлләттә. Арты сә фәкалдтой. Чи ма дзы аирвәзт, уыдон та ныххәлиу сты, сәфынц. Ёрәмбырд сә кән... Акән сә хәхтәм... Бамбәхс сә!

Хорческә. Цы бауыдзән мә бон? Сылгоймаг дән, Хъайтар!

Хъайтар. Дә хъару дәр гәе уым и, уыдоны мад хъәуы... Ма бауадз сыскъуынын нә уидаг. Ма фәуәм нә фыдгулты фәнди-аг! Хъуамә фервәзой! Хъусыс, Хорческә, уыдон сты нә фидән, уыдонәй та райдайдзән нә мыггаг! Ног та райгас уыдзән нә бәстә! Уыдон сты нә ныфс, нә хъару әмә... хъуамә зоной сә фыдәлты нәргә кад! Стәй сын хъуамә зоной сә кәуинаг фесәфт! «Цәмән бабын сты, зәгъгә, дә куы фарсой, уәд-иу сын зәгъ: әмвәнд нә уыдысты, әмзонд... Ехх, фәләуу... Мә сәр... багъәц... мәләт... Кәм дә, Хорческә... Мә цәстытә... Зәгъ-иу сын... хъахъхәәнәнт Фыдыбәстә... Сәрибар... Ләджы ном... Бамбәрстай. Хорческә?

Хорческә. Бамбәрстон, Хъайтар. Фыдыбәстә, сәрибар, ләджы ном!

Хъайтар. Ды уыдынае уәләуыл... мә зонд, мә ныфс, мә кад! Ард... Ард бахәр... Мә фәдзәхст мын кәй...

(Дардәй хъуысы әмә хәстәгдәр кәны хъәр «Эмир!», «Эмир!»)

Хъайтар (байхъуыста). Әмбәхсгә дәхи. (Иуварсырдәм.) Цәй әфсон әй арвитон? (Хорческәмә.) Дон... Ссар мын дон, цәугә!.. Мә кард!.. (Кард арцатта кодта.)

Хорческә. Ныртәккә ссардынан! (Азгъордта.)

Ёрбахәстәг бәхты къәхты хъәр. Фәсабыр. Фәзындысты дыууә нукеры, стәй Юсуп-хан. Алырдәм ахъахъәдтой, стәй әрзоныгыл кодтой. Рацыд Тимур, алырдәм фәлгәсы.

Юсуп-хан. О, ханты хан! О, дун-дунейы бардар! Гәе уый та дын фәсхәст Аланты әфсады хәцән быдыр. Йә фенын дә куы фәндыд.

Тимур (ныккаст Юсуп-ханмә). Аланты әфсады?

Юсуп-хан. О, каджын эмир! О, паддәхты паддзах! Wyb-бар! Дә цагъайраг фәрәдыд: Мәрдты быдыр! Алантәй ничи-уал ис, нал дәр әфсад! Базад ма дзы әрмәстдәр мәрдтә... халәттән әмә бирәгътән холы.

Хъайтар. Сайыс, сау халон! Чи загъта — нал сты алантә? Чи загъта, сә туджы ферхәцыдысты, зәгъгә! Нә! Алантә сты әмә уыдысты!

Тимур. Чи дә ды?

Хъайтар. Алайнаг!

Юсуп-хан. Сæ сæрдартæй, нæ кадджын эмир. Махырдыгонау Мингбаши Кайтар. (Тимур ацамыдта къухæй æмæ йын радавтой тухгæ къæлæтджын.)

Тимур (æрбадт. Йæ фæйнæ фарс алæууыдысты дыууæ нукеры æд æрцытæ). Федтон абон, куыд хæцыдтæ, уый. Хæсты быдыр, хæстон лæгтæ, хæстон цыбыр ныхас: рацу мæнмæ æмæ уыдзынæ ме 'фсады стырдæр балхонтæй иу.

Хъайтар. Уæдæ, уæдæ, цы ма уа стырдæр кад: агъуыд бирæгъты æрдонгты балхон. Æз дæр дæуау æнахъом сабиты æрцытыл исон? Урсдадали мадæлтæ æмæ урсзачъе фыдæлты фысты 'ргæвст кæнон?

Тимур. Рæдыд ныхас, рæдыд ми... Смæсты уæм Аллах. Уый равзæрста мæн дун-дунейы иунæг сæрдарæй æмæ куыд систат хæцæнгарз уæ барæджы ныхмæ? Нæ-æ, пехуымпармæ чи нæ байхъуыста, уыцы адæмтæн цæрыны бар нæй.

Хъайтар. Мах хъусæм нæ иунæг Хуыцаумæ æрмæстдæр!..

Тимур. Цæй Хуыцау уын ис?! Зæххыл ис æрмæстдæр иунæг Хуыцау — Аллах! Æмæ уый та нæ хъæут, уымæн æмæ ницы стут — уаллæттæ, хъæбызатæ, мæлдзыджытæ, рыг! Сымах хъуамæ кувгæ кæнат мæнмæ!

Хъайтар. Дæумæ? Нæ-æ! Дæ мæлæтмæ — о!

Тимур. Хъус-ма, алан, хорз æй куы зонис, мæ ныхас нæ, — ме 'нгуылдзы фезмæлд, æмæ нал ис сахартæ, хъæутæ, æнахъæн адæмтæ... уæд мæм ды куыд уæндыс?!

Хъайтар. Бæргæ дæм бауæндин лæгæй-лæгмæ тохы... Ейджи! Мæ къæхтæ! Райс-ма, райс, дæ кард, æмæ рацу, къуылых бирæгъ, хæстæгдæр...

Тимур. Мæ зæрдæмæ ноджы тынгдæр цæуыс. Бафæлладтæн мадзура цæсгæмттæй, гуыбыр фæсонтæй, мæнгард дымысдæртæй, хин æмæ козбау фæлитойтæй... Рагæй мæ фæндыд фенын ныфсхаст лæджы æргом цæстæнгас, «къуылых бирæгъæн» рæстдзинад чи зæгъа, дуне-дунеты тираны цæсгоммæ комкоммæ чи бакæса...

Хъайтар. Хъус уæдæ рæстдзинадмæ, кæфхъуындар! Дæхи са-йыс «хъæбызатæй», «рыгтæй»... Зынаргъ дын сыстад алантимæ фембæлд!.. Нæ дæ уæлахиз! Ды нæ ныццагътай, фæлæ уæлахиз та нæ фæдæ! Не 'ркъул кодтам мах нæ сæртæ!

Тимур. Иунæг дæр уæ нал уыдзæн æгас! Æз уын хъуамæ туджы цады фæкалон уæ байзæддæгты!, Юсуп-хан! Зæгъ мæ бæхджын чагатайтæн: бындзагъд! сылæй, нæлæй, сывæллонæй, зæрондæй! Зæххыл алайнаг тæф дæр куыд никуыуал баззай!

Æндзаргæ, судзгæ! Дурыл дур нæ — æрмæстдæр фæнык, тыхалæг дæр нал — æрмæстдæр сыгъд быдыр!

Хъайтар. О, Хуыцау, айс мын тагъддæр мæ уд! Нал у мæ бон ацы залиаг кæлмытæм кæсын!

Тимур. Æгæр сæрыстыр дæ... Æмæ йæ хъуамæ æркъул кæнай ныртæккæ. Дæ зонгуытыл!

Хъайтар. Никуы!

Тимур (Юсуп-ханæн) Стыр лæджы фæндон нымайын хъæуы! Зындоны арт куры! (Юсуп-хан ныллæг кувгæйæ æрзоныгыл кодта, йæ къух йæ зæрдæйыл авæрдта, фестад, кард фелвæста, Хъайтармæ фæраст.) Фæлæуу! Тагъд мæлæт — æнцон мæлæт, дæргъвæтин мæлæт — хъизæмайраг мæлæт! Зындоны арт куырда. Бабæдтут æй æнæдомд уырсы дымæгыл... Стæй-иу мæм æрбахæссут йæ сæр! (Сыстад. Юсуп-хан та æрзоныгыл кодта, сыстад, нукертæн ацамыдта, æмæ уыдон дæр Хъайтармæ фæраст сты.)

Хорческæ (рагæпп кодта сæ размæ, фелвæста Хъайтары цирхъ.) Нæ! Нæ уын æй ратдзынæн!

Хъайтар (ныуынаргъыдта). Цæмæн ма раздæхтæ?!

Тимур. Æмбисонды рæсугъд! (Юсуп-ханæн). Мæ цатыры фидауцæн бæззы!

Хъайтар. Цæммар! (Архайы йæхи ратоныныл). Ехх, мæ къæхтæ! (Æрхауд, ахæр-хæр æй кодтой.)

Хорческæ. Фæлæуут! Фæлтау нæ иумæ амарут!

Тимур. Амардзыстæм! Æнæмæнг! Дæ кадджын эмиры, уæлахизхæссæгæн куыд æмбæлы, афтæ куы нæ барæвдауай, уæд. (Ацамыдта Юсуп-ханæн, уый дæр чызгмæ фæраст.)

Хорческæ. Никуы! (Кард фæхъыл кодта.)

Тимур (Юсуп-ханмæ). Фæлæуу! Ныфсхаст дæ, алан. Уæдæ ма афтæ бакæнæм: нæ дæм фидауы кард, фæлæ йæ кæм райстай, уым дзы ацархай... Кæд хъуыддаджы дæр афтæ тыхджын разынай, уæд дæ мæхимæ æрбахæстæг кæндзынæн.

Хорческæ. Уый — никуы! (Скуыдта.) Нæу мæ бон! Фæлтау... ауадз мæ, курын дæ...

Тимур. Цæй, хорз! Разы. Фæлæ састы бынаты баззадтæ, зæгъгæ... ратдзынæн дæ мæ хъырдыгæнæг чагатайтæн! О-о, бирæ сты, сылмондаг! (Юсуп-ханæн). Иу хæстон!

Юсуп-хан (фæссценæйæ). Иу хæстон!

Æрбазгъордта иу хæстон.

(Чызгмæ ацамонгæйæ). Мæлæт!

Хæстон йæ сæрæй акуывта, стæй кард фелвæста æмæ сын Хорческæимæ бацайдагъ лæгæй-лæгмæ хæст. Алырдыгæй хъуы-

сы кæсджыты хъæлæба. Куы сæ иу фæцæйуæлахиз кæны, куы се 'нна. Фæстагмæ хæстон æрхауд.

Тимур (фестаг). Шайтан! (Цыдæр сцæйдзырдта.)

Хорческа. Дзырд радтай, эмир!

Тимур (паузæйы фæстæ). О, радтон! Æмæ фæндараст! Æрмæст абон! Райсом-иу æй ссарут, кæмфæнды куы бамбæхса, уæддæр, æмæ-иу ма цатырмæ! (Цæхгæр фæзылд æмæ ацыд. Иннæтæ йæ фæдыл. Æрбайхъуысти бирæ бæхты къæхты хъæр æмæ уайтагъд адард. Хорческа адæргæй йæ бынаты æрбадт, исдуг аджих, стæй цыдæр фæхъуыды кодта, festaг, ауад, Хъайтары кæдæм акодтой, уыцырдæм.)

Хорческа (хъæрзæгау). Хъайтар! (Паузæйы фæстæ). Амардтой йæ! Ничиуал мын ис ацы дунейыл... Цæмæн ма у ма цард? Цагъайрагæй?... Кæмæндæр хъазæн хъулæй?! Нæ-нæ, фæлтау...

Æрбайхъуыст сывæллоны кæуын.

О, фæлæ... Сывæллæттæ... Афтæ мын куы загъта... Йæ фæстаг фæдзæхст... сывæллæттæ...

Хъуызгæ рацæуынц устытæ æмæ сывæллæттæ.

Кæдæм цæут?

2-аг ус. Нæхи кæм бамбæхсæм, уырдаæм.

Хорческа. Ам хи бамбæхсæн нæй!

1-аг ус (фæзынд иннæрдыгæй, йæ къухы фат æмæ æрдын). Æмбæхсгæ? Нæ-нæ! Ма бинонты маст дзы хъуамæ райсон æз! Цомут мемæ, иугæйттæй сæ кæм арæм, уым — цæгъдгæ!

2-аг ус. Ницыуал сын бакæндзыстæм мах! Фæлтау ма нæ сывæллæтты уæддæр бахизæм мæлæтæй.

Хорческа. Раст зæгъыс, хорз ус. Æмбырд кæнут сидзæр сабиты æмæ сæ исты хуызы акæнæм ардыгæй! Бамбæхсæм сæ хæхты цъассыты.

3-аг ус. Куыдæй? Кæуылты? Тугдзых бирæгътæ нæ алыварс бæз-бæз куы кæнынц! Фæлтау сын ам бацагурæм бынат.

Хорческа. Кæм?! Иу хъæу, иу хæдзар æнæхæлд куы нал ис! Егъау уæлмæрд æрмæст!..

3-аг ус. Уæдæ нын хæхтæм дæр аирвæзæн нæй.

1-аг ус. Аирвæзын хъæуы! Цыфæнды амалæй дæр! (Хорческаæм.) Хъæбатыр чызг дæ ды! Сусæгæй дæм мæрдты 'хсæнæй кастæн, æрдабон семæ куы хæцыдтæ, уæд. Акæн сывæллæтты, адоны та мах æндæрырдæм асайдзыстæм нæ фæдыл...

3-аг ус. Чи?

1-аг ус. Мах. (Ацамыдта уыдонмæ дæр.)

2-аг ус. Уый адзалмæ фæндаг у! Комкоммæ мæлæт!

1-аг ус. О, мæлæт! Нæ сабиты сæраппонд!

2-аг ус. Нæ ма фæнды, хъусут?! Фæлтау...

1-аг ус. Цы? Фæлтау дын мæнæ дæ гыццыл гæбулы уæрыччы 'ргæвст ныккæнæнт, и?! Дæхæдæг та йын къæхтылхæцæг куыд уай?!

2-аг ус. Нæ! (Сывæллоны дæтты Хорческаæм.) Ма царды рухс... Ма хъæбул!

Æрбайхъуысы бæхты къæхты хъæр.

Хорческа. Æрбацæуынц! Æмбæхсгæут! Сывæллæтты уалæ хъæдрабын сау адагмæ æмбырд кæнут, стæй сын исты хæринаг семæ.

Устытæ фæаууон сты.

(Хорческа бакъахдзæф кодта, Хъайтары кæдæм акодтой, уыцырдæм). Хъайтар! Цæмæн ма ныууагътай иунагæй, ма бон? Бæргæ ма нæ фæнды æнæ дæу цæрын, фæлæ ма дæ фæдзæхстæй ныббастай. Æмæ дын сомы кæнын — сæххæст æй кæндзынæн! (Сывæллоны хæрдмæ саста). Ард дын хæрын ма мад æмæ ма фыды мæрдтæй, дæ туджы пырхæнтæй: ацы сабитæн нывондæн æрхæсдзынæн ма цард!

Дыккаг ныв

Æрдус хъæды. Бонивайæнтæ, хъуызгæ рацыд Базыг, йæ къухы арц. Æдзынæг кæсы алырдæм, хъусы, йæ цæст ахаста æрдузыл, стæй аздæхт фæстæмæ æмæ фæзынд Хорческаимæ, уымæн дæр йæ иу уæхскыл фатдон æмæ æрдын, иннæуыл — цыдæр дзæкъултæ, йæ къухты сывæллон. Сæ фæдыл Ацæ.

Базыг. Мæнæ. Замманай æрдуз. Ам баулафæн ис. Изæрырдæм та араст уыдзыстæм. Уæвгæ... ахсæв ам баззайын дæр бæргæ хорз уайд... Сывæллæттæ се'муд æрцæуиккой, нæ фæллад ссæуид...

Пыхсытæй цыдæр уынæр райхъуыст.

Хорческа. Тсс! Исты фехъуыстай? Цы уа, цымæ? (Сывæллоны Ацæмæ авæрдта, райста фат æмæ æрдын.)

Базыг. Нæ зонын.

Хорческа. Хъуамæ йæ зонай! Не старæг дæ ды! Тсс! Ног та... (Сусæгæй.) Ау нæ фæдыл бафтыдаиккой? Фæлæ нæм уæд афонмæ куыд нæ бавнæлдтой? (Хъусы, кæсы.) Сырд исты уайд?

Фæзындысты Сау-сатæг æмæ Естъа, фырфæлладæй кæрдæгыл бахаудтой.

Сау-сатæг. Уауу, ма къæхтæ! Мæнæ ма, сæ туг куыд кæлы!

Естъа. Æз никадæмуал цæуын! Нагъ, нагъ!

Хорческа. Тсц! Сабыр, сабыр, фәтәрсин нә кодтат.

Базыг. Ныр цәуыл тызут? (Хорческайән.) Уәдә ләууәм ам? Фәдзурон иннәтәм дәр?

Хорческа. Фәләуу. Ардәм уәрдонвәндаг әгәр әввахс у. Әмә тәссаг у. Рауай-ма. Да-алә уыцы арф мәскъ уыныс? Тагъд акәнүт сывәлләтты се 'ппәты дәр уырдәм. Уым бәләсты бын аууоны әрбынат кәнәм абон.

Ацә (хъуыр-хъуыргәнә). Мәсчъы, ададжы, хәрдмә, уыр-дыгмә... Ныр цалдәр боны! Нә къәхтә нал цәуынц нә быны.

Хорческа. Бафәразут, мә хуртә, бирә нә нал хъәуы... Фәхәстәг кәнәм хәхтәм. Уым нын тас нал уызән. (Рәвда-уәгау.) Уәу-уа, Базыг, Ацә... Сымахыл ма куы дарын мә зәрдә. Ләгтә стут, ләгтә, әмә мәм фәкәсут. (Сывәллоны дәтты Сау-сатәгмә). Кәнгәут сывәлләтты, әз-ма азилон. Ацагурон дон, лыстәнтә кәнүт.

Базыг. Хәринагән исты амал хъәуы. Науәд бәласы сыфтә, кәрдәджытә хәрынц.

Хорческа. Зноны сәныккәй ницыуал аззәд?

Базыг. Гыцыл цыдәртә, әмә сә никәмән дәттәм — дәхәдәг куы загътай.

Сывәлләттә ацыдысты. Пыхсыты цыдәр змәлы. Хорческа йәм фат фәцарәзта.

Хорческа. Чи дә, кәцы дә?

Хъәләс. Әз дән.

Хорческа. Чи әз?

Хъәләс. Де 'фсымәр Тазар.

Хорческа. Сайыс! Ме'фсымәр фәмард!

Хъәләс. Нә фәмард, Хорческа! Әгас у, мәнә ис! (Рацыл.)

Хорческа. Тазар! (Йәхи йыл баппәрста.) Ме 'фсымәр Тазар! Әгас у ме 'фсымәр! Фынәй дән, әви хъал? Әцәг у, әви аргъау? (Хъәр кәны.) Сау-сатәг, Базыг! Сывәлләттә, кәм стут? Рауайут ма тагъд ардәм!

Иугай-дыгай әмбырд кәнынц сывәлләттә.

Мәнә — ме 'фсымәр! Әгас у, уынут? Бандзәвут ма йыл... Хәстәгдәр! Ма тәрсут!

Базыг әмә Ацә баввахс сты Тазармә. Уый дәр сын әнәбары хъәбыстә кәны.

Цәй, тагъддәр, кәм әмә куыд уыдтә?..

Тазар. Уый дардыл ныхас у. Хъайтары әфсады кәй хәцыдтән, уый зоныс... Ныббырстам, фәлә уыдон цалдәр хат-ты фылдәр... әмә нә ныццагътой. Уәззау цәфтәй сәм уаца-

ры бахаудтон. Иу ран раирвәзтән куыддәртәй... Уәдәй нырмә рахау-бахау кәнын... Нәхионтәй ма, зәгъын, кәд искәй ссарин, — әмә, Хуыцауәй разы, мәнә мә иунәг хо!

Хъуысы сывәллоны кәуын, стәй иннәйы, әртыккаджы.

Хорческа. Әххормаг сты! (Ләппутә әмә чызджытән.) Цәугәут сывәлләттәм тагъддәр! Цы муртә ма нәм аззәд, уыдон гыцылдәртән... Ныр нын фенцондәр уызән — Тазар дәр нәм фәкәсдзән.

Тазар. Ай-гъай, мә хо! Дә рахиз цонг уызынән. Фәлә...

Хорческа. Цы фәлә? Нә дә 'мбарын...

Тазар. Хъуыддаг... Куыд дын әй зәгъон...

Хорческа. Цәй-ма ныууадз дә уыци-уыцитә. Хъусын дәм.

Тазар. Сәфынц адәмтә, сахартә, хъәутә, бинонтә, мыггәгтә. Раләууыд сау мәйдар әхсәв. Ды та уыцы мәйдары кәдәмдәр ләгәрдыс...

Хорческа. Ома?

Тазар. Цәмән исыс ацы сидзарты тәригъәд дәхимә? Уәддәр фесәфдзысты...

Хорческа. Куыд фесәфдзысты?

Тазар. Цәмәй сә дардзынә?

Хорческа. Гъм... Нырма уал... Хъәддаг дыргътә... Маргъ, сырды фыдәй... Истытә амал кәндзыстәм.

Тазар. Уыдоны фәдыл удхәрдты бәсты раздәхәм нәхимә! Әнә хъыллист, әнә хъинцәй цәрдыстәм, әмә нәм ничиуал бавналдзәни, ма тәр!

Хорческа. «Әнә хъыллист, әнә хъинцәй» и?

Тазар. Бахъахъәнәм нә фыды уәзәг, нә кьона!

Хорческа. Фәдә?

Тазар. Нәма. Куыд нә йә 'мбарыс — ды сә кәдәм кәныс, уым фервәзән нәй! Әрмәстдәр айнәг кәдзәхтә, хъәдтә әмә дуртә.

Хорческа. О, Хуыцау, куыд алыхуызон сты де сфәлдыст адәм! Рәдийыс, ме 'фсымәр, сау хъәды дәр аирвәзән ис! Хоxy цъассыты, айнәг кәдзәхтыл дәр аирвәзән ис! Әрмәст дә ныфс куына уа саст! Хъуамә сә фыдәлты тугәй донхорыггонд зәххыл, сә Фыдыбәсты әртхутәгыл сырәза ног цард! Әмә йын сәрәвәрән уой адон! Канд адон нә — ноджыдәр ма бацагур-дзынән сидзәртә... Ныхъхъәддых кәндзынән мәхи, алцәмән дәр ныффәраздзынән, әрмәст мын ацы сабитә цәрәнт!

Сау-сатәг (фәссценәйә). Хорческа, тагъд! (Әрбазгъорд-та, йә хъәбысы сывәллон.) Цыдәр кәны. (Дәтты йә Хор-ческама.)

Хорческæ(исы сывæллоны). Цы кодта? кæд æххормаг у? Кæнæ йæ дон кæд хъæуы?

Сау-сатæг. Бæргæ ма йын лæвæрдтон...

Хорческæ. Æхсыр... Фæлæ йын кæм ссарон? (Байхъуыста сывæллоны риумæ.) Амард...

Хъуысы сывæллæтты кæуын.

Тазар. Федтай? Нæ дын загътон? Дæ фæнд æмæ дæ уавæртæ иу не сты... Дæ фæндаг сæфты фæндаг у...

Хорческæ. Уый дын цавæр зæрдæ ис?

Тазар. Йæ иунæг хойы матæй чи хъæрзы, ахæм зæрдæ!

Хорческæ. Дæ иунæг хойыл кæд афтæ мæт кæныс, уæд æм фæкæс, хыгдаргæ йæ ма кæ, Фæлæ... (Фæраст.)

Тазар (йæ фæндагыл æрлæууыд). Ахъуыды кæн, фæфæсмон кæндзынæ!

Хорческæ. Уæдæ мæм хъус, Тазар! Дзырд радтон Хуыцауы раз, «æнæ хъыллист, æнæ хъинцæй» цæрыны бæсты мæлæт чи равзæрста уымæн, æмæ йæ нæ фæсайдзынæн! Никуы!

Тазар. «Дзырд»-æй цард зынаргъдæр у!

Хорческæ. Мæн ахæм цард нæ хъæуы!

Тазар. Æдылы дæ ды!

Хорческæ. Иуварс, Тазар! (Ацыд æд сывæллон).

Базыг æмæ Сау-сатæг ацыдысты йæ фæдыл.

Æртыккаг ныв

Стыр лæгæт. Чи бацæуы, уый кæмдæр æрбайсæфы, цыдæр аууæтты. Тæккæ бацæуæны иуварсырдыгæй къæдзæхы æххæлы Хорческæйы хуыссæнгонд. Астæуæй — къона, йæ сæрма самæкъа ауыгъд. Сихорафон. Хорческæ дысфæлдæхтæй архайы, сæрст фæци къона. Æххуыс ын кæны Басет. Хъæбысы дзæг хосимæ æрбацыд Сау-сатæг Оразимæ.

Хорческæ (иуварс алæууыд). Кæсут! Гъеуый та уын нæ къона! Нæ бынаты бындур! Уынут, ссыгъди зынг! Æмæ хъуамæ макуыуал ахуысса!

Сау-сатæг. О, Хуыцау, амондджын бынат нын æй фæкæн! (Æрæвæрдта йæ хос.)

Хорческæ. Амондджын уыдзæн! Лæгæт стыр æмæ хус. Йæ алыварс райдзаст, алцæмæй хъæздыг.

Сау-сатæг. Бæргæ, фæлæ æдас ран у, цымæ? Уыцы цындæстæйтæ... ам дæр та нæ куы ссарой... Уæуу, дæдæй!

Хорческæ. Мæнмæ гæсгæ æдас у... Де 'мбæлттæ кæм сты?

Сау-сатæг. Чызджытæ æмбырд кæнынц хуыссæнуатæн фæсал, хус сыфтæртæ... Æмæ сæ мæнæ лæгæты цур амайынц. Лæппутæ та чи хъæды, чи кæм... (Йе 'ргъом фæцæйиста.)

Æрбайхъуыст зарæг.

(Йе 'ргъом фæстæмæ 'руагъта) Уыцы зарæг та! (Хъуысы.) Естар (рауад лæгæтæй). Хъусут? Дысоны зарæг та? (Хъуысы.) Чи уа, цымæ?

Хорческæ. Алæмæты зарæг! (Йæ цæстытæ бацъынд кодта æмæ хъусы.)

Æрбайхъуыст сывæллæтты кæуын.

Хорческæ. Сау- сатæг, марадз, арæвдаут сæ... Ныртæккæ сын исты æрхъуыды хъæуы. (Хъæр кæны.) Базыг!

Иууылдæр ацыдысты, Хорческæйæ фæстæмæ.

Базыг. Уæй!

Хорческæ. Рауай-ма!

Базыг фæзынд, йæ дыстæ мидаæмæ фæлдæхт.

Цы фæци уæ кусарт? Нæма фестут æппын?

Базыг. Ныртæккæ фæуыдзыстæм.

Хорческæ. Загътай Тазарæн? Рынчын сабитæн бас афыцын хъæуы...

Базыг. Загътон, фæлæ...

Хорческæ. Цы?

Базыг. Схъæртæ мыл кодта...

Хорческæ. Фæдзур ма йæм ардæм.

Базыг. Дæхæдæг ын зæгъ, мæнмæ мæсты кæны.

Хорческæ(хъæр кæны.) Тазар! Хъæуыс мæ чысыл!

Тазар(дысфæлдæхтæй, хъуыр-хъуыргæнгæ рацыд, йæ къуы хы кард). Цы хабар у, цы та уыл æрцыд?

Хорческæ. Кæдæй йыл архайут, дзæбидыр йеддæмæ ма исты у?

Тазар. Чи мын архайы мæхицæй æндæр? Цы 'мбарынц ацы хæлиудзыхтæ мæнæ! (Базыгмæ амоны.)

Хорческæ. Омæ сын бацамон, дæ кæстæртæ сты! Марадзут, фезмæлут, тагъддæр иу басы хуыпп, гормон! Тæригъæд сты рынчын сабитæ!

Тазар (нытътæллæнг ласта). Кæцæй сын æрхæссон уыцы «басы хуыпп»? Куыд æй сфыцон? Мæ уæхсты фындзыл, æви мæ къогъодзийы?

Хорческæ. Уæу-уа, гормон, хæстон лæг куы дæ, уæд сылгоймаджы куыд фæрсыс уыдæттæй! Цуанæттæ куыд фæфыцынц, афтæ!

Тазар. Цуанæттæ физонæг фæкæнынц.

Хорческа. Даргъ фæндæгтыл-иу бас дæр афыцынц. Уæцъафы, ме 'фсымæр, кусарты уæцъафы! Хæрзæхсад æй ныккæнут, зыгъуыммæ йæ рафæлдахут, йæ дæрзæджы 'рдæм, дон æмæ йæ дзидзайæ байдзаг кæнут, стæй йæ фæуæларт кæнут. Æрмæст æм зынг ма сæххæссæд, уæд басыгъд. Ис ма афтæ дæр: скъахут дзыхъхъ, цæхæрæй йæ сараут æмæ йæ уым æрæмбæрзут.

Тазар (Базыгæн.) Фехъуыстай? Гъемæ цæугæ, æмæ дын куыд загъта, афтæ бакæн! Цы мæм кæсыс? Кæмæ дзурын æз? (Йæ уадул ын цæвы.)

Хорческа. Тазар!

Базыг исдуг ныккаст Тазармæ, стæй ацыд.

Цæмæн æй ныццавтай?! Уыдоныл æнæуый дæр бирæ цæфтæ æруадис... Сæ зæрдæтæй, сæ тугæй сын фæсурын хъæуы тас, æнæуынондзинад!

Тазар. Æз уацарæй уый тыххæй нæ ралыгътæн, æмæ ам кæйдæр хъæвдынтæн хæрæджы хафт кæнон!

Хорческа. Райдыдтай та ногæй!

Тазар. О, райдыдтон!

Хорческа. Рæдийыс, Тазар!

Тазар. Нæ рæдийын, нæ! Гъемæ сæ уарз! Де 'фсымæр та бынысæфт фæуæд, нæ?

Хорческа. Нæ, нæ, Тазар!

Тазар. Уæдæ цом мемæ! Нæ мыггаг сæфы, Хорческа! Мæнæй æндæр нæм нал ис нæлгоймаг...

Хорческа. Уый уайд мæнæн, ныббарæн кæмæн нæй, ахæм æгъатыр ми. Нæ, нæ!

Тазар. Гъемæ уæдæ... Мæ къух дыл исын абонæй фæстæмæ! (Ацыд.)

Хорческа (йæ фæдыл). Фæлæуу, Тазар! Бамбар мæ, ме 'фсымæр! Ацыд. (Иу ранмæ ныджджих, йæ цæссыгтæ сæрфы.)

Гага (æнæуынæрæй рацыди лæгæты тар къуымæй. Хорческа йæ нæ уыны). Нана... (Йæ къухæй амонь). Нана кæуы...

Фæзынд Басет, стæй Дзула.

(Уыдонæн дæр амонь Нанамæ) Нана кæуы...

Басет. Нана кæуы?

Хорческа (исдуг хъусы). Мæ гыццыл къонатæ... Сæ нанаты та агурынц, мæгуыр... О, уыдоны хъарм хъæбысы бæргæ адзæбæх уаиккат, мæ хуртæ... Фæлæ кæм сты, кæм?

Гага (хъæрдæрæй). Нана!

Хорческа (сонтæй фæзылд). Гага! Цæмæн рацыдтæ дæ хуыс-сæнæй, мæ хур? Кæй агурыс?

Гага. Цæмæн кæуыс, Нана?

Хорческа. Куыд загътай, куыд? Нана?

Басет. Нагъ, мæн Нана у!

Дзула. Нагъ, мæн Нана у!

Хорческа (радыгай сæ йæ хъæбысы кæны). Дæу дæр! Дæу дæр! Дæу дæр! (Хъæрæй.) Æз уе 'ппæты Нана дæн!

Ацæ (æрбацыд, йæ 'ккой тæскъ гагадыргътимæ). Уæ бонтæ хорз!

Базыг. Æгас цу. Цытæ 'рбампъыхтай? (Тæскъмæ 'вналы.)

Ацæ. Бирæ цыдæртæ. Гагадыргътæ, кæрдæджытæ... Фæлæу-ут, Нана сæ байуардзæн.

Хорческа. Æмæ ма дын Годæх æмæ Арсалан та кæм сты, Ацæ?

Ацæ. Уыдон арсы лæппын ахсынц...

Хорческа. Кæм?

Ацæ. Иу арф лæгæты. Мах бадæгимæ рафардæг стæм.

Хорческа (тарстæй). Йæ мад сæ ныккъабæзтæ кæндзæн! (Йæ фарсыл кард бæтты.) Базыг, Тазары бæх, тагъд!

Базыг. Ныртæккæ! (Азгъордта.)

Хорческа (исы фат æмæ æрдын). Ацæ! Тагъд мæ фæсарц! Кæм сты, уырдаг! (Иннæтæн.) Сымах уæ бынатæй змæлгæ дæр нæ! (Бæхы къæхты хъæр.)

Цыппæрæм ныв

Лæгæтмæ бацæуæн. Изæр. Базыг цыдæр къалиутæй уисойгонд бæтты. Сау-сатæг къогъодзитæ хуыйы.

Сау-сатæг. Кæм уа, уæдæ, ацафонмæ Нана?

Базыг. Ма дæ фехъусæнт. Æнæуи дæр абонсарæй «Нана», «Нана» кæнынц. Гыццылтæ кæуынц...

Сау-сатæг. Бакæсон сæм æз. (Ацæуынмæ хъавы.)

Базыг. Фæлæуу. Абад уал мæ цуры.

Сау-сатæг. Циу?

Базыг. Мæгъа...

Сау-сатæг (сфæзмьдта йæ). «Мæгъа», «Мæгъа»... Æндæр ницы зоныс?

Базыг. Мæгъа..

Сау-сатæг. Æви тæрсгæ кæныс?

Базыг. Тæрсын... Нанайæн. Арсимæ хæцын... цæуын æм хъæуы.

Сау-сатæг. Бæгъæмвадæй? Мæнæ ма ацы къогъодзи фен. (Дæтты йæм æй.)

Базыг (абарста къогъодзи). Хорз у! дæсны дæ хуыйынмæ.

Сау-сатæg. Хистæр чызджытæ иууылдæр сдæсны сты.
Æрмæст нын сæ кæрдгæ Нана йæхæдæг скæны.

Фæзынд Басет, кæуы.

Базыг. Цы та кодтай? Цæуыл та кæуыс, кокка?

Басет. Абон мæ Нана фыдуаг схуыдта.

Сау-сатæg. Æмæ йæм цæмæн дзырдтай фæстæмæ?

Базыг. Хистæрмæ, дæ мадмæ!

Басет. Омæ йын ахæмæй куы ницы загътон...

Базыг. «Ахæмæй»... Æнцон у хистæры фæриссын кæнын.
Уымæн æмæ йæ уд стæнæг, йæ зæрдæ баихсыд мæстытæ, хъуыр-
духæнтæй, йæ кæстæрты мæтæй, дæу мæтæй! Цу дæхи ных!

Басет ацыд.

Сау-сатæg. Ау, исты сыл æрцыдаид?

Базыг. Уанцон нæу...

Сау-сатæg. Уæдæ сæ иу зынæг куыд нæй?

Гага (кæугæ рацыд). Нана! Нана!

Сау-сатæg. Ма ку, мæ хур, ма ку! Тагъд æрцæудзæни Нана.

Гага. Ницы 'рцæудзæни, сайгæ мæ кæныс. Арс, дам, æй ба-
хордта.

Сау-сатæg. Чи дын загъта?

Гага. Уартæ Билæхан!

Сау-сатæg. Æмæ йын уый цы зоны?

Естар (рацыд иннæрдыгæй). Гæркъæраг.

Басет (рацыд). Сау-сатæg, Базыг! Сывæллæттæ Нанайы агу-
рынц.

*Мидæгæй хъуысы сывæллæттæ кæуын. Раст уыцы рæстæg
Ацæ æрбакодта Нанайы. Йæ цæсгом тугæрхæмттæ, йæ дарæс
тындтытæ, йæ цонг баст, йæ къах къуылых, æнцой кæны
лæдзæгыл. Сæ фæдыл æрбацыд иу æнæзонгæ лæг — цуанон
Будзила — иуфарс слæууыд.)*

Базыг(цины хъæр). Нана! (Йæхи йæм баппæрста.)

*Исдуг иууылдæр фæхъус сты, стæй лæгæт байдзаг цины
ныхæстæй, хъæртæй. Сеппæт дæр сæхи ласынц Нанамæ.
Бæлвырддæр райхъуысы иугай ныхæстæ: «Нана йыл фæтых-
джындæр», «Арсы абырста», «Уыцы лæг та чи у?»*

Нанайы æрбадын кодтой йæ хуыссæнгондыл.

Сау-сатæg ын йæ цæсгом сыгъдæджытæ кæны.

Сау-сатæg. Иууылдæр цæфтæ куы дæ, Нана.

Базыг. Цы дын акæнæм?

Нана. Уæ Нана уын уæ рынтæ ахæра... Ма тæрсут, мæ хуртæ,
адзæбæх уыдзынæн.

Будзула. Никуыма федтон ахæм æрыгон Нана. Ныббар мын
сонт фарст... Чи сты дæуæн адон?

Нана. Бахатыр кæн, нæхиуыл фестæм. Дæхи уал æруадз. Чи
мын сты, зæгъыс? Аланты сидзæртæ.

Будзула. Æмæ сæ куыд ирвæзын кæныс? Ацы лæгæты, æххор-
магæй, иунæгæй?

Нана. Нæ зонын, нæ зонын, хорз лæг...

Будзула. О, Хуыцау... Нæ, ды... ды хуымæтæджы сылгоймаг
нæ дæ... Ды... Æвæццæгæн, Хуыцауæй æрвыст дæ! Ныббар,
фæлæ... Кæд дын мæ бон истæмæй баххуыс кæнын у...

Нана. Тагъд ма кæн, хорз лæг! Ам иуы цард æгъгъæд нæу!

Будзула. Зонын æй, «Нана», о-о, ныр æй æмбарын, афтæ
дæ цæмæн хонынц, уый. Гъемæ, Нана кæм ис, уым Баба дæр
хъæуы.

Нана. Нæ бафæраздына.

Будзула. Бафæраздынæн! Æрмæст дæуæн фæндон уæд!

Нана. Мæн фæндон нæу. Кæй фæндон уыд, уый нал ис.
Ныхæстыл дæ ныддардтон... Мидæгдæр нæм æрбахиз. Цæхх
æмæ кæрдзынæй ницы рæвдз стæм, фæлæ уал нын базон нæ
цæрæнтæ, нæ уаг.

Будзула. Æндæр хатт. Ныр та уал дæ цæфтæм æркæс. Кæд
мын бар дæттыс, уæд дын райсом æвдадзы кæрдæджытæ
æрхæссон.

Нана. Бузныг...

Будзула. Цæй, хæрзизæр. Зындзынæн та уæм. (Фæцæйцыд.)

Нана. Æз дын мæ хъуыддæгтæ фæдзырдтон, ды та? Дæхи
нын уæддæр бацамон... (Сывæллæттæн.) Мæ къонатæ, мæнæ
уын уый та нæ ирвæзынгæнæг!

Будзула. Уæ ирвæзынгæнæг Хуыцау æмæ уæхæдæг! Æз та
хуымæтæджы цуанон.

Нана. Нæ йæ 'мбарын, куыд февзæрдтæ уым?

Бадзула. Уый дардыл ныхас у. Уæ фæдыл цыдтæн комæй.
Æмæ арсы богътæм уæлкъуыбырæй куы 'ркастæн, уæд... О,
Хуыцау, æрыгон сылгоймаг лæппуты фæйнæрдæм фехста, йæхи
ныццафта арсыл æмæ йын кард йæ хъæлæсы фæтыста. Сырд
феррайау... Хъæбысхæст... Мæхи раппæрстон былæй.

Нана. Ацы хорз лæг иунæг уысм афæстиат, зæгъгæ, афтæ
мæ гæбазгай скодтаид арс... Фæлæ йын уалынмæ арц йæ
зæрдæйы ныссагъта.

Будзула. Цæй, æгæр уæ ныффæстиат кодтон... Хæрзизæр ут...

Тузар (рацыд йæ комивазгæ). Фæзындыстут, хъæбатыр
алантæ? Йæхи мын алан чи нæ схондзæн!..

Будзула (æдзынæг кæсы Тазармæ). Уый у! Йæ фындзыл нос, галиу к'бахæй к'уылых... (Йæхи иннæрдæм азылдта.)

Тазар. Цæмæн мын акодтат ме 'вастæй мæ бæх? Æви бафæрсын аиппыл нымайут?

Нана. Фæрсынтæм нæ нал æвдæлд, лæппу. Фæдисмæ тагъд кодтам.

Тазар. Хъуамæ уæ æвдæла! Куыд хъуамæ ацæуон æз райсом уыцы фæллад бæхыл?

Нана. Куы баулæфа, уæд ацæудзынæ.

Тазар. Уый дæ хъуыддаг нæу! (Лцыд.)

Будзула. Чи дын у ацы лæг?

Нана (æвæндонæй). А-а, ме 'фсымæр бæргæ уыд. Фæлæ кæрæдзи нал æмбарæм ныр.

Будзула (аджих). Де 'фсымæр?! Куыд де 'фсымæр... дæ хæстæг, де 'рвад?

Нана. Мæ мады зæнæг, мæ кæстæр. Æмæ цы?

Будзула. Куыд дын æй зæгъон... Æниу дæ цæмæн хъæуы... Цæй, æз цæуын!

Нана. Нæ, нæ! Нал дæ ауадздынæн, цалынмæ мын хабар зæгъай, уæдмæ.

Будзула (паузæйы фæстæ). Фæдзур æм, уæдæ, ардæм. Сывæллæтты арвит.

Нана. Тазармæ ма фæдзур, Базыг.

Базыг ацыд.

Нана. Лæппутæ, ауайут сыхах дæр.

Лæппутæ ацыдысты.

Байхъус ма, хорз лæг. Ме 'фсымæры койтæ мын кæныс, фæлæ дæхæдæг чи дæ, кæцæй дæ, цæмæн фæзындтæ ардæм?

Будзула. Будзула мæ ном... Цæргæс дæр мæ хуыдтой æрыгонæй кæддæр. Цыбыр дзырдæй, Хъайтары æфсады уыдыстæм де 'фсымæримæ...

Нана. Хъайтары æфсады, зæгъыс?

Будзула. О, Хъайтары! Фæцагъдыстæм... Æз ма куыддæртæй ардæм æрбафтыдтæн.

Нана. О, гъай-гъай, æдасдæр уыди ам! Æнцондæр уыди хи бахъахъхъанын.

Будзула. Дзæгъæлы мæ 'фхæрыс! Уæззау цæфтæй... Мæхи дæр не 'мбæрстон, афтæмæй мæ 'рбахастой бæхыл. Мæ дамгъæтæ мæ уæлæ...

Нана. Нæ йæ 'мбарын... Зæгъут ма мын, сæрыстыр алантæ, уæ хъару, уæ номæй фыдгултæ ризгæ куы кодтой, уе 'мгæрæтты

ауайын дæр куы нæ уæндыдысты, уæд ныр куыд æрхаудтат ацы æгады уавæрмæ?

Будзула. Æз...

Нана. «Æз», «æз» бæргæ кæнут, фæлæ чи стут ныр сыхах?

Будзула. Кæрæдзи чи не 'мбары! Кæрæдзиуыл чи нæ хæцы — гъе, уыдон стæм мах. Уымæй уæлдай ма нын разынд уæйгæнджытæ дæр та. Байсæфта сæ мулк, сæ цæсгом бахордтой, сæ фыр зыдæй уæй кæнынц лæджы фарн!

Нана. Ау, ахæмтæ дæр нæм ис?

Будзула. Ис!

Нана. Цæгъдинаг сты! Сафинаг бындзарæй!

Тазар (æрбацыд). Цы мард та уыл æрцыд?

Будзула. Де 'зæртæ хорз, Тазар. Нал мæ базыдтай?

Тазар. Нæ дæ зонын æмæ дæ никуы зыдтон æз! (Фæстæмæ фæрæст.)

Будзула (йæ фæндагыл æрлæууыд). Фæлæуу!

Тазар. Чи дæ?

Будзула. Ныртæккæ мæ æрхъуыды кæндзынæ. Рагæй бæллыдтæн дæ фенынмæ, Тазар, æмæ дæ, кæдæй-уæдæй, ссардтон. Ды та мын райсом алидзынмæ хъавыс. Фæлæ уал абон æрнымайæм нæ хæстæ.

Тазар. Иуварс, Будзула! Ницы дæ дарын!

Будзула. Сайыс! Кæм ис мæ бæстæ? Кæм сты мæ хъæбатыр æрхæрдтæ Хъайтар, Барназ, Аспарыхъ, Майрæн-Сау? Кæм сты, æрмæстдæр мах æфсады чи уыд, уыцы фондз мин алайнаг цæргæсы?!

Тазар. Мæн аххос нæ уыд!

Сабыргай æмбырд кæнынц сывæллæттæ.

Будзула. Æрмæстдæр дæу аххос! Дæу хуызæтты аххос! Ды дæ ма туджджын! Ды лæбурдтай агъуыд куыдзау дæхионтæм, мæнмæ!

Нана. Нæ, нæ! Уый æвирхъау æфхæрд у! Уый æгæр у, хорз лæг!

Будзула. Æгæр зæгъыс? Хъус, уæдæ, Нана. Иу бон Хъайтар цæттæ кодта не 'фсад. Хъуамæ та ногæй ныббырстаиккам. Фæлæ ныл æнæхъæлæджы нæ фыдгултæ сæхи ныццавтой чъылдымырдыгæй... Сæ разæй тахт Тазар! Бæргæ йæм хъавыдтæн, фæлæ мын аирвæзт. Æрмæст ма йын мæ фат йæ галиу к'бах байсæфта — йæ хæцъæфы ныссагъд... Фенут ын йæ цæф!.. Уый фæстæ базыдтон, Хъайтар мын æй дзырдта, æлхæд, дам, уыд Тимурæн.

Нана. Ау? Тазар?! Нæ, нæ! Æниу уæд семæ цæуылнæ ис ныртæккæ?

Будзула. Нæ зонин! Ермæстдæр зонин уый, æмæ Тимур уайганджытæн нæ бары, суанг йæхи хæрзгæнæг куы уа, уæддæр. Чифæнды уæд — мæлæт! Æвæццæгæн æй Тазар куы бамбæрста, уæд ралыгъд.

Тазар. Ма йæм хъус, мæ хо! Сайгæ дæ кæны!

Нана. Цæмæн?

Тазар. Рагæй дæр мæ йæ удхæссæг уыдта.

Нана. Цæмæн?

Тазар. Уымæн æмæ... Лæгдæр дзы дæн хæсты быдыры.

Будзула. Лæгдæр! (Йæ кард фелвæста.) Уадз равзарæнт æй кæрдтæ!

Тазар. Ма мæ тæрсын кæн! Хуыцауæй æндæр никæмæй тæрсын!

Фелвæста йæ кард. Кæрæдзи ныхмæ æрлæууысты.

Будзула. Не Сфæлдисæгæн, табу!

Иннæтæ. Табу!

Будзула. Маргæ!

Хæцынц. Тазар фæцæф, йæ кард æрхауд.

Маргæ дæ нæ кæнын дæ хойы хатырæй!

Нана. Исты зæгъ, Тазар! Баууæндын мæ кæн, æназым кæй дæ, ууыл! Кæннод!..

Тазар (йæ зонгуытыл æрхауд). Ныббарут мын! Мæ рæдыд сæттын! Тыххæй, æвзидгæйæ мæ акодтой сæ разæй!..

Нана (мысгæйæ). «Бæхрагъæуттæ, мулк»... Ныр æй æмбарын, кæцæй дын сты, уый! Æбуалгъ ми! Æбуалгъ сæфт! Æбуалгъ худина! (Паузæйы фæстæ). Нал ис аланты номдзыд падзахад. Нæ хъæздыг, нæ дидинагкалгæ зæхх æдзæрæг быдыр фестад. Судзынц сахартæ æмæ хъæутæ. Нæ фæсивæды туг лæсæнтæ кæны. Зæронд лæгтæ 'мæ æдых сылгоймæгты æгъатырæй цæгъдынц, куыстхъом адæмы уацары тæрынц фосы рæгъæуттау. Чи ма дзы фервæзт, уыдон та хъæдты, хæхты цъассыты æмбæхсынц. Мадæлтæ нал арынц сæ цоты, сабитæ та — сæ ныййарджыты! Ды та? Уыдоны туг æмæ цæссыгæй мулчытæ кæныс?!

Тазар. Цы мæ бон уыди?

Нана. Уыди! Амардаис фæлтау!

Будзула. Дуры сæрыл куы райгуырдаин, уæддæр æй хъахъхъæдтаин. Уымæн æмæ мæн дур у! Мæ райгуырæн бынат у!

Нана. Де 'фсымæртæ, дæ фыд тыгъд быдыры хуыссынц æмæ сæ ныгæнæг дæр нæй. Халæттæ сын сæ цæстыгæ къахынц, сæ буар сын стон-стон кæнынц æмæ сæ иу асурæг дæр нæй... Фыдгултæ сыл чыр-чыргæнгæ сæ бæхтæ баскъæрынц, раст цыма

най кæнынц сæ мусы, æмæ сæ иу бауромæг нæй! Ды та сын сæ сыгъдæг нæмттæ мулчытыл уæй кæныс!? Ме 'намонд сæр! Ме 'фсымæр — уæйгæнæг... Уымæй æгаддæр, æдзæсгомдæр, æлгъагдæр ми куы нæй, уæд ма дæ зæхх куыд уромыс?!

Будзула. Мæнæ ацы къухтæй бирæ цъаммарты арвыстон мæрдтæм. Куыд æхсызгонæй дæ арвитин сæ фæдыл, фæлæ дын мæнæ дæ хойы хатыр. Цæр дæ гаккимæ, дæ худинагимæ!

Нана. Хатыр! (Кæсы лæгъатырдæм, йæ алыфарс чи æрæмбырд, уыцы сывæллæттæм). Æмæ адон та? Цы зæгъдзысты уæд адон? Ермæстдæр æддагонæн нæ барæм фыдми? Хионæн та хатыр? Нæ! Хъуамæ йæ зоной, дарой йæ сæ зæрдыл: алантæ никуы никæмæн барстой гæдзрахат æмæ ныр дæр никæмæн барынц! Æриут мын фат æмæ æрдын! (Ничи йæм ницы дæтты).

Тазар. Фæлæуу! Мæ хо... Афтæ куы загътай: «Хуыцау дын тæрхонгæнæг фæуæд».

Нана. Махæн радта уыцы бар Хуыцау, йæ сыгъдæг цæсгоммæ æнувыд кувджытæн. (Райста фат æмæ æрдын.) Бабæттут ын йæ къухтæ. (Базыг æмæ Будзула бæттынц Тазары къухтæ.)

Тазар. Ма бакæн. Ма мæ саф, мæ хо! Иунæг æз ма дын куы баззадтæн нæ мыггаджы нæлгоймагæй!..

Нана. Ахæмты бæсты мыггагыскъуыд хуыздæр! Ныббарæд мын Хуыцау, сылгоймаг хъуамæ цард дæтта лæгæн, æз та йын æй исгæ кæнын ныртæккæ. Уымæн æмæ ацы адæймаджы цармы бамбæхст æлгъыст зæрдæ, сырды уд! Лæгсырдæн та адæмы 'хсæн цæрыны бар нæй! (Ныхъхъавыд Тазармæ.)

Иууылдæр ныхъхъус сты.

Нæ-æ! Мæ бон нæу! Куыд сисон мæ къух ма мады зæнæгмæ?! (Аппæрста фат æмæ æрдын æмæ ныккуыдта). Мæ иунæг æфсымæр! (Æвиппайды фæхъус.)

Тазар. Уæдæ хатыр? Æз алцыдæр... Цыдæриддæр зæгъай... Ермæст хатыр... Мæ рæдыд æз... Ермæст хатыр... (Нана «нагъ», зæгъгæ, йæ сæр батылдта) Куыд «нæ»? Ау, дæ иунæг æфсымæр, дæхи загъдау, дæ «мады зæнæг»...

Нана. Уый кæддæр уыди... Ме 'фсымæрыл фæкуыдтон ныртæккæ... Ме 'фсымæрæн фæндараст загътон æз...

Тазар. Кæдæм?

Нана. Мæрдтæм!

Тазар. Нæ-нæ! (Йæ зонгуытыл рабыр-бабыр кæны.) Хатыр! Фæрæдыдтæн... Сайд мыл æрцыди... Нана! Баба!

Нана. Æгъгъæд! Уыдоны кой ма кæн! Æгъгъæд сын чъизи кæн сæ ном! Будзула, акæнут æй!

Тазар (тарстай). Кæдæм?!

Нана. Кæцæй нал раздæхдзынæ, уырдаем!

Будзула æмæ Базыг ахæр-хæр кодтой Тазары. Нана ис-
дуг лæууы æнæзмæлгæ, стай фæцудыдта, фæлæ цæуылдæр
фæхæцыд, акаст йæ алыварсмæ.

Нана (архайы йæхи фидарæй æвдисыныл). Ацæут сымах дæр!
Хуысгæ уæ бынæтты.

Иууылдæр ацыдысты æнæдзургæйæ.

Нана! Мæхи Нана! Дæ иунæг чызг æфсымæрмар сси! Фæлæ
мын нæ уыди æндæр гæнæн, Нана! Сывæллæттæ хъуамæ
рæстдзинад уыной! Ныббар!

(Æрхауд. Рухс ахуыссыд.)

ДЫККАГ АРХАЙД

Фæндзæм ныв

Лæгæт. Йæ бацæуæн сырды цæрмттæй æмбæрзт. Фæззыгон
мæйрухс æхсæв. Къонайы судзы арт. Хъуысы æнкъард зарæг.
Алы рæтты бадынц, кæнæ лæууынц æмæ йæм хъусынц Нана,
Базыг, Сау-сатæг.

Базыг. Будзула!

Сау-сатæг. Будзула!

Нана. Будзула!

Базыг. Æнкъард зарæг!

Сау-сатæг. Тынг æнкъард!

Нана. Зæрдæ йæм уынгæг кæны! (Лæгæтмæ бацыд.)

Зарæг æрбахæстæг æмæ банцад.

Базыг. Замманай мæйрухс æхсæв!

Сау-сатæг. Рæсугъд æхсæв!

Базыг. Цом акæсæм...

Сау-сатæг. Цæмæн?

Базыг. Мæгъа.

Сау-сатæг. «Мæгъа»... Цом! (Ацыдысты.)

Дардæй æрбайхъуыст цавæрдæр гуыр-гуыр.

Нана. (рацыд). Базыг! Уæ, Базыг!

Базыг (æрбацыд). Мæнæ дæн, Нана!

Нана. Уый цæй гуыр-гуыр у?

Базыг. Мæгъа, кæд арвы нæрын у.

Нана. Арвы нæрын? Нæ-æ, уый арвы нæрын нæу. Лæппутæ
кæмыты сты, Базыг?

Базыг. Гыццылтæй фæстæмæ иууылдæр сæ куыстытæ
кæнынц. Ампал, Ацæ æмæ Балсæг ацыдысты хъæдмæ.

Нана. Кæцырдæм?

Базыг. Сау хохы бынмæ.

Нана. Сау хохы зæгъыс? (Тарстай). Æнхæлдæн, уыцыр-
дыгæй цыд æрдæбон гуыр-гуыр. Сæ размæ акæсын хъæудзæн,
далæ комæй фæхæрдмæгæнæнмæ. Фыццаг хатт ацыдысты æнæ
мах. Базыг, райсом-иу фыййæуттимæ кæстæрты ма арвит,
рæстæгыл æууæнк нæй.

Будзула (æрбацыд). Уæ изæртæ хорз!

Нана. Æгас цу. Сбад. (Базыгæн). Арсалан та кæм и?

Базыг. Цалдæр лæппуимæ саумæр хæссынц нæ хуымтæм.

Нана. Годæх æмæ Хорс та кæм цуан кæнынц абон?

Базыг. Ардыгæй Урсхоырдаем уыдис сæ фæндаг, цæхджын
суадоны гуырдæнмæ.

Будзула. Уыдон дæр хайджын уæнт Æфсатийы лæвæрттæй,
фæлæ нæм æрдхæрæны цуанон куы байрæзт. Тæхгæ-тæхын
цъиуы цæст акъуыры. (Базыгæн). Æццæй?

Базыг.. Мæгъа.

Нана. Дæуæн иууылдæр æрдхæрæны лæгтæ сты. Чи у, чи?

Будзула. Мæнæ Базыг! Куыд нæ дзы 'ппæлон! Цыбыр
рæстæгмæ — цалдæр дзæбидыры, сывчитæ. (Базыгæн). Цал
уыдысты, цал?

Базыг. Мæгъа...

Нана. Оразмаг та кæм и?

Базыг. Нæ алыварс зилы. Лæгæты хъахъхъæнæг у бон.

Æрбацыд Сау-сатæг.

Нана. Уæдæ уын мæнæ уый та æрдхæрæны чызг. Сау-сатæгæй
зæгъын. Рамбылдта Нанайы. Уæлæдарæс хуыйнмæ, алдым-
быдтæ, зæгъай... Цæрмтты, къуымбилты куыстытæм — се
'ппæтмæ дæр фæдæсныдæр мæнæй.

Сау-сатæг. Сæнæит дæр дæсны у, Боллæ дæр, Естъя...

Нана. Хорз, хорз, мæ хур, цæугæ, æмæ уыдонæн дæр зæгъ:
фæут конд уыцы къуымбил цъындатæ, зымæг у тагъд. Гъестай
нæ хъарм уæлæдарæсæн исты уынаффæ хъæуы, цалынмæ нæ
фæуазал, уæдмæ...

Сау-сатæг. Бæргæ хъæуы, фæлæ нæм цæрмттæ фаг нæма ис.

Нана. Æмæ уый та лæппуты хъуыддаг у. Базыг, мæ хур,
тæккæ райсом нын цуаны цæугæ у. Фат æмæ æрдынæй, цирхъ
æмæ арцæй арæхсын чи райдыдта, уыдон се 'ппæты дæр акæн-
дзыстæм немæ.

Будзула. Мæн дæр-иу ма ныууадзут, кæд уын иу дыууæ
цармы самал кæнин æз дæр.

Нана. Бузныг, Будзула.

Сау-Сатæг. Хуыйгæ сæ бæргæ тагъд акæниккам мах.

Нана. Дзæбæх мын ут, мæ хъæбултæ, дзæбæх! Уалынмæ уæ ачындытæ кæндызынæн æмæ æмбисонды æфсинтæ уыдзыстут.

Сау-сатæг бацыд мидæмæ.

(Хъуыдыгæнгæйæ.) **Æрмæст** уал уæдмæ аирвæзын хъæуы. Фæлæ куыд, куыд? Ноджыдæр ма иу зымæг ацы лæгæты? Ногæй та уыцы хъызæмæрттæ? Уæззау низтæ, мæлæтдзаг рынчынтæ, æдзард сабиты сæфт... Ох, дæдæй, Хуыцау, куыд бафæлладтæн... Тæхуды, искуы нын хæдзар куы сæнтысид...

Будзула. Йæхæдæг нæ сæнтысдзæн, саразын æй хъæуы.

Нана. Хуыцауы куы бафæндид, бæргæ! Æз ма йын замма-най бынат дæр ссардтон: ардæм хæстæг, хур æм дзæбæх кæсы, йæ алыварс уыгæрдæнтæ, фосхизæнтæ, хоры куыстытæн дзæбæх тæпæнтæ, суадæттæ хæрз æввахс. Иу ныхасæй — цæрынæн дзы алцы 'ппæт дæр фаг! Æрмæст кусгæ кæн. *(Пауза.)* Фæлæ нын æй чи аразы, чи?

Базыг. Мæгъа, фæлæ... Мах дæр сывæллæттæ нал стæм.

Будзула. Мæнæ уын ноджыдæр ма дыууæ кусæг къухы! Нæ алыварс къæйдуры цæндтæ, хъæдæрмæгæн дæр исты амал кæндыстæм, бæхтæ нæм ис...

Базыг. О, хæдæгай, бæхтæн дон куы нæма бадардтон. *(Ацыд.)*

Нана. Нæ зонын, нæ зонын... Нæ, нæма хæссын мæ ныфс. Хæдзар саразын стыр хъуыддаг у тынг. Дзæбæх æм барæв-дытæ хъæуы. Раст нæ зæгъын?

Будзула хъуыдытыл фæци. Нана йæм исдуг ныккаст.
Хъусыс мæ, Будзула?

Будзула *(фестæлфыд).* И? А-а, хъусын, хъусын.

Нана. Рагæй дæ бафæрсиаг уыдтæн... Цалдæр азы дæм хъу-сын... Цæй диссаджы рæсугъд ваййынц дæ зарджытæ, Будзу-ла, фæлæ... æнкъард, фырæнкъард... Цæмæн?

Будзула. Уымæн æмæ... Уый зарæг нæу, фæлæ... хъарæг, нæлгоймаджы хъарæг.

Нана. Хъарæ! Уæу-уа?! Ау, æмæ æдзух цæуыл хъарæг кæныс?

Будзула. Мæ мæнг ныфсытыл, ме 'нæрцæугæ бæллицтыл! Гъей, джиди!

Нана. Диссæгтæ! Уагæры цавæр диссаджы бæллиц у, дæу хуызæн лæгæн æнæ 'рцæугæ чи у?

Будзула. Никуы йæ загътаин... Мæ цæстæнгасæй дæр æй никуы равдыстаин. Фæлæ мæ иугæр фæрсыс, уæд... гæды ны-хас нæ зонын. Æрмæст дæ рагацау Хуыцауы хатыр курын! Бамбар мæ...

Нана. Дзургæ!

Будзула. Цалдæр азы... Цалдæр æнакæрон азы рацыд, уыцы диссаджы барæгыл куы сæмбæлдтæн, ууыл. Хæрзарæхст цуа-нон, хотыхтæй дæсны... Нæ, нæ, хумæтæджы цуанон нæ уыд, уый уыдис аламмæты сылгоймаг: гуырвидауц, рæсугъд! Йæ цæсгомæй хуртæ-мæйтæ каст! Диссаг, — зæгъын, — чи уа? Куыд æй базындауа?! Æмæ йын райдыдтон агурын йæ фæд. Ссард-тон æй арсимæ хъæбысæй хæцгæ! Уæдæй нырма хъуырдухæн... сау катый кæнын! Зонын æй — дзæгъæлы! Фæлæ мæ бон нæу мæ сагъæстæй фервæзын! Цæй амондджын уайд, дæ зæрдæйы тынтæй кæй барæвдауай, уый!

Нана. Будзула...

Будзула. Нæ, нæ, ма тæрс... Мæ сæнтты дæр нæ уæндын дæ фарсмæ балаууын... Уымæн æмæ... ды сæрыстыр дæ, рæсугъд! Æз та... Ай-гъай, дæуæн нæ бæззын цардæмбалæн æз, мæ гæлиртæ цæсгомæй адæймаг куы фæтæрсдзæн!

Нана. Тæригъæд ныхас ма кæн! Æгад кæныс, хæст кæй баф-хæрдта, уыдон! Уæ цæфтæ сты лæгдзинады, хъæбатырдзинады нысан! Цыты нысан!

Будзула. О, Хуыцау, уæдæ мын уæд хæрз чысыл ныфсы мур...

Нана. Нæ! Дæуæй хæрзконддæр, тыхджындæр, уæздандæр лæг нæ зонын удагæсты 'хсæн! Фæлæ... мæ зæрдæ æндæрæн лæвæрд у!

Будзула. Зонын æй! Фæлæ, ныббарæд мын Хуыцау дæр æмæ уый дæр, нал ис Хъайтар...

Нана. Ис! Мæнæн ис! Æмæ уыдзæн!

Будзула. Хатыр! *(Пауза.)* Ау, уæдæ дæ царды бонтæ афтæ арвитдзынæ, уый номыл бадгæйæ? Дæхи амонд та?

Нана. Мæхи амонд та — ацы сывæллæтты амонд! *(Аджих.)* Сывæллæттæ! Мæрды рох мæ куы фесты уыцы лæппутæ! Аца-фонмæ кæм сты? Будзула, дæ хорзæхæй, акæс-ма сæ размæ.

Будзула. Ныртæккæ, Нана, ма тыхс, баулæф. Зындысты, уæдæ цы... *(Ацыд.)*

Фæаууон, фæталындæр, хъуысы дымгæйы къуыиззитт.

Нана *(нæзы цырагъ ссыгъта æмæ йæ къулыл бафидар код-та. Катарый кæны. Æрбады, сысты, байхъусы, алырдæм кæсы).* Цымæ кæм стут, Нанайы гæбултæ?

Æрбайхъуыст фæдисы хъæр.

Мæ хæдзар фехæлд! Æнхæлдæн бабын дæн! О, Хуыцау, фыдбылызæй мæ бахиз!

Ацæ *(æрбазгъордта).* Нана, Нана! *(Кæуы.)*

Нана. Цы кодтон, лæппу?!

Ацæ. Æнамонд хабар... Зæй... Зæй...

Будзула. Цы?! Дзургæ кæн, Ацæ!
Ацæ. Зæй ракалд, æмæ лæппутæ йæ быны фесты!

Будзула. Читæ?

Ацæ. Амбал æмæ Балсæг.

Нана. Мæ бон куыд бакалд! Мæ хæдзар куыд фехæлд!

(Йæ дзаумæттæ кæны.) Уырдаæм тагъд! Агурын сæ хъæуы!

Ракæнут мын бæх!

Будзула. Нæ, нæ! Дæуæн нæй цæуæн! Æхсæв у, талынг у...

Нана. Цытæ дзурыс, Будзула, цытæ?

Будзула. Мæхи бар сæ уадз! Мæнæ Базыг, Ацæ, иннæ лæппутæ.

Нана. Нæ, нæ, мæхæдæг!

Будзула. Дæхицæн цæуæн нæй! Тæссаг у тынг! Исты дыл куы 'рцæуа, уæд та?

Нана. Цыфæнды мыл æрцæуæд! Бамбар, мæ хъæбултæ сты уым!

Будзула. Æмæ иннæтæ та? Æви уыдон дæ хъæбултæ не сты?

Нана цыдæр сцæйдзырдта.

Хъайтары фæдзæхст та?

Ацæ. Нал сæ хъæуы агурын. Нана (Кæуы). Мæхæдæг æй федтон, куыд...

Нана. О, Хуыцау! (Йæ цæсгом йæ къухтæй амбæрзта æмæ адæргæй æрбадти.)

Будзула, Базыг æмæ Ацæ федде сты. Райхъуыст сывæлæтты кæуын.

(Фестъæлфыд). Кæй кæуын у? Хъуысы бирæгъты ниуын.

Нæ, бирæгътæ ниуынц. Уыдон дæр, æвæццæгæн, æххормаг сты махау... (Ныууынаæргъыдта.) Нал у мæ бон! Нал фæразын адæмимæ, сыртимæ, æрдзимæ тох кæнын! Зымæг æрбахæстæг и, сабитæ æххормаг, бæгънæг... Цæрæнбынат нæй, фæкæсæг нæй... Кæм дæ, Хъайтар, куыд нæ мæм фæзыныс, сæфгæ дын куы кæнын! Кæм дæ, мæ иунæг зæд,— ныббарæд мын уыцы ныхас Хуыцау... Фæлæ йæхæдæг дæр бынтон рæстытæ нæ кæны. Цæмæн мын байста, арв æмæ зæххы 'хсæн цы иунæг равзæрстон, фæцæрынмæ кæимæ бæллыдтæн, мæ хуры тын, мæ амонд кæй хуыдтон, уый?! (Аджих, йæ къухтæ хæрдмæ сивæзта.) Ныххатыр кæн, Хуыцау, ме 'нæрхъуыды ныхæстæ... Мæ фыр тыхстæй, куыддæр мæ зонд фæтар... (Йæ къухтæ æруагъта.) Иунæгæй мæ ныуагътой мæ мад, мæ фыд, ме 'фсымæртæ. Хъайтар... Стæй та Тазар. (Аджих.) Чи зоны раст уыдтæ, Тазар: ацы сабиты цысыммæ 'рбакодтон æмæ мын иугай-дыгай сæфынц. Ау, ацы дыууæ дæр та... Мæ зæрдæдарæн, мæ лæппу-

ты хуыздæртæ. Нæ-æ, уыдоны тæригъæд нал бауромдзынæн. Фæлтау... (Сласта кард.) Æдзух сау удхæртты бæсты — сау ингæн хуыздæр! (Кард йæ риумæ фæцарæзта.) Хъайтар!

Хъайтар (хъæлæс). Фæлæуу! (Рæвдауæгау) Бафæлладтæ? Æви фæтарстæ? (Лæгæты къул ныррухс æмæ дзы разынд Хъайтар хæстон дарæсы.)

Нана. Хъайтар!

Хъайтар. Куыд тагъд дæ æрбайрох мæ фæстаг курдиат?

Нана. Нæ мæ 'рбайрох, Хъайтар!

Хъайтар. Уæдæ куыд уадзыс æнахъом сабиты æвæгæсæгæй?

Нана. Хорз, хорз, Хъайтар! Ныббар мын мæ аллайаджы рæдыд! Тазарæн тæрхоны фæстæ мæ хъару бынтон асаст...

Хъайтар. Дæу тæрхон нæ уыд — уый Хуыцауы тæрхон уыд! Фæраз, мæ ахсджиа! (Фæаууон.)

Нана. Хъайтар! Циу ай? Фын уыд? Æниу цы уæлдай у? Афтæ мын загътаид, ай-гъай!

Æхсæзæм ныв

Рагон хохаг тъæпæнсæр хæдзар. Йæ кæрон нæ зыны. Кæрт. Йæ алыварс — дурæй амад гæрæн. Иу къуымы — къуту, ин-нæрдыгæй кулдуар, кулдуары фæйнафарс — дыууæ чысыл бæласы. Алы рæтты бадæн дуртæ, кæлдым, фахс бандон, бæласы бындзæфхæдтæ, сæнар. Фæссихор. Базыг цæгъды уадындзæй æмæ зары. Сау-сатæг æм хъусы, хъуыдыты аныгъуылд...

Базыг. Мæгъа... Будзула мын бацамыдта цæгъдын... Æндæр æз цы? Ницы...

Сау-сатæг. Нæ, нæ, Будзулайæ дæсныдæр дæ ды...

Базыг. Мæгъа... Ды та æрыгон Нанайæ рæсугъддæр... (Фе-фсæрмы.)

Сау-сатæг. Æцæг? Æви «мæгъа»? (Худы.)

Нана (уæлхæдзарæй, адон æй нæ уынынц). Куыд рæсугъд у сæ уарзт! О, не скæнæг Хуыцау, сæ цард дæр сын афтæ рæсугъд скæн. Де уазæг уæнт сæ сыгъдæг удтæ!

Ацæ (рацыд гæркъа амайгæ). Мæнæн мæ гæркъа ныртæккæ дæр цæттæ у. Фæлæ ды цы ми кæныс, ды?

Базыг. Мæгъа... Архайын æз дæр. Ма тæрс, дæ гæркъа æнæ цæг нæ уыдзæн.

Нана (уæлхæдзарæй). Нæ бæлццон нæма зыны? Будзулайæ зæгъын.

Базыг. Мæгъа.. Æнхæлдæн нæма.

Нана. Сау мигътæ та бирæгъты каст кæнынц. Æвæццæгæн,

тыхджын къавда уыдзæн. Дзæбæхæй куы 'рбацæуид Дзула... (Ацыд.)

Ацæ. Æмæ Будзула кæм и?

Базыг. Ацыд быдыры хъæутæм, махæн хæцæнгæртæ агуринмæ. Хъæдын кæрдтæй, дам, уæ кæдмæ ахуыр кæндзынæн.

Ацæ. Иттæг раст зæгъы.

Базыг. Гъей, ныхæстыл фестæм, февналæм нæ куыстмæ.

Хъæлæс (фæссценæйæ). Базыг, мæнæ ма мæм чыргъæд абиынмæ фæкæс.

Ацæ (фæссценæмæ). Дæхæдæг, дæхæдæг, Тилар. Лæг дæ ныр, худинаг у æдзух æххуыс агурын.

Базыг. Кæдмæ дæ ахуыр кæндзæни Нана?

Рацыд Гага хъæдын чындзимæ.

Гага (чындзæн). Æз Нана дæн, бамбæрстай, Нана! Æмæ мæм хъусгæ кæн! Ардæм ма рауай! Кæмæ дзурын æз? Мæнæ ма ам æрлæуу! Цы ныггуыбыр дæ? Мæ цæстытæм мын кæс! Дæ дзабыр цæуыннæ бахуыдтай? И? Æви ма гыццыл гаги дæ? Магуса худинаг у! Хуыскъастæу æгад у! (Йæ рустæ йын цыгчытæ кæны.) Афтæ дын! Афтæ дын!

Ацæ. Фæлæуу-ма, Гага, цæуыл æй марыс?

Гага. Уæдæ Нанамæ цæуылнæ хъусы?

Ацæ. Æмæ кæд федтай Нанайы сывæллæтты нæмгæ? (Гага ницы дзуры.) Никуы. Ферох дæ, куыд фæзæгъы уый: кæрæдзи уарзут! Кæрæдзи зардæхудтæй тæрсут! Ды та! Уæдæ йæ барæвдау, тæригъæд у, магуыр!

Гага (чындзæн). Цæй, о, фæрæдыдтæн. Цæй-ма, æрсабыр у!

Фæзындысты Басет æмæ Естар доны къуыстилтимæ.

Ацæ. Дис цæуыл фæкæнын, чызджытæ. Уæ къуыстилтæ уæхицæй стырдар, афтæмæй сæ сæ тæккæ дзагæй куыд æрбахæссут? (Базыгæн.) Æццæй?

Базыг. Мæгъа. Басетæн нæ зонын, фæлæ Естар тыхджын у. Нæ бинонтæ иууылдæр тыхджын уыдысты.

Ацæ. Йæ бонæй уа, уый чи æрхæсса! О, хæдæгай, æриут ма уæ донæй, мæ бæлæстæн дзы аназын кæнон. (Дон кæны бæлæстыл.)

Гага (чындзæн). Æрсабыр у, мæ хур. Æрсабыр у, Нанайы рахиз цæст. Нæ фæлæ ма дæ Нанайæн иу дзæбæх кафт акæн.

Базыг сæм исдуг аивæй хъусы, стæй йæ фæсронæй фелвæста уадындз æмæ цæгъды, иннæтæ æмдзæгъд кæнынц. Гага кафы йæ хъæдын чындзимæ.

Будзула. (æрбацыд). Цард æмæ уын фарн!

Базыг. Дæхицæн дæр фарн!

Иууылдæр ыл цин кæнынц, «Будзула æрбацыд», «Æгас цу!», «Кæддæриддæр рæствæндаг у!»

Будзула. Дзæбæх мын кæй стут! Хуыцау зæгъæд, кæддæриддæр уæ кафгæ, заргæ куыд уынон! (Базыгæн.) Фæлæ иу фæзилæны дæ цагъд бынтон раст нæу. Афтæ-ма хъус. (Фелвæста уадындз, цæгъды.) Бамбæрстай? Азар-ма.

Базыг цæгъды.

Тынг хорз, ме 'рдхорд! Амбылдтай та мæ!

Нана (рацыд). Æгас нæм цу, быдираг уазæг!

Будзула. Æгас нын у бирæ азты, Нана!

Нана. Хъусын дæм, Дзула, куыд рауади дæ балц?

Будзула. Цы дын зæгъон... Æртæ бæхы та бафтыди мæ къухы. Бæргæ цин кодтон, фæлæ иу афоны æрбаталынг и бон, арв æмæ зæхх кæрæдзимæ лæбурдтой Тимуры æрдонгтау, æмæ мæ бæхтæй иу сæрсæфæнай ахауд.

Нана. Дæхæдæг дзæбæхæй кæй æрбаздæхтæ, уый тыххæй дæр Хуыцауæй бузны!

Будзула. Иннæ дыууæ мын æрбаирвæзтысты, хæцæнгарзы уæргътимæ.

Нана. Дæ царæнбон бирæ! Цы уаиккам æнæ дæу?!

Базыг. Хатыр... фæлæ... кæд гæнæн ис... фæнæн сын нæй?

Будзула. Цæуылнæ, æрмæст фæстæдæр. Мæнæ фæсивæд сæ куыстытæй æрцæуой, æмæ та не 'ппæт дæр — хæстон хъæзтытæм фæзмæ.

Ораз. Ногæй та? Охх, куыд нæ сæ уарзын, Нана!

Нана. Æз дæр, мæ хъæбул. Фæлæ тыхгæнджытæй кæддæриддæр тæссаг у, мæ хуртæ. Хъуамæ цæттæ уат сæ ныхмæ æрлæууынмæ. Хъуамæ арæхсат фат æмæ ардынæй, æндон цирхъæй хæцынмæ! Хъуамæ уат, уæ фыдæлты хуызæн, тыхджын æмæ ныфсхаст, удвидар, фæлтæрдджын!

Базыг. Омæ уал дзы иу аварæм уæд та? Цы сты, цавæр сты, сæ дæргъ, сæ уæз... Кæннод хъæды лыггæттимæ сахуыр стæм... æмæ...

Будзула (фæссценæмæ). Радавут ма иу кард!

Ацæ (рауад цирхъимæ). Цæттæ у мæнæ.

Базыг. Æри ма йæ ардæм! (Райста кард. Будзулайæн.) Дæу карды хуызæн у.

Будзула. Бабæтт ма йæ дæ фарсыл, кæддæра сфидауид. (Базыг бæтты кард йæ фарсыл.) Мауал æй райхал! Уæдæ сæ аварæм, зæгъыс? (Сласта йæ кард.)

Базыг. Мæгъа... аварæм...

Ныхæй-ныхмæ æрлæууыдысты, сæхи æрцæттæ кодтой.

Будзула. Не Скәнагән табу!

Иннәтә. Табу!

Будзула. Цәв!

Хәцынц. Иуцасдәр ничи уәлахиз кәны, стәй Будзулайән йә кард иуварсмә атахт.

Базыг. Хатыр!

Будзула (исдуг аджих). Цәмән хатыр? Цәр! Ацы кард нырма никәмән бакуымдта сәттын! Фыццаг хатт әрхаудта мә кьухәй... Әвәццәгән фәзәронд Будзула.. Кәнә бафәллад уәззау фәндәгтыл... Нә, нә. Ләгтә сты! О, бузныг, ме Скәнаг! Нана! Ратт нын бар әмә нын бакув, цәмәй абонай фәстәмә Базыгимә уәм әрдхорд әфсымәртә! Ацә, бәгәны!

Нана. Уәддәр та тагъд кәныс, Дзула! Ләппу әрыгон у нырма. Ды та...

Будзула. Әз та зәронд! О, уый бамбәрстон ныртәккә! Фәлә мә фыдән йе 'рдхорд... Йәхицәй нә, мәнәй дәр бирә кәстәр уыд, афтәмәй сә цыма Хуыцау кәрәдзийән радта.

Базыг (Будзулайән). Кәд мә әцәг дә сәрмә хәссыс, уәд...

Нана. Фәсивәд дәр ам не сты... Ахәм хьуыддагән хьуамә се'ппәт дәр әвдисәнтә уаиккой!

Будзула.. Не 'вдисәнтә Хуыцау әмә йә зәххон минәвар Нана!

Ацә рахаста бәгәныйы кьус әмә йә Нанамә дәтты.

Нана. Әрдхорд әфсымәрән агуырдауы, хьәбатыр чи уа, ләгдзинад равдисынхьом чи уа, ахәм сахьгуырды! Ссардтой кәрәдзи Базыг әмә Будзула. Бафәндыд сә абон әфсымәртә зәгьын. Амонджын бон фәуәд! (Будзула әмә Базыгән. Рахизут, мә хуртә, ардәм! Уыдон әрләууыдысты йә фәйнәфарс.) Дзурут уәдә радыгай мә фәстә: абонай фәстәмә ды — мә уарзон әфсымәр! Ард хәрын!

Будзула. Абонай фәстәмә ды — мә уарзон әфсымәр! Ард хәрын!

Базыг. Абонай фәстәмә ды — мә уарзон әфсымәр! Ард хәрын!

Нана. Цәттә дән дәу сәраппонд мә цард раттынмә дәр! Ард хәрын!

Будзула. Цәттә дән дәу сәраппонд мә цард раттынмә дәр! Ард хәрын!

Базыг. Цәттә дән дәу сәраппонд мә цард раттынмә дәр! Ард хәрын!

Нана. Уә зәрдәтә баиу сты! Ныр та баиу кәнүт уә ту!

Будзула әмә Базыг фелвәстой гыццыл кәрдтә, се 'нгуылдз-

тәй туг рауагьтой кьусмә, сластой сә кәрддзәмтәй сә цирхьытә, кәрәдзийыл фидар ныххәцыдысты әмә иумә банызтой бәгәныйы кьус.

Ацы ардбахәрд кадимә хәссут уә амәләты бонмә! Фәзми-наг уәд не 'фсымәртән, нә хотән, не 'ппәт адәмән!

Ораз (әрбазгьордта). Нана, Нана!

Нана. Цы хабар у, Ораз, дә ләф-ләф куы ссыди?

Ораз. Чидәртә нәм ссәуы. Дыууә ләджы.

Нана. Ракән сә, мә хур.

Ораз федде. Фәзындысты Хьара-сау әмә Бахор.

Нана сә размә рахызт.

Хьара-сау. Цард әмә уын фарн!

Нана. Уәхицән дәр фарн!

Хьара-сау. Мах агурәм, «Нана» кәй хонынц, уый.

Бахор. Әвәццәгән ды дә?

Нана. Әвәццәгән. Әрбадүт. (Әрбадт.)

Хьара-сау. Әрбаддзыстәм, гьай-гьай, дардәй уыд нә балц. (Әрбадтысты.)

Бахор. Бацамонәм нәхи.

Хьара-сау. Хьара-сау мә хонынц. Нә хьәу әрәмбәхст фәсхәхтәм ахизән әфцәгән йә быны. Ацы комы рәбындәр царәг нәй. Мәнә уый та Бахор, мә рагон әрдхорд...

Бахор. Сыхаг комәй дән. Рарвыстой мә ардәм...

Хьара-сау. Дә хабәрттә дын зонәм. Хьуыстгонд сты әгас хәхбәсты дәр.

Бахор. Иу комәй иннәмә әндәр ныхас нал ис.

Хьара-сау. Гьемә сфәнд кодтам: базонәм әй, чи у, цавәр у, куыд әмә йәм цы хуызы фәкәсәм.

Нана. «Фәкәсәм», зәгьыс? Бирә цәрүт! Гье, уымән агуыр-тон хионты, хи адәмы, аланты!

Хьара-сау. Тыхст рәстәг уыди әмә алчидәр йәхи сәр ба-хьахьхәаныныл фәци, йәхи уд фервәзыныл сси!

Нана. Гье, гье, мә буц уазджытә, амонгә уын нә кәнын, фәлә әххуыс дәр раст ахәм тыхст рәстәджы фәхьәуы. Не сәфт дәр гьеуәд әрцыд әмә нәхи сәртә, нәхи удты азәбәхдзинад нә бәстәйә зынаргьдәр куы схуыдтам.

Хьара-сау. Ныббар, фәлә... дә маст дзуры ныртәккә.

Бахор. Әмә цы диссаг у, уал азы ахәм фыдтухитә фәкәән.

Хьара-сау. Уымәй раст зәгьыс, тухи хьуаг нә уыд. Уый хыгъд ныр диссәгтә, царциатә: гуыр-гуыргәнгә бинонтә, әвәджиау хәдзар... Куыд уын бантыст йә саразын?

Нана. Цард зынаргъ у, тыхст лӕг — амалджын. бирӕ йыд фӕхъызӕмар кодтам. Фӕлӕ йӕ сарӕзтам!

Хъара-сау. Нӕ цыды сӕр уыди, дыккаг хатт ӕй зӕгъың, бӕлвырддӕр базоның, цӕмӕй уӕм фӕкӕсӕм — уӕлӕдарӕс, хӕлцӕй?

Нана. Арфӕгонд ут, уыдӕттӕй уал ирвӕзӕм, бӕргӕ. Хуыцауы фӕрцы нӕхи дарынхъом фестӕм. Фӕкӕсын та... Гъай-гъай, хъӕудзӕн фӕкӕсын, мӕнӕ хӕдзерттӕ аразын куы райдайӕм, уӕд.

Бахор. Хӕдзерттӕ, зӕгъыс?

Нана. О. Нӕ хистӕр лӕппутӕн. Сӕхи къонатӕ сын аразын ӕмбӕлы. Хъуамӕ сбирӕ уой, сбӕзджын.

Хъара-сау. О, бирӕ нын фӕцӕрай, дардмӕуынаг Нана! Бантысӕнт дын дӕ фӕндтӕ! Мах та цӕттӕ кӕддӕриддӕр ӕхуысмӕ!

Дыууӕйӕ дӕр сыстадысты.

Нана. Уый та куыд? Фӕлӕуут. Цӕхх, кӕрдзын. (Сыстад.)

Хъара-сау. Кӕрдзынӕфсӕст ут! Нӕй нын гӕнӕн. Нӕ фӕндаг — даргъ, нӕ санчъех та — цыбыр. Цард ӕмӕ уын фарн!

Нана. Уӕхицӕн дӕр фарн!

Æвдæм ныв

Уыцы кӕрт та. Кулдуары фӕйнафарс бӕлӕстӕ фестырдӕр сты. Кӕрты астӕу — Нана, фӕсивӕд, иууылдӕр бӕрӕгбонарӕзт, хъӕлдзӕг змӕлд кӕнынц...

Нана (йӕ къухтӕ хӕрдмӕ сита). О, не Сфӕлдисӕг Хуыцау! Фӕдзӕхсӕм дыл нӕ фыццаг чындзӕхсӕв. Рӕстмӕ уӕд!

Иннӕтӕ. Рӕстмӕ уӕд!

Нана. Нӕ фыццаг бинонтӕ — Базыг ӕмӕ Сау-сатӕг амонджын уӕнт!

Иннӕтӕ. Амонджын уӕнт!

Нана. Радт сын бирӕ байзӕддӕгтӕ, Хуыцау!

Иннӕтӕ. Бирӕ кӕстӕртӕ!

Нана. Не Сфӕлдисӕгӕн табу!

Фӕсивӕд. Табу!

Æрбацыдысты уазджытӕ.

Уазджыты хистӕр. Чындзӕхсӕвӕн амонд!

Нана ӕмӕ иннӕтӕ. Амонд!

Хистӕр. Рантысӕд сын бирӕ кӕстӕртӕ!

Иннӕтӕ. Бирӕ кӕстӕртӕ!

Нана (уазджытӕм). Ахизут мидӕмӕ! Ацӕ!

Ацӕ (уазджытӕн). Табуафси! (Акодта сӕ хӕдзармӕ.)

Нана. Уӕ хъус сӕм дзӕбӕх фӕдарут, мӕ хуртӕ. Гъе, стӕй нӕ уынаффӕ зонут: абон хъуамӕ — уазӕгӕй, фысымӕй — равдисат уӕ лӕгдзинад фат ӕмӕ ӕрдынӕй, кард ӕмӕ арцӕй, дугъы уайынӕй, хъӕбыс хӕстӕй ӕмӕ дуртӕ исынӕй... Сӕрӕндӕртӕн — кад фӕткмӕ гӕсгӕ. Хъазт та — нӕртон хъазт, нӕртон симд!

Æрбацыдысты Хъара-сау ӕмӕ Бахор.

Хъара-сау. Цард ӕмӕ уын фарн!

Нана ӕмӕ иннӕтӕ. Уӕхицӕн дӕр фарн!

Хъара-сау. Чындзӕхсӕвӕн амонд!

Нана ӕмӕ иннӕтӕ. Амонд!

Хъара-сау. Царды ауӕдзты тыхджынӕй ахӕцӕнт!

Нана ӕмӕ иннӕтӕ. Ахӕцӕнт! Хабӕрттӕй уӕ нӕма фӕрсӕм.

Хъара-сау. Фӕрсат, нӕ фӕрсат, хорз хабӕрттӕ ӕрхастам: дыууӕ хӕдзары уал — цӕттӕ, зӕххы хӕйттимӕ!

Нана. Хуыцау уын раарфӕ кӕнӕд! Табуафси мидӕмӕ!

Уазджытӕ хӕдзармӕ бацыдысты.

Ацӕ (ӕрбауад). Нана, дугъӕттӕ цӕттӕ сты!

Нана. Рахӕссут дурынкъус, чи фӕраздӕр уа, уымӕн лӕвар. Цомут-ма, чызджытӕ, ӕмӕ сӕм мах дӕр уӕлхӕдзарӕй акӕсӕм. (Ацыдысты Естаримӕ ӕмӕ фӕзындысты уӕлхӕдзар.)

Ацӕ азгъордта, фӕзынд къусимӕ ӕмӕ иннӕрдӕм ацыд. Фӕссценӕйӕ хъуысы дугъӕтты ӕмӕ иннӕ адӕмы хъӕлӕба.

Нана (иуварсырдӕм). Байрӕзтысты! Гъей-джиди, ӕмӕ сӕм сӕ ныййарджытӕ куы ракӕсиккой ныр!

Кӕртмӕ ӕрбацыдысты хъазты фӕсивӕд.

Ораз. Ӕрцӕгъд-ма, Дзула! (Фӕсивӕдмӕ.) Иумӕйаг кафт!

Будзула. Уыйбӕрц дӕр кафут. (Цӕгъды.)

Ораз. Гага! (Кафы Гагаимӕ. Сӕ фӕдыл иннӕтӕ дӕр.)

Нана. (Уӕлхӕдзарӕй). Уынын та Аланты нӕртон кафт! Уынын та нӕ гуыппырсарты къахайст!

Кафт фӕци.

Уӕ цӕрӕнбон бирӕ! Уӕ фыдӕлты алцӕмӕй дӕр афтӕ хорз фӕзмут!

Будзула. Нанайӕн иу кафт!

Адӕм сxor-хор кодтой: «Гъай-гъай, иу кафт!».

Ораз. Дӕ хорзӕхӕй, Нана! Будзулаимӕ!

Нана. Куы нӕл сарӕхсон... Кӕдӕй нырмӕ нӕл рахызтӕн хъазты астӕумӕ!..

Будзула. Ӕмӕ нын цӕгъдгӕ та чи акӕндзӕн, цӕгъдгӕ?

Ораз. Базыг! (Фӕссценӕмӕ амонь.) Ӕццӕй, Базыг?

Нана (*фæссценæмæ*). Рацу, лæппу, рацу, цы гæнæн ма нын ис.
Нана уæлхæдзарæй æрхызт.

Базыг (*рацыд*). Мæгъа...

Нана. Ныууадз де 'фсæрмытæ, мæ хур! Ахæм бон у абон.

Базыг райста уадындз, цæгъды.

Ныббар, Хъайтар. (*Кафынц Будзулаимæ.*)

Ораз. Æмдзæгъд хистæртæн!

Иууылдæр сыстадысты, æмдзæгъд кæнынц. Æвиппайды Нана фæцудыдта, фæцæйхауд, фæлæ йæ Будзула ацахста, æрбадын æй кодта.

Естар. Нана!

Ораз. Цы кодтай, Нана?!

Будзула. Сабыр ут, сабыр, цъиувæдис нæ хъæуы!

Естар. Ацал-ауал азы рынчын дæр куы нукуы фæци, уæд ау, абон...

Будзула. Никуы йæ равдæлд рынчын кæнынмæ.

Нана. Ма тыхсут, мæ хуртæ. Уый афтæ мæ зæрдæ... Фæлæуу, Хъайтар. Куыnnæ мын барыс иунæг кафт дæр, гормон. Куыд нæ кафон, куыд нæ — сæххæст ис дæ фæдзæхст! Хорз, хорз, ма мæсты кæн, фæцæуын дæм. Кæсыс, нæ хъæбултæ — цæттæ лæгтæ... Алантæ та схæцыдысты сæхиуыл... (*Амард.*)

Чызджытæ ныббогъ-богъ кодтой, лæппутæй дæр чидæртæ кæуынц.

Мард æрæвæрдтой фахсбандоныл, æрбамбырд ма ноджыдæр адæм. Рацыдысты уазджытæ дæр хæдзарæй.

Естар. Нана! Мах та?! Кæмæн нæ ныууагътай?

Ораз. Ма ацу, Нана! Ма баком, тыхджын куы дæ, Нана!

Ацæ. Ды дæр та нæ фæсайдтай, Нана!

Базыг. Рухсаг у, нæ фæлмæнзæрдæ мад!

Сау-Сатæг (*рацыд, йæ чындзы кæлмæрзæн систа, йæ дзык-кутæ æруагъта æмæ йæ сæр хойы*). Мæнæ мыл мæйдар æхсæв куыд акодта æмбисбон! Мæнæ мæ зарæг хъарæгмæ куыд рахызт! О, мæ бон!

Хъара-сау. Уæхиуыл фæхæцут!

Будзула (*иуварсырдæм*). Зæрондæй дæр куыд рæсугъд дæ, Хорческæ! Нæртон хуры чызгау! (*Систа уадындз, исдуг æм фæкаст, стæй йæ хъавыд йæ уæрагыл æрцæвынмæ, фæлæ цыдæр ахъуыды кодта.*) Нæ, нæ, мæ уадындз, иу цагъд ма йын æркæн, бирæ дæ куы уарзта. (*Се 'ппæтæн*). Кæугæ, хъарджытæ — нал! Рæсугъд фæцард, рæсугъд амард Нана!

Базыг. Зæдты æмсæр у Нана. æмæ йын йæ номыл нæхи

лæгæты саразæм кувæндон, «Нанайы кувæндон»!

Будзула. Хъусут? Зæдты æмсæр! Зæдтыл та кæугæ нæ фæчын-дæуы! Хъуамæ йыл зарджытæ кæнæм! (*Цæгъды уадындзæй, хъуысы зарæг.*)

Æнустæ 'мæ замантæ уæд цæудзысты,

Иу иннæйы уæд ивдзæни фæлтæр.

Дæ ном, дæ кад мыггагмæ дæр цæрдзысты.

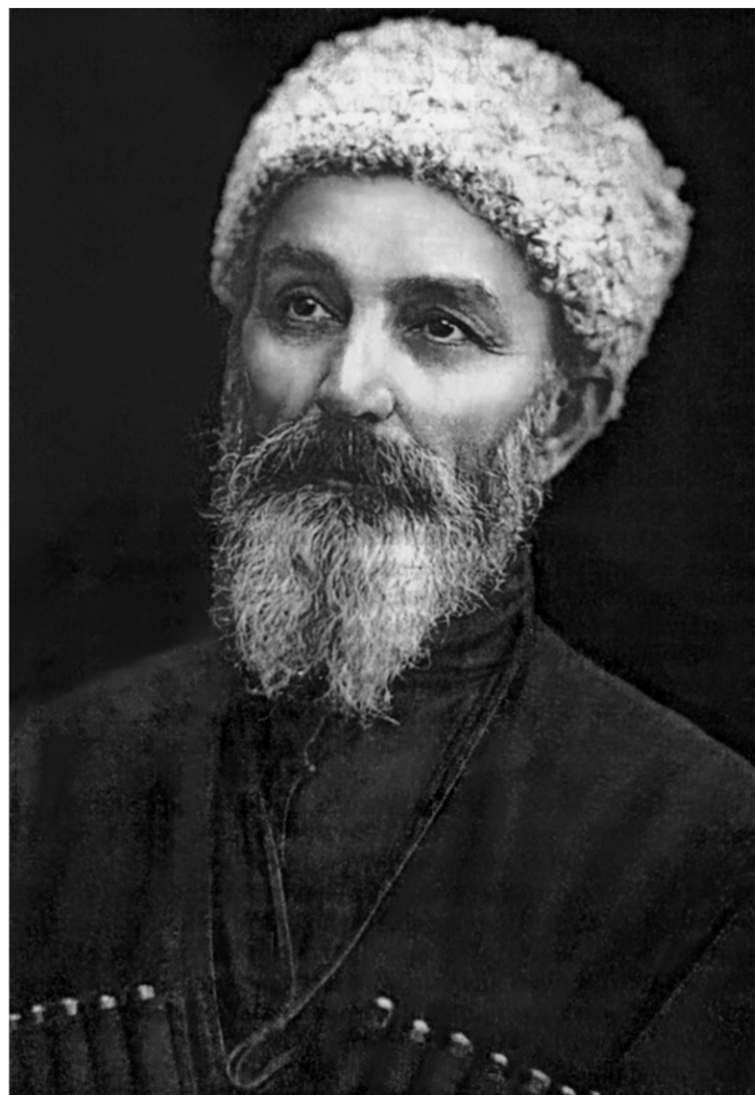
Аланты нæ — æгас дунейы дæр!

Фæсивæд мард бæрзонд систой.

Æмбæрзæн.

9

ЦОЦКОЙЫ СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆЙ

Ц

ОЦКОЙЫ сфæлдыстадон бынтæ нырма се 'ппæт биноныггонд æмæ джиппы уагъд нæма сты. Аргъæуттæ, каджытæ, зарджытæ, хъæлдзæг ныхæстæ, уацтæ, рагон хабæрттæ, фæндаггоны фыстытæ — ахæм алыхуызон хæзнатæ нын ныууагъта ацы фарны лæг. Бирæтæ дзы æфснайд сты Цæгат Ирыстоны гуманитарон æмæ социологон иртасæнты институты (ОРФ, фонд № 10, опись 1). Мах дзы систем иу чысыл хай.

Аргъау «Голлаг» Цоцкойæн йæхи къухæй фыст нæу, чи зоны, йæ архивмæ æнæнхъæлæджы бахауди. Афтæ уæвæн дæр ис: Цоцкойæн йæхи у, фæлæ йæ кæстæртæй кæнæ йе 'мбæлттæй искæмæн рафыссын кодта. Ирон æви æндæр адæмы аргъау у, уый раиртасын дæр нæ къухы нæ бафтыди, уыцы хъуылдаг ахуыргæндты бар фæуæд (хахойлæгты койтæ дзы кæй ис, уымæ гæсгæ, чи зоны, украинаг аргъау у æмæ йæ ратæлмацчынд ирон æвзагмæ). Цыдæриддæр у, уæддæр аргъау у хæрзхъæд ирон æвзагыл фыст. Уадзæм æй Цоцкойы номыл, нырма уал — гуырысхогæнгæйæ.

Аргъауы фæстæ цы æрмæг ис, уымæн ном «Бæлццоны фыстытæй» нæхæдæг радтам. Æрмæгæн йæ райдайæн архивы

на́й, а́мæ Цо́цкойа́н хаба́рттæ чи ко́дта, уы́й ба́рæг на́у, А́рмæст текста́й зыны, Бо́цитæй кǽй уы́д, ста́й, а́вæцца́гæн тига́, фæла́ йын йæ ном а́мæ цы га́нæг у, уы́й на́ зона́м Цо́цкойы ма́нæ ацы ныха́стæй дарддæр: «Фы́лдæр йæ за́рдыл бада́рдта...» а́мæ а.д.

А́рфа́ кæна́м ЦИГСИИ-ы ра́замында́н а́мæ архивы хи́цау Тама́ты Зе́мфирǽйа́н, Цо́цкойы сфа́лдыстадо́н бы́нтæм а́ркæсыны фа́дат нын кǽй са́рæзтой, уы́й тыхха́й.

ГОЛЛАГ

Царди-уыди хахойлаг а́мæ йæ ус. Уыдон уыдысты а́нæза́нæг. Хахойлаг быдыры байтыдта еуу. Еуу афтæ хорз а́рзадис, афтæ, а́мæ дзы а́дæймаджы за́рдæ рухс ко́дта. А́васт кǽцайда́р дымгæ февза́рд, а́рбафутт ко́дта — еуу а́рызгǽлд, а́мæ йæ дымгæ фæха́ста. А́рцыди хахойлаг сæ хǽдзармæ, са́ггæсыл сси, хъа́ст кæны йæ ца́рдæй а́мæ дзуры йæ усæн:

— А́нæ касæй дын ба́ззайдзыста́м, усай.

Уæд ын ус бауынаффæ ко́дта:

— Цæугæ, ла́ппу, дымгæйы фы́дмæ, хъа́ст ын ра́кæн йæ фы́ртæй, ра́кур дзы, на́ хъуы́ддаг нын куы́д ра́взара а́мæ нын куы́д ба́фида на́ еууы зиан.

Хахойлаг сразы а́мæ ара́ст. Ба́цыди дымгæйы фы́дмæ, ба́куывта йын а́мæ дзуры:

— Да́ бон хорз, Дымгǽлдар. А́з да́м а́рбацы́дта́н стыр хъуы́ддаджы тыхха́й.

Дымгæ ба́змæлы́д а́мæ за́гъта:

— Дзу́ргæ, хъу́сын да́м æз.

Хахойлаг та йын ба́куывта но́джыда́р а́мæ йын кæны йæ хъа́ст, йæ ма́ст:

— Аф́тæ 'ма́ афтæ, ра́ст æй рауа́лæ кǽн а́мæ. Да́ фы́рт мын ма́ еуу а́згǽлдта. А́з да́н ма́гуыр ла́г. Ба́фид мын ма́ еууы зиан.

— Цǽмæй дын æй ба́фидон? — за́гъта йын дымгæ.

— Да́ ца́сгом цы хъа́цы, а́ккаг мын цы скǽнай, уы́мæй.

А́мæ байды́дта дымгæйы фы́д хъуы́ддаг а́вза́рын. Хъуы́ды ко́дта, хъуы́ды ко́дта а́мæ а́рхъуы́ды ко́дта.

— А́з дын, — за́гъты, — ра́тзына́н го́ллаг.

— А́мæ го́ллагæй та цы скǽндына́н, ца́мæн ма́ бахъа́у-дза́ни? — дзуапп ын ра́дта хахойлаг а́мæ йæ къǽбут аны́хта.

— А́з дын хуы́мæта́джы го́ллаг на́ ра́тзына́н. Куы́дда́р да́м ха́рын а́мæ нуа́зын а́рца́уа, афтæ йæ а́рмæст ско́й кǽн

«го́ллаг, го́ллаг, цы фǽдæ» а́мæ уа́йтагъд да́ разы фестдза́ни ха́ринаг а́мæ нуа́зинаг, да́ за́рдæ ца́сда́ридда́р за́гъта, уы́йба́рц.

— Хо́рз, уы́й дын ма́ за́рдæмæ ца́уы, — сцин ко́дта хахойла́г.

— Ста́й куы ба́фса́дай, уæд-иу за́гъ: «Го́ллаг, го́ллаг, да́хи а́фснай». А́мæ-иу а́васт йǽхи а́фснайды́зани.

— Ма́ за́рдæ мын а́рæнцайы́н ко́дтай. Ха́рзбон. Бу́зныг.

Уы́й фǽста хахойлаг а́рхаста го́ллаг а́мæ а́ппæлы йæ усæн:

— Усай, ма́нæ дын цы 'рха́стон!

— Цы нын а́рхастай, цы, ла́гай?

— Го́ллаг.

— А́мæ уæд го́ллагæй та цы ко́дтам, ла́гай, да́ ма́д, да́ фы́дыста́н.

— Усай, хуы́мæта́джы го́ллаг æй а́нхǽлдзына́? Уы́й а́хæм у, а́хæм, а́мæ йын а́рмæст ха́ринаджы кой ско́дтай, афтæ дзы уы́йба́рц а́рка́лдза́н алцы́ппæт ми́нас, а́мæ сæ а́гас хъа́у да́р ха́рд на́ фæуы́дзысты.

Айста ус къа́ртатæ, до́нмæ фа́цауы а́мæ, фа́ндагы́л кæуы́л а́мба́лд йæ сы́хæгта́й, уы́донæн а́ппæлы:

— Ма́хæн на́ ла́г а́хæм го́ллаг а́рхаста, а́мæ йын а́рмæст ха́ринаджы кой ско́дтай, афтæ дын уы́йба́рц а́рка́лдза́н алцы́ппæт ми́нас, а́мæ сæ ха́рд да́р на́ фæуы́дзына́.

Сæ ха́лар куы фехъуы́ста а́хæм дисса́джы кой, уæд за́гъта:

— Хуы́цаубо́ны уǽм æз сихор ха́рынмæ фа́цауы́н.

Хуы́цаубо́ны са́м сæ ха́лар а́рцыди хуы́нды. Сба́дын æй ко́дтой. Ба́ды сæ ха́лар а́мæ хъуы́ды кæны: «Ныр ма́ цы́мæ хорз ца́мæй фены́нмæ хъавы́нц?» Сæ хǽдза́ры къуы́мты а́ппын куы ни́цы зыны. Пе́цы арт на́й, сæ ары́нг да́лгоммæ фа́лдæхт.

Уа́лынмæ хǽдза́ры хи́цау ра́гъæна́й райста го́ллаг. Уа́зæг а́м ка́сы а́мæ хъуы́ды кæны: «Хъуа́мæ йæ усы га́ды ныха́стæ ра́ст разы́ной!»

Хǽдза́ры хи́цау го́ллаг фы́нгыл а́рæва́рдта а́мæ дзуры: «Го́ллаг, го́ллаг, райго́м у». Куы́дда́р го́лладжы ко́м фе́гом, афтæ дзы цы алы́хуызон ха́ринаг на́ февза́рди! Ха́ринаджы дза́бæха́й цы́да́ридда́р уы́ди, уы́донæй фы́нг а́йдза́г... Ха́биз-а́жынтæ, хъа́бынтæ, фы́д, туа́г хъа́рмхуы́пп, хъа́з физо́наг-го́ндай, къуту́тæ а́хсыры́сарты ты́лдай, а́хсыры́ ка́с... Иу ны́хасæй, алцы́ да́р дзы уы́ди.

Ха́рынтæ байды́дтой, ха́рынтæ, а́мæ сын фа́уына́н ни́цы ба́фа́рæзтой.

Уа́зæг йæ хǽдзармæ а́цыди, дзуры йæ усæн:

— Усай, голлаг та дзы кәмә нә вәййы, фәлә уәддәр нә хәлармә цы голлаг федтон, ахәм никәмә разындзән.

— Әмә уагәр цавәр голлаг у?

— Әз дын әй зәгъдзынән, цавәр голлаг у, уый, әрмәст мәм хъусгә кән. Ёрбадын мә кодтой фынджы уәлхъус, райста рагъәнәй голлаг әмә йәм сдзырдта: «Голлаг, голлаг, райгом у». Әмә фынг айдзаг алыхуызон хәринагәй.

— Гъе уый дын әнахуыр диссаг, гъе!

— Уәдә ма диссаг та цы вәййы!

— Кәцәй йәм әрбафтыдаид цымә ахәм голлаг?

— Уымәй йә нә бафарстон, мә зәрдыл не 'рләууыди. Цон әмә йә әцәг бафарсон: кәм ын уыди уыцы голлаг?

Фәцыди та йә хәлармә әмә байдыдта ныхас кәнын:

— Бафарсын аипп ма уәд, фәлә ма мын зәгъ, дә хорзәхәй: кәм ссардтай уыцы голлаг?

— Кәм дын уыди, зәгъыс? Дымгә мын радта.

— Рауәй ма мын әй кән.

— Нә, уәййаг нәу.

— Әз дын ыл дыууә галы ратдзынән.

— Нә, мә хур, цыппар галы дәр мә нә хъауы.

— Ёртә цәды айс.

— Нә, ницәуыл әй ауәлдай кәндзынән.

— Цәй, әмә цыппар цәды айс.

Хахойлаг сагъәсыл фәци, йә кәбүт аныхта: ныр цы ба-
чындауа?

Уәд әй йә ус әнцад нал уадзы әмә йын сусәг ныхас кәны:

— Райс сә, райс... Хуым сә бакәндзыстәм.

Хахойлаг ахъуыды кодта, сразы. Райста галтә әмә йын голлаг йә къухты скодта. Йәхәдәг баздәхт әмә галтә йә хәдзармә әрыскъәрдта, хуым афәлдәхта, байтыдта еуу, әмә диссаджы хорз әрзади. Ёваст февзәрди дымгә кәцәйдәр, ныцавта йәхи еууыл әмә йә азгәлдта.

Ёрцыди хахойлаг сә хәдзармә әмә судзгә әрдиаг кәны:

— Цы ма кәнәм? Бацарәфтыд стәм. Дымгә та нын нә еуу азгәлдта! Усай, кәс нә цәстәй дәр нал фендзыстәм!

Уәд та йын йә ус дзуры:

— Ләгай, чи зоны, кәд та нын фәләвар кәнид голлаг, нә фыццаг голладжы хуызән.

Хахойлаг араст и. Бахәццә дымгәйы фыдмә:

— Дзәбәх уай, Дымгәлдар! — загъта хахойлаг.

— Ёгас цу! — загъта Дымгәлдар.

— Ёрцыдтән дәм мә хъаст, мә маст радзурынмә.

— Дзургә, хъусын дәм.

— Дә фырт та мын мә еуу ныццагъта. Бафид мын мә зиан.

— Цәмәй дын әй бафидон?

— Хорз уайд, цы голлаг мын радтай, ахәм та мын куы радтис.

— Әмә цы кәны, хорз ләг? Мәнә та дын голлаг. Куыддәр быдырмә ахәццә уай, афтә йын-иу зәгъ: «Голлаг, голлаг, райгом у». Әмә уәд фендзынә, цы уа, уый.

Хахойлаг райста голлаг әмә йә фәхәссы. Быдырмә рахәццә әмә йәхи әруагъта ауләфынмә. Хәрын әм әрцы-
ди, райста голлаг йә ронәй әмә йын зәгъы:

— Голлаг, голлаг, райгом у!

Голлаг куыд фегом, афтә дзы дзәбуг фәгәпп кодта әмә хахойлагән йә уалхъустә нәмын байдыдта, ба. Куы йә иу кәмисәнән — цәф, куы — аннәмән. Афтәмәй йә хоста әмә хоста. Хахойлагән йә цәстытә атартә сты, йә уд сцәй-
хауди. Дзәбуг та кәны йә хъуыддаг. Хахойлагән ма йә дзы-
хы әрмәст уый бафтыди:

— Голлаг, голлаг, мә хуры чысыл, дәхи афснай!

Дзәбуг — сәррәтт голлагмә. Хахойлаг ын абаста йә ком
әмә йә сәхимә фәхәссы.

— Гъы, ләгай, әрхастай та нын?

— Ёрхастон.

— Голлаг?

— Уәдә мын әндәр цы 'рхәссын әнхәл дә?

— Фыццаг голладжы хуызән та?

— Ай-гъай! Дәлвәд-уәлвәд дзы нә фәуыздәни!

— Ләгай, уәдә та царды минасәй тәпп хаудзыстәм...

— О, о! Уый фенд зоны.

— Цавәр у, ләгай, әнахуыр ныхәстә куы кәныс?

— Фыццаг уал мын, усай, әрбакәс мә уалхъустәм, мә
кәмисәнәтәм, стәй уәд бамбардзынә мә ныхәстә.

— М'арт бауазал! Уыцы фыдмитә дын чи бакодта? Дәхи
хуызән куынауал дә!

— Голлагән зәгъ «райгом у», стәй уәд бәрәг уыздән!

Ус цымыдис кәм нәу, әмә йәм уайтагъд сдзырдта:

— Голлаг, голлаг, райгом у.

Фәгәпп кодта голлагәй дзәбуг әмә, дә балгъитәгыл уый
ауайәд, усыл цы ауади! Йә кәмисәнәтәм ын хорз базылди.
Йә сәрбәттән дәр ма фесхъиудта. Мәләтдзаг фәци фыр-
надәй, тыххәй-фыдәй ма йә дзыхы бафтыди: «Голлаг, гол-
лаг, мә хуры хай, дәхи бафснай!»

Дзәбуг ныгәпп кодта голлагмә. Мәгуыр ләг ын йә ком

абаста æмæ йæ рагъаныл æрцауыгъта.

— Гъы, усай, куыд ма цæрдзыстæм ныр амæй фæстæмæ? Искæй ныфсæй ныфс нæй. Алчи дæр хъуамæ цæра йæхи уды хъаруйæ.

Чысыл фæстæдæр ус азгъордта сæ хæлармæ æмæ йын æппæлы:

— Нæ хæлар, нæ лæг та нын голлаг куы самал кодта.

— Цавæр? Ахæм та?

— Кæннод ме 'нæуынон фод! Мæ дзыхæй нæма сирвæзти «голлаг, райгом у», афтæ дзы дзæбуг фæгæпп ласта æмæ мæм хорз базылди. Тыххæй-фыдæй ма мæ дзыхы бафтыди «бафс-най дæхи» зæгъын.

— Æмæ уый цы фæци?

— Нæхимæ, рагъаныл.

— Æмæ ма уæ цæмæн хъæуы, цы боны хорзмæ ма йæ дарут уæ рагъаныл?

— Чи зоны, æмæ та фæуид ахæм уазæг, æхсызгон кæй ба-хъæуа.

Уæдæй фæстæмæ сæм йæ къах дæр никуыуал бавæрдта сæ хæлар.

Гулуты Андрей, Цоцко, Васо.

БАЛЦЦОНЫ БОНЫГÆЙ

Фылдæр йæ зæрдыл бадардта Тибы æмæ Нары зæрæдты ныхæстæ. Тибы фыдæлтæ куыд цардысты, се 'гъдау, сæ кад. Тыхгæнæг сын чи уыди, сæхуыддæг кæмæн тых кодтой аннæтæй.

Тиб — Мамысоны комы. Зæрæмæгæй йæм ис 6 версты, пад-дзахвæндагыл. Тиб балыгъдысты Уæлладжырæй — Донысæрæй, Дагомæй æмæ Урсдонæй. Сæхи хонынц Хъызæггатай. Кæд балыгъдысты, уый бæрæг нæй. Тибы цæры: Къадзтæ, Боцитæ, Айлартæ, Кучитæ, Тедетæ, Багатæ æмæ Джергатæ.

Тиб цардысты фосы æмæ хоры куыстæй, стæй абырæгдзинадæй, тых кæнынай. Хоры куыстæн дзы кæд уыди зæхх, уæддæр сæм фаг нæ уыди. Тынгдæр-тынгдæр дзы цардысты фосы куыстæй. Хизæнтæ уæрæхдæр уыдысты, хосгæрст арæх, хъæд сæ фаг.

Сæ кусæн рæтты зæйтæ арæх нæ цыдысты, адæмы зиан дзы стæм уыди. Хохаг бæсты æнцон царәнбæстæ уыди. Стонг дзы не 'йæфтой.

Тиб уыди æфсæддон хъæу, абырæгстон. Тиб лæбурдтой Гуырдызмæ, Уæлладжырмæ, Куырттатам, Дыгурмæ, Асымæ. Тибы бадæнтæ — Куырттатай Захъайы астæу, Захъайæ Урс-туалты астæу, Дыгурæй Гуырдызы астæу Къæрæугомы.

Тардтой Тиб алырдыгæй фос, ластой лæгтæ; лæгтæ уæй кодтой фæстæмæ сæ мыггæгтæн 30 галыл.

Бырсинмæ, лæбурынмæ цыдысты балæй, æфсæддон балæй. Сæвзæрстой-иу хицау, хуыдтой йæ «Балхон».

Кæй-иу бакуыстой, уый-иу уæрст æрцыд уды сæрыл æмхуызон. Уæлдай хай уыди лæбургæйæ фыццаджыдæр чи сарæхст, чи æрцах-ста. Ахсæггаг уыди хайы уæлдай, кæй ахстой, уый гæрзтæ, кæнае гал. Ахсты аргъæй-иу рахицæн кодтой гал æмæ-иу æй хъæуан аргæвстой куывдæн. Хойраг, нозт-иу æрхастой хæдзæрттæй. Сæ куывд уыди, цæмæй æндæр хатт хуыздæрыл сæмбæлой.

Тибы хуыдтой «Цæгъдæг Тиб». Æфсæддон тых-иу кæй бахъ-уыд, уый-иу фæцыди Тибмæ æмæ-иу дзы баххуырста. Иугай мыггæгтæ, иугай лæгтæ сæхи кодтой Тибы уазæг. Тиб куы уазæг кодтаиккой мыггаджы, иу лæджы, уæд уыдон чи æфхæрдтаид, уый уыдаид Тибы ныхмæ, ардта Тибы фыдæх ард.

Тиб-иу арвыстой тых сæ уазæджы хæдзармæ. Йæ хæдзары сисылын-иу нууагътой «æрхъуын» (лæдзæг, уæхсты хуызæн, дыгурмæ хуынди «будургъæ»), фехъусын-иу кодтой хъæубæстæн, комæн: «Ацы хæдзар, ацы лæг, ацы мыггаг у Тибы уазæг, ай чи хъыгдара, чи æфхæра, уымæн йæ дзырллаг уыдзæни Тибимæ».

Уазæггæнæгæн Тиб сæ уазæгæй истой сæрылхæцæггар «æфсады гал». Гал-иу æрбатардтой Тибмæ куывдæн.

Тиб лæбурдтой сæ сыхæгтæм, уæлдæр кæй кой скодтам, уыдонмæ. Тиб схæцыдысты уырысы æфсæдтимæ дæр æртæ хатты: 1822 азы, 1824 азы, 1839 азы. Уырысы тых нæ уагътой сæхимæ.

* * *

Дæргъæвсы царди Зоратæй (Æлдаттатæй) Æмзорыхъо, тагиган лæг. Уый уыди стыр тыхгæнæг, лæбурдта Гуырдыстонмæ, Хъулгъамæ, Кæсæгмæ, Ногъаймæ, иу ныхасæй, алырдæм. Иттаг арæх лæбурдта Захъамæ — Уæлладжыры комы рæбын.

Иуахæмы Захъагомæ Абайты хъæумæ фæхабарчынди, Æмзорыхъо сæм лæбурынмæ кæй цæудзæн. Абайты хъæу сбæрæг кодтой аивæй, цы рæстæджы сæм цæудзæн лæбурынмæ Зорайы-фырт. Уый куы базыдтой, уæд Абайты хъæу арвыстой Тибмæ минæвæрттæ, цæмæй сын Тиб баххуыс кæной æмæ фыдбылыз ма 'руадзой тыхгæнæгæй.

Тиб æрæмбырд сты сæ Ныхасы Таранджелосы дзуары раз фæзы. Бауынаффæ кодтой æмæ сразы сты æфсад арвитыныл Абайты хъæумæ. Хæцæг адæмæн сæ балхон уыди Бибо Боциты.

Куырттаты æфцæгыл Стыр хохыл Тиб æмæ Абайты хъæубæстæ иу къорд лæджы фæндагтæ æрæхгæдтой.

Æмзорыхъо æд æфсад фæзынди Куырттаты æфцæгыл. Æфцæгыл дыууæты астæу хæст æрцыди. Дыууæрдыгæй дзы — мæрдтæ, цæфтæ. Бибо Боциты топдзæф фæци. Тагиатæй дзы Æмзорыхъо фондз æмбалимæ ахст фæци. Æмзорыхъо куы раст кодта, уæд ын Тиб Таранджелосы бын ард бахæрын кодтой, куыд Уæлладжыры коммæ йæ тых нал æрбавзардзæни. «Ма дæ байрох уæд, хорз Æмзорыхъо: дæ ард куы фæсайай, дыккаг хатт нæ къухы куы бафтай, уæд Дæргъæвсы дæ цæстæй дæр нал фендзынæ, фæлæ кæнæ Гандза кæнæ Хъырымы балæудзынæ, чи зоны!» — загътой йын Тиб.

Ахст адæмы Тиб аластой сæхимæ. Иу къорд боны фæстæ сæ Тагиатæ балхæдтой фæстæмæ.

ТИБЫ ФÆДИС ДЫГУРМÆ

(Хъырымы хан Девлет-Гери сæм куы 'рбафсарста, уæд — 1750 кæнæ уæдмæ хæстæг).

Дыгургом базыдтой, Хъырымы хан Долæт-Джери сæм хæцынмæ кæй æрбацауы. Æмæ Дыгуры хистæр Хъуыбатты Тазрет фервыста фæдисхæргæнджытæ алы рæттæм Ирысто-

ны (Ирондоны). Æмæ æд æфсæдтæ æрбафсарстой Хъырымы тæтæр, кæсæг дæр — семæ. Дыгур æрбадтысты комы дымæгмæ.

Тиб, хабар фехъусгæйæ, æрбадтысты тæрхоны. Раздæр рахастой ахæм фæнд: цæуын хъæуы фæдисы. Дыккаг фæнд та уый уыди: дыууæ лæджы цы хæдзары ис, уымæй — иу лæг, æртæ лæджы цы хæдзары ис, уымæй дæр — иу лæг, цыппар лæгæй — дыууæ, фондз æмæ фылдæр лæгтæй — æртæ. Мамысоны хъæутæм дæр фæдзырдтой Тиб æмæ дзы акодтой хæдзарæн лæг фæдисы. Мамысоны хъæуты сæрæн лæгтæ сæхи барæй цыдысты, аннæты та æхсарæй акодтой.

Фæдисы адæмæн хицæуттæ уыдысты: Къадзты Барата, Боциты Бæтæхъо. Дыгургомæ адæмы хæцгæйæ ныййæфтой Мамысоны фæдисæттæ Тæтаримæ. Дыгурмæ ма ныххæццæ сты Рацъæй дыууæ хъæуы: Хъиб æмæ Гъеура, сæ хицау — Луарсаб Дзапаратæй. Мамысон æмæ Рацъæй фæстæмæ иу адæймаг дæр нæ фæзынди фæдисы. Мæймæ фæстæмæ æрбаздæхтысты Мамысоны фæдис. Иу аномонд хабар дæр дзы не 'рцыд. Хъырымы ханы атардтой комы дымæгæй.

АХМÆТ ЗÆНДЖИАТЫ ÆМÆ БОЦИТЫ ТАМУ

Дыууæ хæлары уыдысты Таму æмæ Ахмæt. Таму уыди хуыснæг, æмæ-иу Туалтæй цыдæриддæр радафта, уыдон-иу Ахмæты хæдзары балæууын кодта Стыр Мызуры. Ахмæt та кæй давта, уыдон сæфта Мамысонмæ, лæвæрдта сæ Тамумæ.

Фæлæвæрдта Таму Ахмætмæ. Æркасти Таму æмæ Ахмæтыл фæхудт йæ зæрдæ: фылдæр радта Ахмætæн. Ской-иу кодта йæ хæларæн, фæлæ йын уый ком нал дæтты: кæуыл фæхæст, уыдонæй ницыуал уæздан зæгъы Тамуйæн.

Хардзау æркасти Таму йæхимæ: «Мæ хæлар мын хорз — куыст нæ кæны, йæ дзырд сайы, фæхæстон æм æмæ мын ницыуал дæтты. Тамуйыл усы кæрдæн æркæнæнт, уый дын, Ахмæt, цы 'мбæлы, уый куынæ бакæна, дæ дзырд куыд нæуал фæсайай, уый дын куынæ сараза!».

Иуахæмы Стыр Мызуры Зæнджиаты Ахмæты хæдзармæ фысыммæ бацыди Таму. Дыууæ æрдхорды бацин кодтой кæрæдзиуыл. Иу æхсæв уазæгуаты фæци Таму, дыккаг æхсæв дæр. Æртыккаг æхсæв Ахмæты гыццыл лæппу дзуры:

— Баба, æз дæр уазæгдоны хуыссын Тамуйы фарсмæ.

Таму æмæ лæппу хуыссынц Ахмæты уазæгдоны. Хуыссæг нæ ахсы Тамуйы, сагъæсыл сси. Фæсахсæвæр куы фæци, адæм фыццæг фынайыл куы систы, уæд Таму фæгæпп ласта йæ

хуыссанай, арæвд кодта йæхи æмæ дзуры: «Саг фæрæтмæ æрцыди. Фендзыстæм, мæ хæлар Ахмæт, кæддæра Таму йæ уæлдай куыд ныууадздзæни дæуæн!» Уый адыл фынай лæппуйы йе 'ккой авардта замманайы к'яхджын лæг.

Зæнджиатæ райсомæй рабадтысты æмæ — Таму дæр нал, лæппу дæр нал. Фæдисы ацыдысты Зæнджиатæ, Мызур Тибмæ. Æмраст Боцитæм сарæзтой сæхи. Базыдтой фæдисæтты Боцитæ. Таму дардæй йæ мидбылты худы æмæ дзуры йæхинымæр: «Мæ хæлар мын йæхæдæг æрбахæссы мæ хæс».

Ахмæт æм хъæр кæны дардæй:

— Æууæнчы ард дæ баййафæд, Таму!

— Тамуы æнæууæнк чи скодта, ард уый баййафæд! — дзуапп радта Таму.

Дыууæ хæлары æрбадын кодтой фæдисæттæ æмæ Тиб æмæ сын загътой:

— Уæхицæй хуыздæр ничи зоны уæ кæрæдзийы хæстæ, æрнымайут сæ уæхуыддæг. Тæрхон та — мах бар.

Нымайынц дыууæ æрдхорды. Уыцы ранымай-банымай фæкодтой. Ахмæт хæсджынæй баззад. Йæ бæх æд саргъ Тамуы æн ныууагъта æмæ йæ лæппуйы ракодта. Уырдыгæй фæстæмæ дыууæ æрдхордæн сæ хæлардзинад аскъуыди.

ТИБЫ ХÆСТ УЫРЫСЫ ÆФСÆДТИМÆ 1822 АЗЫ СÆРДЫ

Калакæй рарвыстой хицæуттæ æфсæдтæ, сæ хицау Попов, Херсоны полчъы хицау. Дзырд ын уыди хицæуттæй, Дзауы комыл, Къуыдаргомыл куыд ацыдаид æмæ Згъилы æфцæгыл Мамысонмæ куыд ныххызтаид. Фæдзæхст ын уыди: адæмы сабырæй куыд раздæхтаид уырысы хицауадмæ, куыд сын бамбарын кодтаид уырысы тых, се 'гъдау, сæ уаг. Попов Дзауæй Тибмæ сабыргай фæцыди, фæиста фырттæ, хицæуттæ æрæвардта.

Тибы адæм йæ размæ æрлæууыдысты Къобы фæзы, Тлийы бын. Фæрсынц Поповы:

— Чи дæ, кæдæм цæуыс, стæй цæмæн цæуыс?

— Æз дæн æрвыст уырысы паддзахы номæй, æрвыст Калакæй, — дзырдта Попов тæлмацæй — йæ тæлмацтæ гуыр-дзиæгтæ. — Наддзахы фæнды, цæмæй иры дзыллæ басабыр уой æмæ сæхи уырысы уазæг бакæной, уырысы æгъдæуттæм гæсгæ сабыр цард райдайой, Гуырды куыд бакодтой, афтæ.

— Уыдон хорз сеппæт дæр, фæлæ дын загътам: мах бæстыл дæуæн нæй цæуæн. Кæуылты æрцыдтæ, фæстæмæ дæр уыцы

рæттыл дæхи айс æд æфсад. Уырысы паддзахæй куы курæм, уæд нæм-иу фæзынæд, фæлæ уал ныр уæхи айсут нæ зæххæй.

Попов разæй фæлмæн ныхас кодта, фæлæ Тиб ком нæ лæвардтой. Уæд булк'он хъæбарæй ауагъта йæ ныхас. Уæд æм Тиб сминавар кодтой: «Мæнæ нæ кæрæдзи бамбарæм, дæ ныхæстыл æрсагъæс кæнæм æмæ дын ардыгæй изæрмæ дзуапп уыдзæн, æрмæст ардыгæй ма фезмæл нæ дзуаппы агъоммæ». Хъæумæ райстой сæхи Тибы адæм, сæхи æфсæддон арæст æрбакодтой. Дыууæ дихы фæкодтой Тибы хæцæг адæм сæхи. Иутæн сæ хицау уыди Бибо Боциты, аннæтæн та — Саулох Кучиты. Саулох æд æфсад бацыди хуссæртты, Бибо та — Цæгæтты. Уырысы æфсады сæ астæу фæкодтой æмæ йыл хæст самадтой. Бибо ма сыл хуссæрттæй хуыр раск'æрдта бæрзæндтæй. Топпы гæрах, хуыры хъæр иу систы. Æризæр, афтæ уырысы æфсæдтæ хæцын байдыдтой дыууæрдæм. Фæхæцыдысты, цалынмæ цæст уыдта, уалынмæ дыууæрдыгæй дæр. Куы бахсæв, уæд Попов æд æфсад фæстæмæ айста йæхи. Тиб æй сырдой фæсте. Попов фæстæмæ Згъилы 'фцæгыл ахыз-ти Къуыдармæ. Хъуыддаг ууыл ахицæн.

1824 азы Калакæй рарвыстой дыууæ æфсады. Иуæн дзы хицауад кодта майор Бобриков, иннæмæн та майор Керчен. Майор Бобриков хъуамæ рацыдаид Згъил-æфцæгыл Тибмæ. Керчен та Захъайыл Нармæ, æмæ дыууæ æфсады сиу удаиккой Тибы. Уый фæстæ, Тиб байсыны фæстæ, дыууæ æфсады ацыдаиккой Уæлладжыры комыл Кæсæгмæ. Керчен æрхæццæ Нармæ. Нар æй суазæг кодтой. Радзырдтой йын, Екатеринæ-паддзахæй фæстæмæ Уырысмæ сæхи кæй радтой, Уырысæн кæй куыстой сæ фыдæлтæ, сæхуыддæг дæр кусыныл разы кæй сты. Куырдтой Керченæй, цæмæй Нары уырыссаг скъола арæст æрцæуа æмæ ахуыр байдайой уырыссаг чиныджы.

Иу æртæ боны бафæстиат Керчен Нары. Бобриковæй йæм хабар нæй. Куына 'мæ куына уыди, уæд йæ ныфс нал бахаста Тибмæ. Нар дæр æй не сразы кодтой æмæ аздæхти фæстæмæ Ручъы æфцæгыл. Нарæй разыйæ ацыди.

Керчени ацыдæн йæ дыккаг бон Бобриков Згъилы æфцæгыл рахызт æмæ Тибмæ сарæзта йæ фæндаг. Тиб та уымæн дæр æрлæууыдысты йæ разы. Бобриков сæм дзуры:

— Хæстмæ не 'рцыдтæн, фæндаг мын раттут, Кæсæгмæ у мæ арæст. Хæрзиуджытæ уын ралæвар кæндзæни нæ паддзах.

— Сымах, уырысæй нæ хъæуы æрмæст иу хæрзиуæг, — загътой Тиб: — Нæ бæсты æмгæрæтты дæр куыд нæ цæуат, афтæ. Уадзут нæ царын æнцадæй нæхицæн.

Тиб фаныфсджын сты 1822 азы хъуыддагæй. Уыцы рæстæджы Поповы куы фæсырдтой, уæд уырысы æфсæдтæй фæмард 20 лæджы. Æхсæвы та Тиб Бобриковы æфсады алыварс æрзылдысты æмæ сыл хæцын байдыдтой. Тæрсæн гæрæхтæ фæкодта Бобриков дæр сармадзанæй — æртæ гæрахы, йæхæдæг æмæхсæвæджы алыгъд йæ фæд, йæ фæд. Райсомæй уырысы æфсæдтæй дыууæ марды ссардтой.

1830 — 1840 АЗТЫ

Оны Калачы базаргæнджытæ-иу цыдысты стыр Калакмæ базайрæгтæм. Уыдон-иу куыд нæ уандыдысты, уымæ гæсгæ сæ-иу ирхæфстой дыууæрдæм дæр Дзапаратæ æд æфсад. Базаргæнджытæ сын уыдысты хъалондар уый тыххæй. 1839 азы Оны Калачы сæудæджертæ æрбацæйцыдысты Стыр Калакæй сæхимæ æд фос. Кодтой сæ Дзапаратæ. Сæ фæндаг — Дзауы комыл, стæй Къуыдарыл, Къуыдарæй та — Онмæ.

Къадзты Цъебойæн бамбарынчындыуыд, Оны сæудæджертæ бирæ фосимæ кæй æрбаздæхынц Стыр Калакæй. Цъебо Тибы фæсивæды сæмбырд кодта, бабадти сæ размæ Къуыдарæй Дзауы æхсæн Чъехы рагъыл. Фæлæбурдтой сæудæджертæм. Хæст бацайдагъ. Дзапараты мыггагæй дзы фæмард æртæ, аннæ æфсадæй — иу фондз. Тибæй фæмард иу — Цъебойы фыдыфсымæры лæппу, иу фондз — уæззау цæфтæ. Тиб рахастой сæ марды, сæ цæфты, стæй фосыл дæр фæхæст сты.

Уыцы хъуыддаджы уæлвæд Дзапараты Уæхтæнг, Цъеретели Григори ацыдысты Калакмæ. Хицæуттæм бахастой Тибы фыдуагдзинæдтæ: Поповы хъуыддаг, Бобриковы лыгъд. Стæй загътой:

— Цалынмæ Тиб пырх æрцæуа, уалынмæ нæй сабырдзинад мах бæсты. Алы ран дæр бафидыдтой, басабыр сты, æрмæст Тиб нæ фидауынц, нæ сабыр кæнынц æмæ адæмы æнцæд нæ уадзынц.

Уæхтæнг æмæ Григори бавгæдтой Тибыл ахъаззаг.

Наместник дзырд радта, Тибы бынтон куыд фесафой. Сентябры 1839 азы Калакæй рацыд æфсад, къниаз Илия Андроников — сæ хицау, йемæ — Дзапараты Уæхтæнг æмæ Григори Цъеретели. Андроников уыди булкъон, Цъеретели — æрдæгбулкъон.

Хетæггаты-Балаты Солтæ фехъусын кодта Тибæн, æфсæдтæ сæм фæцæуы Калакæй, зæгъгæ. Солтæ уыди паддзахы куысты. Кæд сæм цыдысты æфсæдтæ, уый Солтæ дæр нæ зыдта.

Тиб сæхи фæцæттæ кодтой, сæвзæрстой хицæуттæ — Цъе-

бойы Къадзты æмæ Тыгайы Боциты. Дыууæ фæндаджы æрцахстой: Зруггомыл Дмийы, стæй Тлийы бын Фæс-Цъыреыхы. Æхсæв дзы хъахъхъæдтой радыгай.

Солтæ æрвыста Тибмæ: раззаг æфсæдты хуызæн сæ ма æнхъæлут, адон тыхджын æфсад сты.

Уырысы æфсæдтæ иу æхсæв Нарыл æрбацыдысты Тибмæ, хæцæнтæ æрцахстой, Суары фæз, Цъыфы фæз, фæндаджы сæр хæцæнтæ бацахстой, сармадзантæ дзы сарæзтой хъæутæм. Тиб бонæй фæдтой уырысы æфсæдты. Знагæн кæуылты æнхъæл уыдысты, ууылты нал æрцыд.

Уырысы æфсæдтимæ уыдысты ирæй — Дзауы комы адæм, Куырттатæ æмæ Нар. Æфсæдты хицау Андроников Цъыфты æрбадт æмæ штабы тæрхон кодта: цы 'гъдауæй ахицæн кæной хъуыддаг Тибимæ. Дзапаратæ æмæ гуырдызы, Дзауы ком æмæ Куырттаты фæндыди, цæмæй Тибы ныппырх кæной тыхæй. Хетæггаты та — Солтæ æмæ Гæуысы Гуыбаты — фæндыди, хæст цæмæй не 'рцæуа æмæ фидыдæй ахицæн уа хъуыддаг. Андроников Солтæ æмæ Гæуысимæ сразы: Тибæн радта æмгъуыд аходæнæй сихормæ — уæдмæ Тиб хъуамæ дзуапп радтой. Гæуыс æмæ Солтæ уыдысты минæвæрттæ. Радзырдтой Тибæн Андрониковы фæндон. Æрæмбырд сты Тибы дзыллæ. Дыууæ дихы фесты адæм. Иутæ лæууыдысты Цъебойы фæндыл — уый фæндыди хæцын. Аннæтæ лæууыдысты Боциты Тыгайы фæндыл — уый фидауыныл архайдта.

— Уырысимæ фидыд у тæсзæрдæ æмæ æнæлæгдзинад, — загъта Цъебо Къадзты. — «Фæтарстысты Тиб», зæгъдысты уырыс æмæ фæстагмæ худинаг кæнæм, æмæ æфсарм уызæн нæ фæстагæттæн. Хæцæм æмæ та сæ фæтæрдзыстæм, айабонмæ сæ куыд фæтардтам, афтæ.

— Æдылы ми уыздæни схæцын, — загъта Тыга Боциты. — Хæцæнтæ кæм æрцахстой, хъæумæ кæм æрбацыдысты, уым нæ бон ницыуал бауыздæни, нæхи дзæгъæлы бафхæрын кæндзыстæм.

Тыгайæн Балаты Солтæ уыд йæ каис æмæ æрлæууыди уый дзырдыл. Солтæ йæ кодта фидауын. Тыга фидауыныл нылæууыд:

— Æз азым махимæ нæ исын, фæстагæттæ мæ зылын кæндзысты, байсæфын нæ кодтой, сæ бон ницы уæвгæйæ, зæгъгæ.

Цъебо загъта:

— Хæцын кæй фæнды, уый мæ фæдыл рацæуæд.

Тыга та афтæ:

— Фидауыныл чи у, уый та ма фæдыл.

Хæцæг адæм иууылдæр Цæбойы фæдыл фесты, Тыга иппæрдæй аззæди. Тыга йæ фырт Цæлыччы кæухыл рахæцыд æмæ йæ Андрониковæ радта фыртæн-фидарæн. Андроников ын радта тырыса. Тыга тырыса Боциты мæсгуытæй астæуккаг мæсыгыл æрфидар кодта.

Хæцæг адæм бацыдысты мæсгуыты уæллаг Тибы æмæ Дæллаг Тибы — алчи йæхи мæсыджы. Уалынмæ иу — Дзаххотт Кучиты, æдылыгомау — фæгæрах кодта, уый та дзы сымахæн, зæгъгæ.

Уырысы æфсад Уæллаг Тиб сæхи бакодтой, сармадзантай йын йæ мæсгуытæ апырх кодтой, хæдзæрттыл, мустыл арт бафтыдтой. Хæцæг адæм мæсыгæй уæладзыгмæ лыгъдысты æмæ уырдыгæй хæцыдысты. Фæстагмæ хæцæг адæм Къадзты стыр мæсыг Сацърейы бацыдысты, аннæтæ доны фаллаг фарс хъæдмæ сæхи байстой æмæ алы рæтты хæцыдысты. Авд боны фæхæцыдысты. Мæсгуытæ ныппырх сты. Баззæди ма дзы Сацъре.

Андроников сагъæсы бацыди — хæцæнгарзæй æххæст нал уыди, ноджы æфцджытыл мит куы ныууара, стæй йыл ир сайдæй куы рацæуой. Баздæхт æмæ Гæуысæн дзырдта, цæмæй Сацърейæ исты хинæй куыд ралидзой.

Къадзты Цæбойæн Абайты Али уыд йæ усы æфсымæр. Гæуысы фæндæй Андроников Алийы барвыста хæцæг адæммæ.

— Уæхи айсут, — загъта Али. — Ма хæстæг стут æмæ фесæфат, уый ма нæ фæнды. Куына алидзат, уæд Джонкъаситы бын кæнут. Егъау сармадзанта æрбаласынц галтæй, ноджы æфсæдтæ æрбацæуы — нал уæ ныууадздзысты.

Байхъуыстой йæм, баууæндыдысты йыл.

Фæнд уыди мæсыджы. Цæбойы цыппар фырты Саулæг, Мурти, Богъи æмæ Дзанг уыдысты фæнды. Фæнды уыдысты аннæ хæцæг адæм. Боциты Бæтæ загъта:

— Тас куы нæу, стæй нын тас куы уа, уæддæр амæй хуыздæр ингæн нал ссардзыстæм.

Богъи:

— Ацæуæм: ам фесæфынæн æгæр стæм. Ма мадыæфсымæр ма нæ сайдзæни.

Иу æхсæв ацыдысты. Цæбо уый агъоммæ фæцæф æмæ уыди сындзы. Уырдаг ын хастой хæринаг æмæ йын бастой йæ цæфтæ.

Хæцæг адæм иууылдæр хъæдмæ ацыдысты æмæ ардыгæй хæцын байдыдтой. Андроников дзырд радта, цæмæй сæ æхсарæй фæтæрой хъæдæй. Æфсæдтæ Сацъре-мæсыджы бын топыхос бакодтой æмæ йыл арт бандзæрстой. Хос сгуыпп ласта, фæлæ мæсыг лæугæйæ баззæди.

Хæцæг адæм Халацъæй коммæ балыгъдысты. Уырдаг сæм нал бацыдысты уырыс.

P.S. Хæстæн йæ райдайæнæй æртыккаг бон Уæллаг Тибæй цыппæрдæс лæджы æрцыдысты: уыдысты Икъотæй, Кучитæй, Джергатай æмæ Багатай. Иуы фæндæй уацары фесты цыппæрдæсæй дæр æмæ фесæфтысты. Устыты æмæ сывæлæтты ныккодтой хæцæг адæм Андрониковæ. Уый сæ суæгъд кодта.

Уырдыгæй фæстæмæ Тиб сæ сыхæгты фæндиаг фесты. Æрсабыр сты Тиб. Уырыссаг хицау сын æрæвæрдтой. Се знаг Дзапараты Симон сын байдыдта хицауад.

ХУССАР ИРЫСТОНЫ ХÆСТЫ ЗАМАНÆЙ УЫРЫСЫ ÆФСÆДТИМÆ 1830 АЗТЫ

1896 азы Калакмæ фæцæйцыдтæн Дзауы комыл. Чъребайæ Куртайы æхсæн амбæлдтæн иу къорд лæгыл дыргъбæласдоны раз.

— Уæ фæндаг раст.

— Æгас цу, уазæг. Кæцæй цæуыс æмæ кæдæм дарыс дæ фæндаг?

— Цæуын Тибæй, ма арæзт та у Калакмæ.

— Тибæй зæгъыс? Æмæ уæд кæй лæппу дæ Тибы?

— Боциты.

Уæд сæ хистæр дзуры аннæтæн:

— Мæнæ бæласы бын абадæм, нæ фæллад суадзæм, уазæджы хабæрттæй афæрсæм. Кæстæр лæппу, фæсарцæй лалым райхал æмæ хордзен ардагмæ рахæсс.

Æрбадтыстæм бæласы бын. Æрæвæрдтой хæрд æмæ нозт. Хæрд æмæ нозтмæ нæма бавнæлдтой, афтæ сæ æз дæр фæрсын:

— Æмæ бафæрсын аипп ма уæд, фæлæ сыхаг та чи стут?

— Мах та стæм уыцы адæмæй, Тибы руаджы нæ мыггаг кæмæй баззæди. Мах стæм Коцтæй-Джонкаситæй.

— Уый та куыд?

— Мæнæ уал фæйна аназæм æмæ дын æй уæд радзурдзыстæм, нæ уазæджы хай.

Коцтæ-Джонкаситæ сæ цæсгæмттæ ныррухс кодтой, фырцинæй фæцæйцыдысты. Ма мад, ма фыд дæр мыл афтæ зæрдиаг цин нæ бакодтаиккой. Анызтам фæйна. Нуазæнтæ, рæсугъд ныхæстæ... Уый фæстæ мын дзурын райдыдта сæ хистæр Куыдзæг Коцты:

— Мæ фыд фæцарди зæронды бонтæм æмæ-иу арæх дзырдта. Кодта, уырысимæ нæ фыдæлтæ куыд хæцыдысты, уый кой. Уырысимæ нæ фыдæлты хъуыддаг лæгъз нæ цыди. Уырысы къухмæ нæ фыдæлтæ сæхи нæ лæвардтой. Уырыс дæр сæ æнцæд нæ уагътой. Æмæ уæд нæ фыдæлтæ фæнд скодтой, схæцыны фæнд: «Цæйнафæлтау æлдæртты къухмæ бафтæм, уыдонæн хъалондар суæм, фæлтау нæ иу дæр мауал баззайæд!» Лæгтæ баздæхтысты æмæ сæ бинонтæ, сæ фос Тибмæ акодтой. Боциты Малхъармæ æрынцадысты Коцтæ-Джонкаситæ, сывæллæттæ, устытæ, сæ ис, сæ бон. Сæхуыддæг нæ фыдæлтæ, хæцынæн лæгау-лæгтæ чи уыди, уыдон сæхи срæвдз кодтой. 1830 азы сæ хæст æрцыди уырысимæ. Нæ фыдæлтæ бацыдысты Къолойы фидармæ¹ Чеселты æмæ 30 лæгæй фесæфтысты — нæ мыггаджы лæгтæ иууылдæр. Ныр ма нæ чи баззад, уыдон, Тибы уазæгуаты чи уыди, уыдон стæм. Мæ фыд дзы уыди чысыл лæппуйæ.

— Æмæ ацы сахат та цы ран цæрут, цас мыггаг стут?

— Ацот та кодтам Тибы руаджы, иу фынддæс хæдзары та баистæм, цæрæм Схлебы, Рустауы æмæ æндæр рæтты.

Ацы хабар æз мæхæдæг дæр фехъуыстон Тибы нæхи хистæртæй. Нæ фыдæлтæй фехъуыстон æз Коцты мæсыг Къолойы зарæг. Хорз æй нал хъуыды кæнын, фæлæ дзы уыди ахæм ныхæстæ:

Мæнæн мæ бын — цæнгæт,

Мæ фæрстæ — æргъæу,

Мæ сæр — сæуон стъалы, — дзуры мæсыг.

Мах дын фестын кæндзыстæм, — дзурынц уырысы æфсæдтæ, —

Дæ бын фаджыс,

Дæ сæр къæлуа,

Дæ фæрстæ кау.

* * *

Один только Цоцко своей небольшой припиской в письме Гаппо тронул меня до слез... Какой он действительно славный.

Коста Хетагуров

* * *

Мой старший брат, мой горящий, пламенный Цоцко!

Привет тебе! Боюсь я твоего пламени, оно заразительно, искрометно! Боюсь, ибо если заражусь, то сгорю дотла и

¹ Растдæр у «Къолойы» нæ, фæлæ Хъолайы. — Ред.

угасну. Ведь это ты неугасаем. В тебя Осетия вложила весь пыл свой, тобою она выразилась.

Елбасдуко Бритаев

* * *

Æмбалты Цоцко иронау дзурынмæ у æппæты дæсныдæртæй иу. Уый нын равдыста, сывæллæттæн æмæ фæсивæдæн аргъæуттæ тæлмац кæнынæй дарддæр ма йæ бон кæй у фæсивæд æмæ ацæргæтæн классикон уацмыстæ тæлмац кæнын дæр, стæй æрмæст эпикон нæ, фæлæ драмон уацмыстæ дæр.

Гæдиаты Цомахъ

* * *

...Ц. Амбалов любезно согласился приехать в Ленинград для сотрудничества в работе во время печатания словаря (нычас цæуы В.Ф. Миллеры ирон-уырыссаг-немыцаг дзырдутыл. — Ред.), для каковой цели был командирован Северо-Осетинским Областным Отделом Народного Образования. Его постоянно-му дружескому участию в работе словарь в значительной мере обязан пополнением, особенно в отношении фразеологии.

Александр Фрейман

* * *

Хохæгты æрвыст лæджы хуызæн мæм фæкаст æмæ йæ хъавгæ бафарстон, университетмæ йæ цы хъуыддæгтæ æркодтой, уымæй. Радта мын æнæнхъæлæджы дзуапп: «Æз... Æз ам иучысыл лекцитæ кæсын...» Куыд базыдтон, афтæмæй хинывæст тынæй хуыд цухъхъайы мидæг æмбæхст уыд ахуыргонд адæймаг, стыр педагог, ирон æвзаджы дæсны, адæмон сфæлдыстад æмбырдгæнæг, поэт æмæ дунейы литературæйы хæзнатæ ирон æвзагмæ тæлмацгæнæг. Хуыдтой йæ Æмбалты Цоцко. Фæстæдæр мын фадат фæци Цоцкоимæ хæстæгдæр базонгæ уæвын. Цыдтæн йæ лекцитæм, иумæ тезгъо кодтам Невайы былты, уыдтæн-иу, цы хуымæтæг хатæны цард, уым. Бонæй-бонмæ йæ хуыздæр зыдтон. Канд зондджын æмæ мидисджын нæ, фæлæ хæдæфсарм æмæ уарзон адæймаг уыд. Студенттæ йæ уарзтой, хæларзæрдæ æмæ æдзухдæр хъæлдзæг, цардбæллон кæй уыд, уый тыххæй. Æмбалы-фыртæн бинонтæ нæ уыд. Йæ мызд-иу куы райста, уæд-иу Ленинграды уæлдæр скъолаты æмдзæрæнтыл зылд æмæ йæ студенттыл уæрста. Куыд педагог, афтæ Цоцкойæн æмбал нæ уыд.

А.Лавров

В годы, когда все помыслы у всех были направлены к тому, чтобы как-нибудь сохранить свое физическое существование, когда вопрос о куске кукурузного хлеба становился вопросом жизни и смерти, когда воистину было не до песен и сказок старины, Цоцко остается упрямым «искателем жемчуга» в родной словесности. Работу эту он выполнял по собственной инициативе и при этом совершенно бескорыстно.

Георгий Бекоев

Къуымых æмæ гуылмызыл нымайæм мах нæ ирон æвзаг, къæзгæйæ дзурæм иронау. Фæлæ Цоцко куы байдайы дзурын ирон æвзагыл, уæд цыма æнæбын малæй исы рæсугъд æмæ арф ирон ныхæстæ. Афтæмæй йын бантысти раивын «Вильгельм Теллы», гермайнаг æвзаджы рæсугъд æмæ тых Шиллер æххæстæй кæм равдыста. Ирон æвзаг гуырысхойаг кæмæн у, ирон æвзагыл фыссын æмæ дзурын кæй фæнды, уыдон æнувыдæй бакæсæнт Цоцкойы тæлмацгонд чингуытæ.

Тыбылты Алыксандр

...Ирон æвзаг у, хъуыдыйы æмæ æнкъарæны тæккæ лыстæгдæр æмæ уæздандæр фæзилæнтæ равдисынмæ чи арæхсы, ахæм æнаипп, рæвдз æмæ коммæгæс хотых.

Абайты Васо

2

КОКОИТЫ Эльзæ

ÆНÆ ДÆУ...

Фыны федтон: цыдæр зынты адæргæй,
Æз тæргай ныуагътон Ирыстон.
Их мæ хоста æнæзонгæ фæндагыл,
Стонг сырдау мын лæбурдта мæ рустæм.

Дымгæ сызнæти. Афтæ ысналат и,
Æмæ бæлæстæй къабузтæ скъуыдта.
Æз мæхицæн æнцой бынат нал ардтон,
Æмæ зæрдæ æдыхæй ыскуыдта.

Ам æппæтдæр — æнахуыр. Æцæгæлон,
Размæ цæуон, фæстæмæ — нæ зонын.
Оххай, мæ бон, цы кæнон, куыд бакæнон,
Искæй зæххыл æххуысмæ кæй хонон?

О, мæ зæрдæ, кæй хъæуы дæ рыст зонын? —
Ку, цæссыгтæй мæ рустæ ысхæрм кæн...
Æз тæргайæ куы лыгътаен Ирыстонæй,
Уæд æфсонаен куыннæ загътай «макæн»?..

Æмæ райхъал дæн, адæргæй барызтаен. —
Ай мæ фынты цы тæригъæд фидын?..
О, мæ райгуыраен уæзæг, мæ Ирыстон,
Цард æнæ дæу фынты дæр афтид у!

20

ФÆЗЗÆГ

Фæздæг, фæздæг, о саукуымбил фæздæг!..
Нæ, цæй фæздæг у? Сау мигъ у уый.
О, дæ комулæфт, абухгæ фæззæг,
Хæхтæ, быдыртæ фæзтыл ныххиу.

Чи йæ бур кæрц æмпъузгæйæ, чи та
'Вдисы фæззæгæн гомæй йæхи.
Зæхх — фæсалвад, ыскодта æрчъитæ.
Хур нылвыдта йæ бур сæры хил.

Хъæд ысдыгъуырццаг. Хиуджын — йæ цæнгтæ,
Калы зæхмæ йæ къалиуты фист.
Хуссарырдаем ныххал ысты мæргътæ,
Уым сын цыма дзæнæтбæстæ ис.

Зылынц, абухынц уазал дымгæтæ,
Хур йæ хъармыл ныйичъи, нылгъин.
Рацыд цъититæй саудалынг кæмттæм
Урсдзаст сау зымæг, хъаргæ йæхи.

НЫВГÆНÆГ КОЦТЫ ПЪАУЛЕЙÆН

Цы ис хъысмæтæй мын нывгонд,
Уый зоны 'рмæст Ыстыр Хуыцау.
Цы у мæ тых, мæ бон, мæ цард,
Кæнын мæ дзыллæйæн лæвар.

Цы у лæгдзинадæн йæ гакк,
Æмæ лæджы цардæн йæ нысан,
Куы суай фæсфæлтæры аккаг,
Дæу дзыллæ сомбоны куы мыса.

Цыбыр уыраугæ бонты таг,
Уыраугæ цардхосы фæрæзтæ.
Фæлæ йæ куысты хъаймæттаг,
Цыртæн ныуадзы лæг йæ фæстæ.

Къуындæг у рухс царды æрфæн,
Æгæрон — бæллицты хæтæнтæ.
Æлаз удау цагъайраг сдæн
Мæ цин мæ сагъæстæн, мæ мæтæн.

Фыдæлтæй баззади дзырдæн, —
Нæлгоймаг не згъалы цæстысыг.
Лæгау-лæг бамбæхсы цытæн,
Йæ удрæбынты бын йæ удхъыг.

Фæлæ куыд æмбæхсон мæ хъыг?
Мæ цæстысыг суадонау куы бырсы
Куы уынын сидзæрты кæугæ,
Мæ Иры идæдзты уырыхсны...

...Фæсмонау зæрдæйы кæуы,
Мæ Иры тугхулон сырх къона.
Кæсынц мæм тары арфæй ныр
Уый
Иры сахъ фырттæ,
Мæ боныл...

Мæ риуы саст зæрдæ хъæрзы,
Лæг ма
Йæ тарф бонтæ куыд тона?..
Мæ Иры тугхулон зæххыл
Ныхъхъæбæр мадæлты цæстысыг.
Лæдæрсы
Идæдзты цæссыг,
Сæ сидзæр сабиты
Цæсгæмттыл...

...Æрхуыссыд
Хæхты рæгътыл тар,
Æххæссы мæйы дзыкку
Зæхмæ,
О, амонд!
Ма фæлидз тæргай,
Куы ацæуай,
Уæддæр ыздæх нæм, —
Ирмæ.

32

ЗЫМАГОН ХЪАУЫ

Ивылы урс-урсид рухс хъауыл,
Згъæлы ставд пакъуыйæ мит.
Æвæры хæдзæртты цыргъ сæртыл,
Цыма кæны уæларвмæ хид.

Ныссабыр Леуахи. Нæ зыны
Йæ улæнты бырсгæ ысхъиуд.
Кæцæйдæр, дард кæцæйдæр хъуысы,
Фæллад ыстонг бирæгъты ниуд.

Æрныллæг арв йæ рухс фæлгæты,
Æрттивы урс налхъуытау мит.
Нырризынц бæлæстæ. Ныннæты
Фыдуаг тызмæг дымгæйы 'хситт.

АЛЕШМАЕ

Салд цæссыг мæ хъуыры
Ахст туджы æвдылы.
Ахст туджы æвдылы
Тугамæст быдыры.

Сæрсæфæн ысзынди
Сау комы рæбынæй.
Сау комы рæбыны
Царды цин æрфынæй.

Уæлдæф мыл пъæззыау
Йе 'стыр уæз æруагъта,
Арф комы æдзæм тар
Ныр йæ тæрттæ суагъта...

Нал мын ис ныр къона,
Нал мын ис нæхимæ.
Ахастай сæ иумæ
Сау ингæны риумæ, —
Дæхимæ.

Салд дуры сæр бадгæ
Баззадтæн æргъæвстæй.
Баззадысты къæхтæ
Салд митыл ныхæстæй.

Никаемæ нæ сиды
Ничи мæм нæ сиды.
Сау комы рæбынæй
Сæрсæфæн æвзиды.

Сæрсæфæн æвзиды,
Сау комы рæбыны.
Мит фæлдзæгъдæн цадаг
Мæн кæны йæ быны.

Бамбæрзта дæ хъарм фæд
Хъарм туджы пырхæндæг.
Хъарм туджы пырхæнтыл
Тар æхсæв нырхæндæг.

...Салд дуры сæр бадгæ
Баззадтæн æргъæвстæй.
Баззадысты къæхтæ
Салд митыл ныхæстæй.

Х Ы Л

Ды ацыдтæ, 'мæ тынг хорз уыд дæ ацыд.
Ныууагътай мæн, цы ма гæнæн ис, цу.
Мæ судзаг рыст мæ зæрдæйы нырхæм ис...
Уæддæр дын никуы зæгъдзынæн: «Æрцу».

Фæуæд дæ фæнд. Нæ дæ домын æз ницы,
Мæ хатæн у æмыр сабыр, æмыр...
Мæ уды рыст, мæ цæссыгты тæдзынæг
Мæнæн æппындæр ничи зоны ныр.

Хуыздæр у уый... Æддейæ та куыд дымы
Æнæхайыры мартыйы дымгæ.
Дæ сынтагмæ нæ хъулон гæды сбырыд
(Нæ йæ сурын, æмæ ныфсæрм, ныгъуылы)
Хъуызгæйæ мæм æрбакасы, чъызгæ.

Æз ын зæгъын, — нæ йæм бар дарын, ницы, —
Кæн дзы фынаей дæ зæрдæйы фæндон.
Нæ зоны уый нæ хыл æмæ дæ ацыд.
Нæ уыны уый мæ зæрдæйы хъæдгом.

Æддейы та куыд дымы... Мит куыд хæссы,
Ныффæйлауы йæ алырдæм æваст.
Мæ риуы дæр раст ахæм тымыгъ сыстад
Æмæ йын фесты уды хæртæ хаст...

* * *

Цæй, хæртзон у!
Мæ фæндагон хызын,
Исын æмæ дæ цурæй цæуын.
Макуы бахæсс
Дæ зæрдæмæ мастау
Саст зæрдæйы æнæзон кæуын.

У хæртзон,
Мæ тафæзон мемæ
Уаз хæзнайау
Дæ цурæй хæссын.
Нæ нæ хъæуынц
Æфсоны ныхæстæ,
Нæ, нæ хъæуы мæ фæдыл кæсын.

Ды ныббар мын,
Мæ гакъон фæндагтыл
Кæд æнцойгур
Дæ удмæ цыдтæн,
Зоны хатгай
Зæрдæ дæр рæдийын,
Тарф фыдбон
Дывыды фыддæр...

Кæд дунейы æппæтдæр
Фæлынд у?
О, мæ саст зæрдæ,
Мауал кæн, бог!
Цæй, ныббар мын,

Мæнгæхсты гæрахау,
Тагъд дæ удæй
Фæуыдзынæн рох.
У хæртзон
Мæ фæндагон хызын,
Исын æмæ дæ цурæй цæуын.
Макуы бахæсс
Дæ зæрдæмæ мастау,
Ды мæ цæстысыгты!
Ризгæ тæдзæн...

АВДÆНЫ ЗАРÆГ

(Зæринæйæн)

Ды гыцийы царды цин,
Ды гыцийы урс дидин,
Уарзын дæу æппæтæй дæр фылдæр.

Афынаей кæн, цæй, хъæбул,
О, гыцийы царды хур.
Амондджын æнæнизæй нын цæр.

Цардамонды гуылфæнты
Хуры тынты уылаентыл, —
Ды цы уайай амондджын, уæндон.

Ды гыцийы уд, мæ дзæцц,
Ды гыцийы хъулон уæрцц,
Макуы бавзар царды рис, фыдзон.

Хур йæ тынтæ хъæлдзæгæй
Зæххыл тауы 'нæвгъауæй,
Мыдыбындз та дидинмæ тæхы.

Рог уддзæф æй баузы,
Цин йæ риуы абузы, —
Уалдзæджы цин базыртыл хæссы.

Мыдыбындзау кусынмæ,
Царды хæртæ фидынмæ,

Ралæудзæн дæ рад дæр хъæбул, зон.
Цардныхдуртæ басæттын,
Царды зынтæй ма тæрсын, —
Бауæд-иу кæддæриддæр дæ бон.

Афынæй кæн ныр, хъæбул,
О, гыцийы царды хур,
Басгуых мын дæ адæмæн ныфсæн.

Хур, ды нæм уæларвæй худ,
Дуне у дæуæй рæсугъд,
Кал ныл, кал, дæ уылаентæ фæлмæн.

* * *

Ды афтæ арф фæхыг кодтай мæ уд,
Дæ æргом кард мæ байгæрста, — дывыдон...
«Уæуу» — уый уыд; туг нæ рауагъта йæ хъæдгом,
Æнусбонтæм ын хатдзынæн йæ дудын.

Кæм уыд мæ азым, цас уыди мæ рæдыд:
Æнкъардæй дæм рæвдыд æнхъæл куы цыдтæн?
Кæд нал зыдтай, æввахс уд дын кæй уыдтæн...
Йе байрох дæ — кæй дын æмбæлд мæн уарзын.

Кæд уыд мæ рæдыд ме 'нувыды аххос,
Мæ уды тæгтæй баст дæуыл кæй уыдтæн.
Кæд дæ хыг дардтон æз æнувыд уарзтæй.
Уæд мын ныббар, æмæ мæм азым ма хæсс.

Хатыр мын уæд! Дæ цæстытæ æвдисæн,
Сæ фыдæх хуыз, сæ цæхæрты ызнæтæй
Цæуын дæуæй, фыдæнхъæлæй, ыссаестæй,
Фæстаг хатт ма дæ къæсæрыл æрхизын,

Æмæ... Хæрзбон!

Нæ йæ зыдтон, мæ зынаргъ,
'Мæ ацы царды алцы дæр кæй ивы,
Ныр дæ цæуын... Нæ дын зæгъын куыд ризы
Мæ саст зæрдæ. Цыма мæ риуы 'рдыдагъ...

...Цыдтæн дæм цинанхъæл. Ыздæхын дæ фæдисæй,
Дæ цæстæнгас, дæ ныхæсты цыргъ хъама
Хæссын мæ риуы, уадз мæ тугæй схъарм уа
Æмæ йæ бынат амæлæтмæ рисса.
Хæрзбон у!
Мæхицæй дæр,
Мæ уарзтæй дæр дæ
Хизын...
Хæрзбон у!

КЪОСТАЙЫ БÆРÆГБОН НАРЫ

Къоста! О стыр Къоста, кæсын
Дæ фæлмаст цæстытæм æмырæй.
Мæ риуы сонт зæрдæ ныммыр...
Лæууынц дæ цырты раз æмбырдæй

Дæ адæм. Уарзæгой æнгас
У здæхт сæ Иры сгуыхт хъæбулмæ.
Раст афтæ уалдзыгон æвзар
Кæсы йæ барæвдауæг хурмæ.

Къоста, дæ бæрзонд номы раз
Нæ удтæй 'нæном зарæг сысты,
Нæ, уый æнæном зарæг нæу,
Уый гуыры де 'нæрмдзæф хуызфыстæй.

Дæ хъæу, дæ бæрзонд хъæу хуыссы
Нæ Иры дихгонды — æмарæн,
Цыма дыууæ Ираен хæцы
Сæ къухтыл
Æмæ балцы зарæг
Дæ номæй ирæттæн кæны.

О, нæй
Нæ Иры фарнæн рафтæн,
Æрмæст хъæрмуддзинад хъæуы,
Æмæ нæ иудзинадыл
Бафтау,
Къоста!

СЛОНАТЫ СОФИА

Таурæгъ

Н

УДÆСÆМ æнусы кæрон Дзæуджыхъæу сахары царди дзырддзæугæ лæг — инæлар Слонаты Алимьрза. Уыдис ын афицер фырт — Адылджери æмæ адæмæн æмбисонды рæсугъд чызг — Софиа. Цæрæг хæдзар. Уæладзгуйтæ-цъæхсæртæ... Авгджын тыргътæ. Æмæхгæд уæрæх кæрт. Фыд къамæй хъазæг уыд, æмæ-иу фырт хатгай йемæ ацыди хъазæндонмæ.

Æмæ та мæнæ ныр дæр... Фыд — къуылых нозтджын. Изæрæй фыд цалдæр æмбылды ракодта. Фырт ын æфсæрмхуызæй аивæй зæгъы: «Баба, æгъгъæд фæуæд абон». Фæлæ фыд уымæ хъусы? Рихи дауы, къам агуры.... Ногæй та рабылдта, æхцаты гуцъула дзыппы тъысы. Уыцы хъуыддаг йæ капитан фырты зæрдæмæ дæр фæцыди, ницыуал дзуры. Стъолы уæлхъус къамæй хъазджытæ фæфылдæр сты. Бонджынтæ, афицертаæ... Ирæттæ, гуырдзиагтæ, персайнагтæ, сомихæгтæ. Уыди ма ноджы се 'хсæн инæлар дæр — уырыссаг. Æниу хъазджытæ кæрæдзийы зыдтой. Фæлæ дзы Адылджери тынгдæр йæ зæрдыл бадарта гуырдзиаг кънйазы. Уый уыди лæппулæг, тынг хъæздыг-арæзт.

Иу рæстæджы стъолыл æхцаты обау

бæрзонд фæцыд. Æвæццæгæн, хъазт кæронмæ фæцæйхæццæ кодта. Ацы хатт «банк» здыхта гуырдзиаг кънйаз. Дыууæ-æртæ лæгимæ хъазт ма, æмæ утæппæт æхца йæхи. Хъазты рад Слонаты инæлармæ куы 'рхæццæ, уæд уый айтæ-уййтæ нал фæкодта, фæлæ ныццæлхъ ласта:

— Банк!..

Иууылдæр фæхъус сты. Йæ афицер фырт фестæлфыди, размæ басанчъех кодта, фæндыд æй зæгъын: «Баба, цы куыс?» Фæлæ йæ фыдимæ фемдзаст, ницыуал загъта.

Фыд ногæй загъта «банк», зæгъгæ, æмæ йын гуырдзиаг кънйаз дыккаг къам радта. Алимьрза арæхстгай байгом кодта къамы кæрон, æркаст æм, æвæццæгæн дзы йæ зæрдæ нæ барухс, иучысыл фæкъуылымпы, фæлæ фидарæй загъта:

— Иу къам ма!..

Алфамблаи уæвджытæ иуыл сæ каст инæлары дыууæ къухмæ скодтой... Кънйаз Анзор (афтæ хуынди) раласта къам æмæ йæ Алимьрзамæ дæтты. Уый йæ арæхстгай райста, стъолыл æй дæлгоммæ æвæры. Йæ фыртмæ дзуры:

— Байгом æй кæн ды!

Адылджери размæ асанчъех кодта, фæлæ гуырдзиаг аивæй бафиппайдта:

— Хатыр, инæлар... Æз æмæ ды хъазæм!

Алимьрза бахудти, табуафси, зæгъгæ, æмæ къам байгом кодта... Хорзау нал фæци:

— Фембылд дæн.

Стъолыл цы 'хцатæ уыд, уыдон нымайынц — ома цас фидын хъæуы фембылд уæвæджы, зæгъгæ. Бафыста. Ногæй та хъазынц. Ацы хатт æрмæстдæр сæ дыууæ — Алимьрза æмæ Анзор..

Фæуадзæм уал уыдон уым хъазгæ. Ныккæсæм инæлары хæдзармæ. Хъæлдзæгдзинад ис уым абон. Цард цаддоны фидауы, фæзæгъынц.

— Дæ уаты цин...

— Мæ гуырæн бон у абон. Дзаджейæн куы загътон.

— Бузныг. Загъта мын. Арфæ дын кæнын.

— Цом мидæмæ.

— Æххæст Дзадже фæзына.

Уый уарзæттæ ныхас кæнынц Слонаты цъæхнæуу кærты — хъæуы фидауц Софиа æмæ Тагиаты сагсур Хъæссæй. Лæууынц рагон æнгуз бæласы бын. Нæ сæм хъарынц, мидæгæй

чызджытæ цы хъазт ацарæзтой, уый, фæндырдзагъд, æмдзæгъд... Фæлæ мæнæ фæндыр æркодта сæ уарзон цагъд, æмæ дыууæйæ дæр уыцырдæм акастысты.

— Кларæ цæгъды уый,— загъта чызг.

— Æз æм никуы бафсæдин хъусынаы.

— Æз дæр.

— Цæй, æз цæуын,— ацыд чызг.

— Афтæ тагъд?

— Худинаг у.

— Аив нæу, мæхæдæг æй зонын.— Цæмæндæр фæныфсджын лæппу, хæстæгдæр балæууыди чызгмæ æмæ ма хъазæгау бакодта:— Дæрдты мæ ма лидз. Ахсæн хыз нæ дарын. Дзурынц, базырджын цæргæс урс бæлон нæ давы...

— Ноджы ма дзурынц: мæлгъæвзаг лæппуйæ дæхи хъахъхъæн. — Чызг йæ мидбылты бахудт æмæ алыгъд уатмæ.

София ахæм рæсугъд чызг уыд æмæ йæм усгуртæ къахихсыд баисты. Фæлæ дзы никуы никæуыл æрæвæрдта йæ цæст. Уымæн йе 'взонджы бонтæй фæстæмæ йæ зæрдæйы ахстон сбыдта хъæубæсты фидауц Хъæссæй. Бæрзонд, хæрзконд чызг. «Нарæгастæу, гуырвидауц» кæмæй фæзæгъынц. Уæлиау къæлæт æрфгуйтæ, æрвхуыз цæстытæ. Дыууæ ставд быд дзыккыйы уæлтæуттау йæ уæхсчытыл æрхаудысты. Кæй зæрдæ нæ барухс кодтаиккой уымæн йæ кафт, йæ фæндырдзагъд? Арæх дардта разкъæрттæ, æд камари рон, æд æрттиваг риуыгънæджытæ. Рог гаруз. Дзырдтой, йæ афицер-æфсымæр, дам, ын æй хæстæй здæхгæйæ Харбинæй сласта, сызгъæринау æрттиваг дзабыртимæ. Цæвиттон, кæд Хуыцау æрдзы хуыздæр ралæварæн исты рафæлдыста, уæд уыдонæй иу уыди Слонаты хæдæфсарм София... Кæд æй «хъал София» хуыдтой, уæддæр.

* * *

Чызджытæ сæ тæккæ кафыныл уыдысты, София уатмæ куы бахызт, уæд. Стыргوماу уат хъæздэг арæзт. Чингуыты тæрхæг— рæсугъд фæлгонцгонд. Фаризæт æмæ Сæниат тымбыл кафт кæнынц. Фаризæт— лæппуйы кафт. Æрзылдтытæ кæны. Кларæ цæгъды. Уаты æндæр ничи уыд, афтæмæй сæ æрбайæфта София, æмдзæгъд кæны.

Кафт фæци. Чызджытæ Софийыл амбырд сты. Чызджы райдзаст цæсгом Фаризæты хуыцауылгъыст фæфиппайдта, рудзынгæй кæртырдæм акаст. Уым Хъæссæй кæмæдæр æнхъæлмæ каст, æвæццæгæн, Дзаджемæ. Фаризæт хабар зылта. Чызджытæ Софийы нал æмæ нал уадзынц:

— Чызг цымыдис у, фæзæгъынц. Диссаджы сызгъæрин хъуссæджытæ... Кæй лæвар дын сты, кæд сусæггаг нæу, уæд?— хъазæгау фæрсы Фаризæт.

— Мæ афицер-æфсымæры,— сæрыстырæй дзуапп дæтты София, уый дæр хъазæгау.

Адылджери куы рахъомыл, уæд æй йæ инæлар фыд радта, йæхæдæг фыццаг кæм хъомыл кодта, уыцы Константиновы æфсады корпусмæ. Уым ссис корнет, стæй та афицер. 1904 — 1905 азты уыд Апоны хæсты. Радтой йын капитаны цин. Хъæбатырæй хæцыди. Райста цалдæр хæрзиуæджы. Фæсхæст æфсадæй рацыд æмæ йæ фыдимæ сахары сæхи цъæхсæрты цардысты. Фыдау уымæн дæр радтой афицеры пенси. Сæрыстыр уыд йæ фыдæй, йæ рæсугъд хойæ. Фырт у бындар, æмæ йæ фыд бындарахуыр кодта. Фæлæ Адылджеримæ фау цæмæй æрхастайд, ахæмæй ницы уыди. Лæппу куыста. Хæдзармæ, фосмæ, зæххытæм йæ цæст дардта. Адæмы 'хсæн кад æмæ радæй царди. Софиямæ кæрæдзийы æмбæрстой: хистæр æфсымæр æмæ кæстæр хо.

— Цымæ дын цы балæвар кодта дæ инæлар фыд та?— йæ ныхас баппæрста сыхæгты чызг Сæниат дæр.

— Уый мын балæвар кодта цард,— æнæкъуылымпыйæ загъта София.

— Цард Хуыцауы лæвар у. Дæ гуырæн бонмæ дын хæрзастыр лæвар æрцæттæ кодта... Уадзæн инæлар Алимурза загъдæуы.

— Терчы доны был, дам, дын сараздынаг галуан,— загъта София æмæ ма бафтыдта: — Мæ фыд йæ дзырд никуы фæсайы.

— Айс мах арфæтæ дæр дæ гуырæн бон,— зæгъы Фаризæт.

София сыл цингæнгæ ныттыхсти. Чызджытæ цыппарæй дæр хуыдны, хъазынц.

Фаризæт та фæцарæхсти:

— Æрдæбон, дам, уæртæ уыцы уынгты диссаджы барæг æривгъуыдта,— æмæ Фаризæт йæ цæст æрныкъуылдта.

— Кæд, дам, уыди Тæгиатæй,— йæ ныхас ын айста Сæниат.— Йæ ном та—Хъæссæй...

— Æз та ма цы фехъуыстон...— зæгъы фæндырдзæгъдæг Кларæ,—а хæдзары цæрæг, дам, æй дысонизæр йæ фæндырдзæгъды мысыди.

Сæниат Фаризæты хъусы бацагъта:

— Хъал София, дам, козбау ныхæстæ фæуарзы.

— Æмæ ма цæмæ у каст:

— Уæвгæ цы къухтæ ис дæуæн, цы къухтæ... Ды цæмæ бавналай — кæны уый рæсугъдæр.

— Куы уафай ды зæлдагæй гауыз, уæд дзы цыма дидинаг арвы ронимæ фæхъазы.

— Ды уазæг куы 'рхоныс, дæ фынг ваййы бæркаджын, дæ хæринаг та — адджын.

— Куыд фæрныг уыздæн, ды кæй хай кæндзынæ.

— Æгъгæд, Слонаты чындзæгтæ! — «фæтæлланг» сыл кодта Софиа, — басастат мæ. — Æмæ ма хъазгæ 'ртхыирæнæй бафтыдта: — Фæлæ сыхахæй искуы исчи мæнмæ фæстæмæ сдзырдта...

— Не сдзурдзыстæм...

— Сар мын йæ кьона!

Софиа фæндыр райста, цæгъды. Чызджытæ зарынц: Æдде лæгты ныхас æмæ къæхты хъæр сыхъуысти. Зарæг æмбисыл аскъуыд. Æрбацыдысты Хъæссæй æмæ Дзадже.

— Фарн ам уæд, — салам радта Дзадже.

— Амонджын бæрæгбæттæ кæнут, — зæгъы Хъæссæй.

Софиа фæндыр æрæвæрдта:

— Фæрнæйдзаг ут.

Дзадже Софиайы размæ бацыди:

— Ме 'мхæрæфырт, мæ кæнгæ хо! Арфæ дын кæнын...

Йæ къухыл ын сызгæрин цæнгдарæн бакодта.

— Бузныг, — бацин кодта Софиа.

Чызджытæ цæнгдарæныл дис кæнынц.

— Хуртæ 'мæ дзы мæйтæ кæсы, — зæгъы Сæниат.

Чызджытæ цæмæндæр Хъæссæйырдæм бакастысты...

Уый Софиайы размæ бацыд:

— Арфæ дын кæнын.

— Бузныг.

Фæлæ Фаризæтмæ уый æгъгæд нæ фæкасти.

— Цымæ цы балæвар кæндзæни Софиайæн Хъæссæй та?

Хъæссæй иу чысыл фæкъуылымпы, стæй срацыгъта:

— Мæ уд!

— Уыдон иууылдæр сур ныхæстæ сты, — нæ састы Фаризæт.

— Гъемæ уæдæ лæвары хæс мæныл, — загъта Хъæссæй.

— Ныр та... Æтт чызджытæ, — фæцарæхст Дзадже, — фæндыр куынæ цæгъда, уæд ривад куыройæ уæлдай нæу. Кафын фæнды мæн!..

Гъа, гъеныр Кларæ фæндыры тæнтæ аиваза, афтæ кæртæй æрбайхъуысти файтоны дзæнгæрæджы хъæр, æмæ чызджытæ рудзынгæй акастысты.

— Уæ файтон... — æмдзырд скодтой Кларæ æмæ Сæниат, стæй ма Сæниат бафтыдта: — Адылджери. Æвæццæгæн дын дæ фыды лæвар æрласта.

Æрбацыд Адылджери.

— Софиайы циныл цин кæнæм, — загъта Дзадже.

Софиа фæфиппайдта йæ афицер æфсымæры сагъæс цæсгом.

— Цæмæндæр æнкъард дæ мæ цины бон, — бауад æфсымæрмæ хо. — Цавæр сагъæс дын агайы дæ зæрдæ?

Адылджери йæ хуыз на аивта, æмæ чызг фæкуыддæр.

— Исты æнамонд хабар? — дисгæнгæ афарста Сафиат. — Хуызы цъыртт дæ куы нæуал ис.

— Æнамонд хабар, Софиа, — уæрмæй дзурæгау скодта Адылджери. — Нæ фыд къамæй фембылд... фембылд нæ хæдзар дæр.

— Цы? Нæ мæ уырны, — сирвæзти чызгæй.

Адылджери фæкъуылымпы, йæ дзыхы ныхас нал бадти:

— Кæд фæстæмæ рамбулин, зæгъгæ, нæ фыд... æрæвæрдта къамтыл дæу... Фембылд! — æрдиаггæнæгау ныккодта Адылджери.

Софиа фæцудыдта. Чызджытæ йыл амбырд сты. Нæ баууæндыд йæ хъустыл Дзадже дæр, Хъæссæйырдæм бакасти.

— Куыд ис уæвæн ахæм хъæддаг мийæн? — Адылджерийы цæстытæм комкоммæ кæсгæйæ бафарста Хъæссæй.

Адылджери йæм бакаст, фæлæ ницы сдзырдта. Йæ хойырæм раздæхт æмæ къуылымпытæгæнгæйæ загъта:

— Мæн рарвыста разæй... Йæ зæрдæ дары... нæ йæ фæхуди-наг кæндзынæ — йæ дзырды сарты нæ ахиздзынæ.

— Куыд æрхастат ахæм хъуыддаг уæ сæрмæ? — бынтон æрæджиау æфсымæрæн хи буцгæнæгау загъта Софиа, æмæ Адылджери хатыр курæгау сдзырдта:

— Баууæнд, тынг зын у махæн... Нæ фыд йæхи марыны онг сси.

Уыцы рæстæг æрбайхъуысти файтоны дзæнгæрæджы хъæр, æмæ Фаризæт рудзынджы размæ базгъордта, акасти кæртмæ æмæ дисгæнгæ фехъусын кодта:

— Æнахуыр рæсугъд файтон уæ кæрты...

Сæниат æмæ Кларæ дæр акастысты.

— Дæ фыд... — Раздæхти Софиамæ Фаризæт, — стæй-ма...

Чызг йæ ныхас кæронмæ нал ахæццæ кодта. Софиайы фарсмæ æрбалаууыд. Æрбацыди фыд.

Слонаты инæлар дзырddзæугæ лæг уыди, кæд фæстагмæ æнæхайыры къамæй хъазтыл фæхæст, уæддæр. Алымырза службæ райдыдта Константинов фистæг æфсады корпусы. Сси корнет, афицер. 1878 азы Турчы хæсты кæй фесгуыхт, уый тыххæй йын радтой булкъоны цин. Уый фæстæ дæр ма дзæвгар фæци Уырысы æфсады. 1887 азы йын паддзахы бæрзонд бардзырдмæ гæсгæ

лæвæрд æрцыд инæлар-майоры цин. Йæ хъæбатырдзинады тыххæй йын радтой цалдæр хæрзиуæджы. Уыди цæфтæ дæр. Фæстæдæр йæ кармæ гæсгæ æфсадæй рацыд. Асæй — бæрзонд. Фидар уæнгты конд. Зæрдæмæдзæугæ, фæлæ иучысыл тызмæг цæстæнгас аив фидыдта, чи фæхалас, уыцы бæрзонд æрфгуыты бынмæ. Йе сныхас — уæндон, бæзджынгомау хъæлæс ын.

Фыд дæр æмæ фырт дæр цыдысты фылдæр сæ инæлар æмæ афицеры дарæсты.

Ныр фыд йæ чызджы раз худаистæй лæууы. Йæ фæстæ — Анзор. Уазæг салам дæтты къух æмæ сæрæй. Уаты уæвджытæ фембæрстой — чи у, цы у. Ничи йын радта йæ «саламæн» дзуапп.

София йæ фыды размæ базгъордта:

— Баба! Баууæндын мæ кæн, ме 'фсымæр мæнг ныхас кæй загъта, ууыл.

Фыд исдуг фæкуыддæр, фæкъæмдзæстыгхуыз, стæй загъта:

— Бузныг... Æгайтма мын мæ фæллоуæн æндæр аргъ не скодтай...

— Фыццаг хатт мын бадардтай уый мæ цæстмæ... Бузныг дæ фæллоу, дæ рæвдыдæй... Фæлæ, ау,— йæхи нал баурæдта София,— кувиннæ ахъуыды кодтай, куы мæ уæй кодтай, уæд? Хайуан куынæ дæн...

— Царды алцы дæр вæййы,— хи растгæнæгау загъта Алимырза.— Дзырд радтон æз, мæ чызг, æмбарыс? Дзырд!— фидарæй ма бафтыдта инæлар.

Фæлæ уый чызгæн фаг дзуапп нæ уыд æмæ загъта.

— Цасыл мæ ауæй кодтат уагæры, мæ инæлар фыд æмæ мæ афицер æфсымæр.

Адылджери йыл фæхъæр кодта:

— София!

София йæ фыдмæ бакаст. Иуыл хорз уавæры нæ уыд инæлар.

Фæлæ та уæддæр гæныстон чызджы зæрдæ.

— Цы гæнæн ис?— арф ныуулафыди София.— Дæхи загъдау, ды мæ схъомыл кодтай, дæ бар мыл цæуы... Чызг иуцасдæр фæхъус, стæй ма йæхиимæ ныхасгæнæгау бафтыдта:— О, фæлæ куыд нæ ахъуыды кодтат — мæнæн дæр зæрдæ куы ис мæ риуы...

Фæлæ, æвæццæгæн, уыцы ныхæстæ Софиайæн йæхи йеддæмæ ничи фехъуыста.— Мæ хъысмæт дæ къухы,— бынтон æрæджиау загъта фыд.— Ды куыддæриддæр зæгъай, афтæ уыдзæн... мæ фæхудинаг... мæ ном...

Алимырза йæ чызджы бирæ уарзта æмæ хъуыддаг афтæ кæй рауад, уый йын æнцон нæ уыди. Фæлæ Анзор, бонджын

исджын. Фыд зыдта, Хъæссæймæ дæр йæ чызджы ахаст-дзинадтæ... Кæд бонджынтæй нæ уыд лæппу, уæддæр йæ зæрдæмæ цыди. Хæдзардзин. Хиуылхæцгæ. Уæздан. Фæлæ Анзор... Æнæ фембылдæй дæр, сияхсагæн уый равзæрстаид инæлар. Бонджын, номдзыд кънийаз. Цæргæ Гуырдызыйы кодта, Душеты, фæлæ-иу Дзæуджыхъæуы арæх уыд йæ хæстæджытæм. Æмæ куыд фæзæгъынц, рæгъауаг йе 'мдзугагимæ хизы.... Дыу-уæ бонджыны уайтагъд кæрæдзийы базыдтой.

— Дæу фæхудинаджы бæсты, фæлтау цыфæнды бавзарæд мæ сæр,— арф ныуулафыд София æмæ ма цæстмæ дарæгау бафтыдта:— Æз та дæм лæвар æнхъæлмæ кастæн...

Фыд фестæлфыди... фæлæ йæм зулмæ нæ ракаст. «Æцæгæй дæр ма»,—хъуыды кодта, цыдæр зæрдæвæрæн ныхас сцæйкодта, фæлæ уыцы рæстæг Анзор размæ рацыди, сита æхцаты гуцъула, аппæрста сæ зæхмæ æмæ фыдырдæм разылди:

— Нæ, нæ фембылд дæ ды... Æз фембылд дæн... мæ ницæййаг митæй... Сæрибар дæ, инæлар, дæ фембылдтæй иуыл...

Алимырзайæн кънийазы ныхас фæхъыг:

— Нæ! Дзырд радтон æз!— тызмæггомауæй загъта инæлар.— Ирон лæджы дзырд!

Хъæссæй ныронг сабыр дардта йæхи, кæд маст йæ риуы цæджджинагау фыхт, уæддæр, фæлæ ацы хатт йæхи нал баурæдта, чызджы фыды размæ бацыди:

— Хъыг дын ма уæд, нæ хистæр,— райдыдта сабыр, хиуылхæцгæйæ,— фæлæ æз хъуамæ зæгъон... дæ фæтæн риуыл цы хæрзиуджытæ ис, уыдон æвдисæн сты, кæддæр Ирæн цы кад æмæ цæсгом скодтай, уымæн, фæлæ ныр дæ ми,— Хъæссæй иу чысыл фæкъуылымпы, фæлæ уæддæр йæ хъуыды кæронмæ ахæццæ кодта,— дæ ми Ирæн цæсгомгæнæг нæу! Хатыр...

Инæлары риу ссыгъд, æцæг ацы хатт йæ хæрзиуджыты уæз æмæ æрттывдæй нæ— лæппуйы раст ныхæстæй.

Хъæссæйы сабыр, фæлæ дæрзæгныхас инæлары фыртæн фæхъыг. Хъæссæйы раз æрлæууыд:

— Уазæджы æгъдау халыс!— тызмæгæй загъта Адылджери.— Дæхи хæдзары нæ дæ.

Фыд фыртмæ тызмæгæй бакасти:

— Лæппу! Фысым дæ!

Адылджери фæстæмæ йæ лæууæны слæууыд.

— Æз ракуыртон хатыр,— загъта Адылджерийæн дзуапп-дæттæгау Хъæссæй.— Хи хæдзары тыххæй та афтæ, господин капитан, хуыздæр уыдаид, уæ хæдзарæн йæ фембылды бæсты йыл сыгъд куы ссыдаид, уæд.

Фембылд уæвджытæн æмæ рамбулæгæн Хъæссайы ныхас æхсарфарсы цафау фæци. Иуцасдæрр ничиуал ницы сдзырдта. Фæлæ Хъæссай къамæй хъызджыты ууыл нæ ныууагъта. Анзормæ бакаст æмæ йын йæ цæстмæ бадардта:

— Кънийаз! Бынтæ аразгæ фæкæнынц, æмбулгæ нæ, фæлæ. Амонд дæр афтæ.

Дыууæ къахæн ныхасы ма æмæ загъд цæуыл ахицæн уыдаид. Хуыцау йæ зонæг.

София Хъæссаймæ бацыди.

— Цы гæнæн ис? Æвæццæгæн, хысмæт сныв кодта афтæ...

Анзор чызджы раз æрлæууыд:

— Æз фæсмон кæнын мæ мийыл. Къамæй дæ кæй рамбылдтон, ууыл.

София бакаст йæ фыдмæ, йе — 'фсымæрмæ. Адæмыл ахаста йæ цæстæнгас. Хъæссайыл æрæнцæди. Риуæй уд стонæгау стыдта йæ цæстæнгас Хъæссайæ. Бацыди фыды размæ. Фыд цавддурау лæууыди. Бавнæлдта йын йæ къухмæ. Стæй иппæрдæй æрлæууыди. Ахæм уавæры нукуыма федта йæ фыды. Ныры хуызæн ын нукуыма фæтæригъæд кодта, мидбыл æм бахудт æмæ фидарæй загъта:

— Фыды ныхасы сæрты ахизын — карды комы сæрты ахызт...

София Анзорырæм раздæхт:

— Чызгæн йæ рамбылдæй — йæ балхæдæй уæлдай нæй... Цы гæнæн ис? Иугæр мæ инæлар фыд æмæ мæ фидæны мой — кънийаз, уый сымах уæ сæрмæ хæссут, уæд, табуафси, Слонаты София — цæттæ!..

II

Алимырзаты стыр кæрт. Рæбынæй зыны бæрзондгомау рæсугъд хæдзар. Авджын тыргътæ, дуар — Софиайы уатмæ, иннæ дуар — хæдзармæ. Цæхх нæуу кærты иуварсгомау дæргъæй-дæргъмæ дзаг фынгтæ. Йæ иуфарс бадынц чындзхæсджытæ — гуырдиæгтæ: сæ хистæр Гиви, сияхс Анзор йæхæдæг, къухылхæцæг æмæ чындзхонтæ — æртæ лæппуйы 'мæ цыппар чызджы. Ноджы фæндыр, зурна æмæ доулийæ цæгъдджытæ.

Фынгæн йæ иннæрдыгæй бадынц Алимырзайы хæлæрттæй чидæртæ, — сыхбæстæй кæмæн æмбæлы, уыдон. Ам ис Дзадже дæр. Фынгæн йæ сæргы — сахары нымæддæр хистæртæй иу — Тæтæри.

Кæрты хъазт... Чызгæрвысты куыд вæййы, афтæ. Адылджери иуварс лæппуты къордимæ лæууы. Хатгай йæ фыд кæм бадь, уыцырдæм хæстæг бацæуы, кæд ын исты фæдзæхсы, зæгъгæ.

Кæрты цы хъазт ис, уый иуæй-иу хатт куы фенцайы, уæд гуырдиæгтæ — фынджы уæлхъус бадджытæ æрцæгъдынц сæ фæндыр æмæ зурнайæ. Бæхты дугъау сгуыр-гуыр кæны доули.

* * *

Бадт кæронмæ æрхæццæ. Чындзхæсджыты хистæр Гиви къухæй ацамыдта цæгъдджытæм, уыдон фæурæдтой сæ цæгъд. Лæг йæ бæзджын рихи адаудта æмæ фысымты хистæртæм бакæстæйæ загъта:

— Цæй уæдæ, нæ буц хистæр Тæтæри, мах дард бæлццæттæ стæм, нæ фæндаг фæцыбырдæр кæнæм...

— Табуафси, Гиви, — сдзырдта йæ бæзджын хъæлæсæй Тæтæри, — бартæ ныр иууылдæр сымахмæ лæвард сты.

— Стыр бузныг, — зæгъы Гиви æмæ къухылхæцæг, фæндыр-дзæгъдджытæм, стæй Анзорырæм раздæхт. Уæ хъуыддаг кæнут.

— Бадзилла! — Гиви Тæтæрийырæм ракæстæйæ бафиппайдта: афтæ хуыйны махмæ къухылхæцæг. Бадзилла! Уастырджи уе 'мбал! Мадымайрæм уе 'мбал!

Уыдон сыстадысты. Æрцæттæ сын кодтой хуын æмæ ма айстой чындзхæсджытæй кæйдæрты æмæ чындзы уатмæ фæндырæй цæгъдгæ араст сты.

Уæзджыты хистæр сæрмагонд нуазæн систа æмæ йæ цæстæнгас хистæрыл æрæнцæд:

— Бузныг уæ лæварæй! Бузныг уæ цæхх æмæ кæрдзынæй! Хъуыддаг дыууæ мыггагæн амондджын рауайæд.

Фынджы уæлхъус бадджытæ оммен кæнынц.

— Чындзæн йæ акъахдзæф фæрнджын куыд уа, йæ дзыхы ныхас адæмæн адджын куыд уа!

Гуырдиæгтæ дæр «оммен» кæнынц.

Гиви нуазæн йæ бындзарæй нуазы. Нуазыны зарæг ын кæнынц фысымтæ... Гуырдиæгтæ хъæлдзæгæй иннæтимæ æмдзæгъд кæнынц.

Ракодтой чындзы. Хистæрты размæ бацыдысты. Гиви сыстади. Тæтæримæ хаты:

— Æтт, нæ буц хистæр! Уæдæ нæ æххæст фæфæндараст кæн!

Лæууæг Тæтæримæ нуазæн дæтты. Тæтæри сыстади. Сыстадысты иуулдæр. Хистæр кувы:

— Дуне рафæлдисæг иунæг каджын Хуыцау уын нæ лæвар фæхайыр кæнæд! Бирæ азты æмæ рæстæджыты хæстæг-къабазджынæй куыд фæцæрæм, ахæм арфæ нын Хуыцауы цæст бауарзæд! Чындз, — бакасти Софиамæ Тæтæри, — мах æхсæн схъо-

мыл дæ, чындзы номæй дæм дзурæм... Фæлæ дыууæ мыггаджы 'хсæн цыллæ бæндæнау куыд уай, Хуыцау дын ахæм арфæ ракæнæд! — Тæтæри комкоммæ къухылхæцæгмæ амонь:

— Амондджын æфсымæр дæ Хуыцау фæкæнæд Слонаты мыггаджы фидауцæн!

Хистæр йæ нуазæн анызта æмæ загъта:

— Уастырджы уæ фæндараст фæкæнæд гъеныр. Фарн уемæ куыд ахæссат, ам дæр дзы куыд ныууадзат!

— Стыр бузныг, буц хистæр, — зæрдиаг арфæ йын кæны Гиви æмæ чындзхæсджытæм амонь, араст стæм, зæгъгæ.

Æддæ æрбайхуысти бæхы къæхты хъæр. Цырда æрбацауы Хъæссæй, йæ бæрæгбоны дарæс йæ уæлæ. Йемæ ма дыууæ 'мбалы. Æртæйæ дæр гæрзифтонг.

Алимырза фестад, йæ фыртимæ фæхибар. Цыдæр уынаффæтæ кæнынц. София Дзаджемæ аивæй сиды. Йæ хъусы йын цыдæр дзуры. Дзадже Хъæссæйырда æмæ йæхи байста:

— Хъæссæй!..

— Хъусын дæм... Цы дæ рахонон нæ зонын, мæ хæлар, æви ме знаг?

— Уый, æвæццæгæн, дæ зæрдæ хуыздæр рахатдзæни, — зæгъы Дзадже. — Ныр та афтæ: София дын фембæрста дæ хъуыдытæ, дæ фæндтæ. Сæ размæ бабадынмæ кæй хъавыс комы — сымах кæрæдзийы æдзухдæр æмбæрстат æнæ ныхасæй. Хуыцауæй курæгау дæ куры.

Кафт фæци. Анзор цыдæр лæвар кæны Фаризæтæн...

— Нæ, æвæццæгæн, нæ чындз у къуылых! — баппæрста йæ ныхасы хай чындзхæсджытæй чидæр.

Дзадже уæдмæ хъазтмæ æрбаздæхти, фæцарæхст:

— Чи хæссы йæ ныфс чындзимæ ракафынмæ? Уый æнцон нæу, раст къахфындзтæй уæлдай ма дзы хъæуы уæззау дзыппытæ!

Хъæссæй хъримаг йе 'мбалмæ радта, размæ рацыд. Алимырза æмæ Анзор кæрæдзимæ бакастысты. Хъæссæй Анзоры размæ бацыди:

— Ма дын фæхъыг уæд, кънйаз, — сдзырдта Хъæссæй. — Уадз æмæ йæ кафт ам ныууадза.

Кънйаз сæрæй разыйы дзуапп радта.

— Бузныг! — раарфæ кодта Хъæссæй æмæ бацыди Софиайы размæ... София рахызт. Алимырза иуварс цæхæртæ калы. Хъæссæй йæ ауыдта, София дæр...

— Æз уынын ацы кафт дæ инæлар фыдæн нæу фæндон, — дзуры чызгмæ Хъæссæй æмæ ма цæстмæ дарæгау бафтыдта:

Фыды фæндоны сæрты ахизын — карды комы сæрты ахызт у, загътай... Хатыр, фæндараст-иу фæу...

— Фæхудинаг кодта чызджы, — бацагъта Дзаджейы хъусы Адылджери.

Хъæссæй айхъуыста Адылджерийы ныхас æмæ йæм цырда фæзылди:

— Чызджы æз нæ фæхудинаг кодтон. — Сымах æй фæхудинаг кодтат дæ фыдимæ.

Æмæ тагъд-тагъд хъазтæй ацыди, йæ фæдыл йæ дыууæ 'мба-лы дæр.

Хъазты уæвджытæ чысыл фæкуыддæр сты, фæлæ чызджы фыд фæцарæхсти:

— Нæ, нæу уæ чындз къуылых! — æмæ хъазты астаумæ рацыди. Хъæссæйы загъдау, йæ фæтæн риу æмæ йæ фидар уæхсчытыл цы æрттивæгтæ уыдис, уыдон цæхæртæ калдтой. Кларæмæ ацамыдта æрцæгъд ма, зæгъгæ... Рагон хонгæ цагъд. Фыд йæ чызгимæ кафы. Аив сæ дыууæйæн дæр сæ фезмæлд. Иу зылд куы 'ркодтой, уæд Алимырза Дзаджемæ дзуры:

— Æтт, арс дæр дыууæ 'мхæрæфыртæй тæрсы... Ахæццæ кæн дæ иубоны кафт кæронмæ.

Дзадже цырда рахызт. Алимырза хистæртырдæм бацыди. Кафт кæронмæ ахæццæ.

Гиви йæ къух систа. Адæм фæсабыр сты. Уазджыты хистæр фысымты хистæрмæ дзуры:

— Нæ буц хистæр! Бар радт, нæ фæндаджы кой кæнæм мах. Æфцæджы сæрты нæ ахизын хъæуы рухсæй.

Тæтæри размæ рацыди:

— Фæндараст фæут нæ буц уазджытæ! — Тæтæри Софиамæ бадзырдта: — Фæндараст, мæ хур!..

София ныккуыдта, Фаризæт дæр.

— Хуыцау сæ цины цæссыгтæ фæкæнæд, — фæцарæхсти Гиви! — амонь чындзхæсджыты фæндырзæгъдджытæм. Уыдон æрцагътой. Къухылхæцæг Софиайы къухыл ахæцыд, иннæ фарс — гуырдаг чызг. Куыддæр фæцæйраст кодтой, афтæ Гиви хъæрæй загъта:

— Æрлæуут! Ирон кæртæй цæуæм. Æз ирон адæмы 'хсæн схъомыл дæн. Уыдтæн чындзхæсджыты дæр. Нæ фылдæр кæрæдзийы 'взаг зонæм. Ирон адæммæ ахæм хъуыддаджы ис æмбисонды зарæг. Бар радтут мæнæн.

Адæм схор-хор каодтой... Гиви æвиппайды ныццæлхъ ласта «Нанайы зарæг». Ирæттæ йын бахъырныдтой.

Гуырдыстон. Душет. Ёддагуалæ цъæхсар хæдзары аив æфснайд кæрт. Цæхæрадонмæ бахизæны — рæсугъд дуаргонд дзы. Сæрд. Дидинагджын нæуу. Кæртæн йæ иу кæрон рагон бæхбæттæн. Иннæрдыгæй æвæджиауы рæсугъд бандон.

Рацыди цæхæрадонæй София æд къæпи. Рог кусæндарæс ыл. У куыстæллад. Бандоныл æрбадти. Дард кæдæмдæр кæсы..

Æрбацыд Анзор. У къуылых нозтджын. София сыстад.

— Æхсин? — сдзырдта æхсызгонæй лæг, къæпимæ фæком-коммæ. — Уæууа, кусгæ та куы кодтай.

Анзор къæпи систа:

— Афтæ 'нхъæлыс, æз кусын нал зонын? Фæкæс-ма ныртæккæ дæ рувинагмæ. Куы йæ арувон, уæддæр нæ бахуудзынæ?

Уыцы рæстæджы мидæгæй рахызти лæджы мад Этери. Мид-былхудгæ фæстæмæ баздæхти.

София йæ нæ уыны. Никайы уыны ацы сахат уый. Æрбад-ти, кæсы та...

— Æфцæг... Мæ цæстытæ дæм куы ныйирд сты, уæд дыл нæхирдыгæй иу барæг куыд никад никуыцæй æрзыны? Цæй зын у æнхъæлмæ кæсын?.. Уæд та Адыл... Баба не 'рцæудзæн, уый зонын, фæлæ Адыл уæд та куы фæзынид. Кæд сæм цыф-æнды хæрам дæн, уæддæр мын куыд æхсызгон уайд сæ иунæг фенд дæр!.. Хъæссæй! Цæмæн мыл бакодтай хъоды? Афтæ ах-хосджын дæн дæ разы?.. Аххосджын дæн уæдæ цы дæн...

Æрбацыд йæ къухылхæцæг Гиви йе'мбалимæ. София сын сыстади.

— Гамарджоба, æхсин София.

— Гамарджоба, — загъта дыккаг лæг дæр, æмæ сын София сæры акуывдæй салам радта.

— Кънйаз хæдзары ис? — бафарста Гиви.

— Цæхæрадоны, — дзуапп радта София.

Æрбацæуджытæ ныххудтысты:

— Кънйаз цæхæрадоны?

Гиви кауы онг дисæнгæ бацыди. — Ва!.. Анзор! Гагимарджо!

— Гамарджоба! — Анзор сæ размæ рацыди. Къæпи Софи-амæ дæтты. Уый къæпи кауы æнцой æрæвæрдта æмæ хæдзармæ бахызти.

— Хуыцауыстæн, генацвали! Дæ къæпийæ, дæ хъамайæ дыл хуыздæр кæцы фидауы, уый бынтон бæлвырд нæу, — худгæйæ загъта Гиви.

Кънйаз æмæ къæпи... — загъта Гивийы æмбал дæр. — Махæн

нæ бынат æндæр ран ис, æнхъæлмæ нæм кæсынц. Дыууæ лæджы акодтой Анзоры.

Фæзынди та кæрты София... Къæпи йæ къухы, афтæмæй бандоныл æрбадти. Мидæгæй рацыд æхсин Этери, йæ къухы хъæзæй быд рæсугъд чыргъæд. Бацыди чындзы цурмæ. Уый сыстади.

— Æфцæджырдаæм та скæс-скæс куы кæныс.

— Куына, — фæфсæрмы чындз.

— Кæсыс, мæ хур, кæсыс, — йæ мидбыл бахуадæгау кодта Этери. — Цæгат зынаргъ у. Уæлдайдæр мидхъæуы куына уай, уæд.

— Ды раст дæ, мæ гуырдыаг мад, — загъта София. — Кæнын æнкъард... тынг æнкъард... Ныххатыр мын кæн ме 'ргом ныхас.

— Цæмæн загътыс? — рæвдаугæ цæстæнгасæй йæм бакаст ус. — Æргом ныхас, дам, зæрдæйы дуар у. Тыхкуыст ма кæн. Хатгай мæм афтæ фæкæсы, цыма де 'мбæхст хъуыдытæ, дæ сагъæстæ уæззау куысты бын фæкæнынмæ фæхъавыс. Нæ дæ фæрсын дæ хъуыдытæ, дæ сагъæстæй, фæлæ... Хъысмæт цы уаргъ сæвæрдта, уый хæсгæ у. Уæлдайдæр сылгойагыл. Нæ дæ домын, дæ сагъæсты сæр мын загътай, фæлæ иу хъуыды.. Уымæн мæ фæнды дзуапп базонын...

Сылгоймаг иучысыл фæхъус, цыма йæхимидæг уынаффæтæ кодта, загътон æви нæ, загъгæ, стæй та райдыдта:

— Ныххатыр мын кæн, фæлæ ныр кæд у, уæдæй...

Уæддæр æй æххæстæй нæ загъта, фæлæ йæ чындз бамбæрста. Сыстад æмæ æфсæрмыгæнгæйæ афтæ:

— Дæхимæ мæ къæйных кæныс.

— Къæйныхæй тас дын нæу, — æрбадын кодта чындзы. — Ирон æмбисонд: «Хъæбул хуры тын: хъæбулы хъæбул — фæстаг хуры тын ныййарæгæн». Фæндыд ма мæ...

София алыгъди хæдзармæ. Этери сыстади, бирæ фæлæу-уыди, стæй карзинкаимæ кулдуарæй ахызти...

Æваст æрбайхъуысти бæхы къæхты хъæр, стæй фæсабыр, æмæ æрбахызти Хъæссæй. У бæлццонхуыз афицер, æмбисон-ды аив ыл бады йæ дарæс.

— Мæнæ йæ уæладзгуйтæ, — искаимæ ныхастæнагау сдзырдта Хъæссæй. Хæдзармæ кæсы. Цæстытæ агурынц Софиайы. Хъуыдытæ кæны: «Цы бакæнон? Куыд равдисон мæхи? Анзор зоны нæ хабæртгæ. Цы загъдзынæн, ам мæ исчи куы фена æмæ йæ хъустыл куы 'рцæуа, уæд? Софиамæ дзы ныхас куы 'рхауа... Бауром дæхи, мæнæйуый. О, фæлæ куыд бауромон мæхи, ны-ридæгæн зæрдæ йæ фенынмæ бæлгæйæ риуæй куы ратоны, уæд».

Уыцы рæстæг уæладзыджы уæттæй иуы рудзынг байгом æмæ Хъæссæй быруйы ауон æрæмбæхст.

Ракасти рудзынгæй София, стæй фæаууон.

— София уыди, — базыдта йæ Хъæссæй. Цырда рацæйцыд йæ 'мбæхст ранæй, фæлæ æваст фæлæууыди. Фæрсы йæхи. Цæмæн фехæла сæ цард? О, фæлæ Дзадже загъта: нæу амонджын София.

Уæладзыгæй райхъуыст æнкъард фæндырдзагъд, æмæ Хъæссæйы уæнгты иннæрдæм ахызти

— Ныууормут мæ, уæларвон зæдтæ! Цы бакæнон, мæ балц æрмæст дæу тыххæй куы уыди, уæд?.. Нæ! Цæйнафæлтау дæумæ ныхас æрхауа, фæлтау цыфæнды уон!

Азгъордта. Æрбайхъуысти та бæхы къæхты хъæр æмæ Хъæссæйы хъæлæс: «Со-фи-а!»

Лæппуйы хъæр дæр æмæ бæхы къæхты хъæр дæр адард сты.

Æвиппайды София йæ уаты рудзынг райтыгъта, цырда æрызгъордта кæртмæ.

— Диссаг. Цыма айхъуыстон мæ ном... бæхы къæхты хъæр. Мæ хъустыл ауад, æвæццæгæн.

Кæсы, ауыдта. Цавæрдæр барæг æфцæджырдаг фатау фæтæхы, фæаууон. Кæд ирон барæг уыди мыййаг? Кæд Хъæссæй уыди?

Æрбаздæхы рæвдз Этери. София кæдæм кæсы, уыцырдæм:

— Афтæ мæм фæкасти, цыма нæ кæрты барæг уыди.

— Цы?

Æфцæгыл фæзынди тæхæг барæг. Иумæ йæм кæсынц. Со-фияйы уæнгты цыдæр æнахуыр æхсызгон цин схъазыди...

IV

Раздæр хъæздыг чи уыд, уыцы кънйаз Анзоры галуан... Стыр уат. Хæрзæфснайд. Æрбацыди София, йæ къухы йæ кусинæгтæ — æлхуи, æлвисинаг. Æрæвæрдта сæ. Зын базонæн у кæддæры хъал София. Хуымæтæджы къаба, хæлын дзабыртæ. Фæлæ йыл бадынц аив. Цæсгомыл — сагъæс. София рудзынджы размæ бацыд æмæ дард кæдæмдæр хъуыдытæгæнгæ бирæ фæкасти:

— Тæхуды æмæ ма ирон барæг чи фены... Нæ та фæзынд абон дæр Дзадже, афтæмæй мын дзырд радта. Мæ бон куынæуал у алы бон хъызæмар кæнын, уæд цы кæнон? Уастæн, цы зæгъон мæ хъæздыг фыд æмæ æфсымæрæн, мæн ацы зындонмæ чи радта.

Мæ сагдзарм ламаздыхъ сæгъдзармæй раивтон, ме 'ртти-ваг дзабыртæ — æрчыиæг къогъодзитæй.

София хæдзары дзаумæттæй цыдæртæ хæцъилæй сæрфы. Æрлæууыди. Къулмæ йæ мойы хуызистмæ скаст:

— Кънйаз... Фырнотджынай йæ къæхтыл нал фæлæууы... Æмæ йæм уæд æхсæв-бонмæ сывæллонмæ кæсæгау бад. О, фæлæ кæмæн раканон мæ хъаст, мæ маст? Кæмæн радзурон мæ сагъæс? Чи мæ бамбардзæни?.. — Хъæссæй... Ды та куыд никуыцæй зыныс?.. Мæ фæстæ, дам, паддзахы сидтмæ бархийæ фæцыди, хæстыты фесгуыхт. Афицер сси... Уæд та ма дæ искуы дардмæ уæддæр куы фенин. — София бацыди фæндырмæ. Йæмæ ныхас кæны: — Мæ фæндыр, мæ иузæрдион æмбал. Æнкъард изæрты мæ зæрдæвæрæн, мæ ныфс. Ды ма мын æрлæууын кæныс мæ зæрдыл Хъæссæйы фæлмæн мидбылхудт, Фаризæт æмæ Кларæиты хъæлдзæг, æнæмæт худт... Æрхæссыс мæм дардæй Терчы уылæнты хъазт. Ирон фæндыр... — Æрбадт йæ фарсмæ, йæ хъæбысмæ йæ систа. — Нæ Иры зæххы гæбаз.

София чысылгай аивæзта фæндыры тæнтæ... Æрæджы йæхиуыл цы цагъд скодта, уый цагъды, фæндыры мынæг мыртимæ ныллæг хъæлæсæй хъарæггæнæгау зары:

Мæ тæригъæдæй фæсмонгонд æрбауат,
Мæ инæлар фыд æмæ мæ афицар æфсымæр,
Мæн моймæ, Душетмæ
Æвæндонæй чи радта...
Мæ тæригъæдæй Дайраны нарæджы
Хидгæстæй фæцæуат,
Мæн ацы зындонмæ чи радта,
Мæн мæ уарзон хъæубæстæй æмæ Хъæссæйæ
Чи фæхицæн кодта.
Тæхуды æмæ ма ирон барæг
Йæ цæстæй чи фены...

София цагъды. Æрбайхъуысти лæгты ныхас. София фæндыр йæ бынаты æвæры. Цæссыг сæрфы, дуарырдаг кæсы. Дуар байгом. Æрбацыд Анзор. Йæ дыууæ æмбалы йыл фæйнæрдыгæй хæцынц, ноджы иу чызг семæ. Рагон гуырдызæг зарæг «Сулико» кæнынц...

— Æхсин! Фынг! — размæ рацыд Анзор.

София æвæры фынг, фæлæ лæгæн хиуылхæцгæйæ бауайдзæф кодта:

— Дæ къæхтыл та куынæ лæууыс...

— «Та»... — сфæзмæгау кодта кънйаз æмæ йæ мидбыл ба-

худт.— Уæдæ кæй къæхтыл лæууын, мæ зынаргъ?.. Кафын фæнды мæн!— Йæ дыууæ æмбалæй иумæ ацамыдта. Уый зурна йæ дзыппæй фелвæста æмæ гуырдызæг «зилгæ» ныццæлхъ ласта.

Анзор Софиайы раз æмраст алæууыд:

— Æхсин! Дæ хорзæхæй...

София нæ ракуымдта... Уæдмæ гуырдызæг чызг рахызти, кафгæ бацыд Анзорырдаæм. Кафынц. Анзоры аивта йе 'мбал. Анзор йæ дзыппæй æхцайы гуцзула исы, Софиамæ бауырдыг:

— Бахуд æмæ ацы æхца иууылдæр дæу!

София иуфарс ацыди. Кæсы та рудзынгæй.

— Фæсхохмæ та куы кæсыс,— уайдзæфгæнæгау бафиппайдта Анзор.— Гъа,— йæ къух ауыгъта, кафджытæн æмдзæгъд кæны, стæй æваст кафт куы фæци, уæд:— Æгъгъæд фæуæд абон!

Анзор йæ уазджыты афæндараст кодта. София мидæггаг уатмæ йæхи байста. Æрбаздæхт Анзор. Къулыл сызгъæрин доны тылд рамкæйы æвæрд сылгоймаджы къаммæ кæсы:

— Æхсин София...— искаимæ ныхастæнæгау дзуры кънийаз.— Цас ыл æнувыддæр дæн, уыйбæрц дардæй-дарддæр кæны мæнæй. Ай-гъай, æз дæр уæларвæй æруадзгæ нæ дæн, фæлæ... Мæ уынд— уынд, мæ конд— конд, кънийаз... Цæуылнæ мæ исы йæ зæрдæмæ хæстæг?.. Мæ мадимæ дыууæ хойы цард кæнынц... Хатгай рафыцы мæ туг, сонт хъуыдытæ фæвзæры сæры— æрдомон дзы дзуапп... Фæлæ мæ мад... Сдзырд æм нæ уадзы. Æниу йæхæдæг дæр... Хи мадмæ кæсæгау кæсы мæ мадмæ...

Анзор иуцасдæр фæджих:

— Уарзон ын уыд... Æнхæлдæн, кæрæдзи тынг уарзтой. Æмæ кæмæн нæ уыд уарзон?— йæхицæн зæрдæвæрæгау ногæй скасти къаммæ, фæлæ та фæсагъæсхуыз.— Æви ма уарзынц...

София мидæггаг уатæй рахызт, æмæ йын Анзор бауайдзæф кодта:

— Ды æрдæбон, ме 'мбæлтты раз мæн бафхæрдтай. Нæ ракафдытæ... Æмбарыс? Æз кънийаз дæн! Цы зæгъдзысты уыдон ныр мæнæй? Уæвгæ дын æй æз хатыр кæнын. Нæу дæ бафхæрын мæ бон. Мæнæ мын ам æвæрд дæ,— йæ риумæ бацамыдта Анзор. Зын раиртасæн уыд, хъазгæ кæны, æви æцæгæй дзуры, уый.

Лæг тæхтинын æрбадт. Архайы йæ цырыхъхъ раласынын, нæ йын комы.

— О, фæлæ, уый хыгъд ды...— Анзор амоны цырыхъмæ, алас æй, зæгъгæ.

София йæ бынатæй змæлгæ дæр нæ фæкодта, æмæ кънийаз йæ хъалæсыуаг фæбæрзонддæр кодта:

— Цы?! Нæ цæуы дæ зæрдæмæ?! Гъемæ хорз,— йæ къух ауыгъта æмæ тæхтинын бафæлдæхт æд цырыхъхъытæ. София иуцасдæр афтæ алæууыди, стæй бацыди, ласы цырыхъхъ. Анзор мидбылхудгæ рабадти.

Раст уыцы рæстæг æдде æрбайхъуыст æхсины «хуыфын». Байгом дуар, æрбахызт Этери. София цырыхъхъы суагъта. Ауыдта мады Анзор дæр, цырда сивæзта йæ цырыхъхъы хъус...

— Дæхиуыл къухтæ нæй?! Æви дын æххуырст у,— тызмæгæй загъта ус, æмæ Анзор фæддæдуар.

Иуцасдæр алфамблай ныссабыр.

— Ныххатыр нын кæн, мæ хур,— рæвдаугæ ныхас скодта æхсин Этери.— Æмбарын дæ. Алчи чындзы ацæуы ацæрын æнхъæл... Сылгоймаджы хъысмæт...

Этери ма цыдæртæ зæгъынмæ хъавыди, фæлæ сæ нал загъта, фæфиппайдта, йæ чындз цыдæр зæгъынмæ кæй хъавы.

— Дæ фырт... Лæгсырд...— рахъаст кодта йе 'фсинæн чындз.— Хатыр.— Бæрæг уыд йæ дæрзæг сныхасыл кæй фæфæсмон кодта.

Этери йæ фембæрста, фæлæ бæрæг у: фæхъыг ын.

— Ныронг афтæ ничима сдзырдта мæнмæ. Никуыма ничи схуыдта мæ фырты дæр лæгсырд. Йæ уæздандзинад — æгас хъæубæстæн æвдисæн...— Рахæцыд мад йæ фырты сæрыл, фæлæ фæфæлмæн: — Хатыр кæй ракуырдай, уымæй та бузныг. Ма дын фæхъыг уæд, фæлæ дæхæдæг дæр чысыл аххосджын дæ,— ахуыргæнæг скъоладзауимæ куыд ныхас кæна, афтæ дзырдта мад йæ чындзæн: — æвæццæгæн æй рæдийын кæнынц дæ конд æмæ дæ уынд ... Æвæццæгæн æм де 'ргом фаг не здахыс, æмæ йæ зæрдæ къæпп кæны,— суагъта йæ зæгъинагтæ æфсин, æмæ ма бафтыдта: — Ме 'ргомдзырд мын ныббар. Уый бар ис мæнæн. Мад дæн.

— Тыхлæвæрд мæ ракодтой,— хи растгæнæгау йæ хъаст кодта æмбаргæ усæн София.— Мæн уырны, бамбардзынæ мæ.

— Æмбарын,— йæ рæсугъд цæсгоммæ йын комкоммæ бакæсгæйæ, загъта ус.— Мады зæрдæ зонаг. Æрыхъуыстон хабæрттæ.

— Зонын æй,— фæцырд София.— Мад мын нæй, хи мады раз дзурæгау дзурын дæ разы уæндонæй...

— Ахæм нæ уыди,— ныхъхъуыды кодта лæппуйы мад. Йæ ныхы æнцъылдæ фырсагъæсæй æндзæлттау кæрæдзиуыл æрынцадысты, æмæ йын София тынг фæтæригъæд кодта.— Ахæм мын нæ уыд,— загъта дыккаг хатт Этери.— Къамтæ æмæ нозт... Рагæй дæр сæм æмхиц уыд,— ныр та æфсин хъаст код-

та чындзән. — Цымæ кæм фæрæдыдтæн? Цæмæн сси ахæм? О, фæлæ цыфæнды уæд, мæ хъæбул у.— Этери йæ чындзы къух йæхимæ райста æмæ йæ йæ уæрагыл æрывæрдта.

— Чызджы ад мын скодтай æмæ дын мæ хъæстытæ дæр уымæн кæнын... Курын дæ хи мады зæнæгау— баххуыс мын кæн. Ма йæ ныууадз. Нæ худинаджы кой æгас Душетыл айхъуысдзæни. Зарджытæ ныл фæкæндзысты...— О, фæлæ нæу мæ бон дæ уавæрмæ афтæ кæсын дæр,— суагъта чындзы къух Этери.— Куыд кæуыс æрвылбон...

— Хуыцауæй курæгау дæ курын,— ныллæгъзтæ кодта чындз, — ауадзут мæ нæхимæ. Æмæ ма фæстагмæ бафтыдта:— Алидз-дзынæн...

— Лидзгæ нæ,— сыстади æфсин дæр.— Курын дæ... Æгæр дыл фæцахуыр дæн... Мах ирон адæмимæ кæрæдзимæ æвзæр цæстæй никуы кастыстæм...— Этери иуцасдæр фæхъус, стæй дарддæр дзырдта:— Иу хъуыддаг бамбарын мæ бон нæу... Буц ахуыр уыдтæ. Æрттиваг дæ дарæс. Ис дын ныр дæр. Ды никуы дарыс уыдон. Хатгай хæлындзабыртæ дæр акæныс...

— Зæрдæйыл дарæс скæнæн нæй,— арф ныуулафыди чындз.

— Цæмæй дын баххуыс кæнон, мæ сомыгæнæн чындз?— æрбадын æй кодта йæ фарсмæ тæхтиныл Этери.

— Иунæг у мæнæн дæр. Стæй...— фæкъуылымпы ус.— Арвыстат æхсæвтæ, бонтæ... Куыд кæнон, цы кæнон, мæ уды бæрц дæ куы уарзын...

— Уæд та мæ иучысыл нæхимæ ауадзут. Æрцæуинаг у ме 'мхæрæфырт абон.

— Цæгат?— æхсызгонæй сразы Этери. — Ныууай уæхимæ. Ацæр, цы фембæлы уыйбæрц.— Æцæг мæ бынтон ма ныууадз. Фæстæмæ æрцæуынаг мын дзырд радт...

— София зæрдæрухсæй ныттыхст æхсиныл.

— Сомы дын кæнын... Мæ гуырджиаг мад...

— Кæдæй-уæдæй дæ цæсгомыл мидбылхудтт фæзынди,— бахъæлдзæг Этери дæр.— Сомы нæ хъæуы. Æууæндын дыл æз.— Этери йе 'нгуылдзæй къухдарæн рафтыдта.— Нæ мыггаджы номылдаргæ къухдарæн... Айс æй демæ. Уадз æмæ дын дæ сомыты бæсты æдзух мæн дæ зæрдыл лæууын кæна.— Бакодта йын æй йе 'нгуылдзыл,— Æз кувдзынæн Хуыцаумæ, цæмæй мыл сæмбæла фæстæмæ. София къухдарæн йæ былтæм схаста. Æфсин æмæ чындз кæрæдзиуыл ныттыхстысты. Сæ дыууæйы цæсгæмттæ дæр — цинайдзаг. Мад æм фæндыр дæтты:

— Æрфæндыр ма кæн, гъеныр, мæ чындз. Арæх дæ уатæй цы диссаджы ирон цагъд фæхъуысы, уый.

София райста фæндыр. Ныййазæлыдысты «Ханты цагъды» залтæ. Уæд дын гуырджиаг ус куы сыстид æмæ хæрзаив кафт куы райдаид. Чындз ын сыстади. Лæугæйæ цæгъды. Афтæмæй сæ æрбайæфта Анзор. Фыццаг йæ цæстытыл æууæндгæ дæр нæ бакодта, раст цыма йæ нозт бынтондæр фæлыгъд. Ауыдта йæ мад. Æрдæгыл аскъуыди кафт, æрдæгыл аскъуыди цагъд. Этери йæ фыртмæ хæстæг бацыди:

— Мæ чындзимæ мах скарстам фæндтæ. Зонын, ды мæ ныхасыл никуыма загътай дыууæ.

— Æмæ нæ загъдзынæн никуы.

— Мæ уд дæ фæхъхъау.

— Æххæст мын уæ фæндтæ дæр загъут,— фæхъæлдзæг Анзор.

Ус чындзмæ амоны, загъ дæ фæндон, загъгæ.

София бамбæрста. Йæ моймæ дзуры:

— Анзор, Хуыцауæй курæгау дæ курын...

— Кæдæй-уæдæй мын сдзырдта мæ ном,— фæцырди Анзор. Рагацау ард хæрын: цыфæнды курдиат дæр баххæст кæндзынæн æз дæуæн.

Этери фæцарæхст:

— Ие'мхæрæфыртмæ æнхъæлмæ кæсы абон. Æрфæндыд æй йæ бинонты фенын.

Анзор иуцасдæр фæкуыддæр, фæлæ мад ныхас ахæццæ кодта кæронмæ:

— Дзæгъæлы фæтар сты де 'рфгуытæ, мæ фырт, афтæ ваййы... Ирон æгъдаумæ гæсгæ чызг иуцасдæр ацæры йæ цæгаты. Æмæ ма фидарæй бафтыдта:— Ард ын бахордтай. Гуырджиаг йæ ардхæрд нæ халы.

— Басастат мæ,— йæ мидбыл фæлмæн бахудт Анзор.— Сылгоймæгты цы бафæнда æмæ цы нæ бакæндзысты!. Анзор йе 'рыгон бинойнаджырдагмæ баздæхти:

— София, хорз. Фæуæд, сымах куыд фæнды, афтæ. Æз æппынæдзух æнхъæлмæ кæсдзынæн де 'рыздæхынмæ.

Лæппу йæ мадмæ бакасти:

— Хатыр, мæ мад, мæ къæйныхдзинад...

— Ницы кæны,— æркъуырда йын йе уæхск мад æмæ Софиамæ раздæхт:

— Æнхъæлмæ кæсдзынæн æз дæр, мæ чызг.— Æрбайхъуысти хъæр дæрддзæфгомауæй:

— Гъе-гъе-гъей!

Анзор рудзынгæй акасти.

— Барæг доны фалæ!

София базгъордта рудзынгмæ. Барæг чи уыд, уый дармæ зын базонæн уыд. Этери дæр акасти.

— Кæд донæн йæ тæнджытæ агура, — сæрыстырæй загъта София, — уæд, æз кæмæ æнхъæлмæ кæсын, уый нæу...

Кæсынц. Æвиппайды София йæхи нал баурæдта:

— Комкоммæ йе — 'рфыты æрбацæуы... Тæгиатаг барæг у уый!

— Йемæ ноджы саргъы бæх — идадзæй.

— Дзадже у! — ныццин кодта София...

V

Хур ныгуылæнырдæм акъул, фæлæ ма йæ тынтæ уаты рудзгуытыл ныдзæвыдысты. София сæм каст æмæ каст. Хъуыдыты ахæсты фæци.

— Тæхуды, ардыгæй макуыуал фæцух у... Фæстæмæ мауал аздæх...

София фæкомкоммæ, йæ къухыл цы къухдарæн уыд, уымæ... Йæ цæстыты раз февзæрд йе 'фсин Этери:

— Ам баззай, — иуцасдæр уыцы хъуыдыйæ тæрстæ дæр фæкодта. Æмæ уæд мæ гуырдызæг мад та? Дзырд ын куы радтон æрыздæхынæй. О, фæлæ мæм афтæ кæсы, цыма мын æй бамбарид, ныххатыр мын æй кæнид. Уый диссатджы сылгоймаг у. Уымæн сзын кæнон? Нæ. Фæлæ цы чындæуæ, æфцæгыл ахизыны агъоммæ мæ зæрдæ куы атондзæн, уæд?.. Сылгоймаг... Цæмæн фæдæ ахæм æнамонд, цард иунæг хатт йеддæмæ куынæ вæййы, уæд? Дæ уарзон адæймагимæ дæ зæрдæйы фæндиаг ма фæцæр... Уарзон адæймаг. Хъæссæй... Ныр дыууæ къуырийы ам дæн. Иунæг æвдыст дæр никуыма ракодта йæхи. Уæвгæ йыл худæн нæй. Нæ мæм разынд фæг хъæру йæ фарсмæ æрбалæууынæн.

Софияйы зæрдыл цыдæр æрбалæууыд, æмæ йæ цæсгом фæрухс:

— Айфыццаг æй дармæ фæдтон... Афицер... Зæрдæ та ногæй нал ардта риуы йæхицæн бынат. Фæлæ никуыуал фæзынд уæдæй. Цы кæнон?.. Мадымайрæм! Курын дæ, мауал мæ ауадз уыцы зындонмæ...

София, райста фæндыр æмæ æнкъард цагъд кæны.

Æрбацыд Фаризæт, æмæ йыл София бацин кодта. Авæрдта фæндыр иуварс. Фаризæт ын бауайдзæф кодта:

— Дæхиуыл та хъарджытæ куы кæныс, афтæмæй знон дæр ма дæ цæсгомæй хуртæ æмæ мæйтæ куы каст.

— Уый знон уыд, — ныууæфыди София. — Мæ райсомæй тæрсын...

— Райсомæй тæрсын нæ хъæуы, райсоммæ æнхъæлмæ кæсын хъæуы.

— Мæнæн мæ райсом раджы фæци, — иуварсмæ кæсы София.

Фаризæт æй æнкъард хъуыдытæй иуварс здахы, амоны фæндырмæ:

— Дæ фæндыр...

— Уый æз никуы уадзын, — æцæгæй дæр йæ хъуыдытæй феуæгъд София æмæ ма дард кæдæмдæр кæсгæйæ бафтыдта: — Ме 'дзард мады лæвар ме 'хсæрдæс азмæ.

Фаризæт рудзынгæй акæс-акæс кæны. Софиамæ комкоммæ ныккасти:

— София, цæмæ дæм æрбацыдтæн? Хъæссæй райсом фæстæмæ цæуы. Демæ йæ фембæлын фæндыди.

— Хъæссæй? Кæм и? — фæцырд София.

— Бар ын дæттыс?

— Ам и?

— О.

— Æмæ кæдæй ардæм... — Софияйы рустæ цæхæртæ скадтой, фæлæ йæ хъуыды кæронмæ нал загъта.

Фаризæт ын фембæрста йæ фæндон, мидбылхудгæ фæддæдуар. София скатай, йæхицæн бынат нал ары. Æрбахызти Хъæссæй, урс цухъхъа йыл. Афицеры пъагæтты. Йæ риуыл — хæрзиуæг.

— Æмбæлы уæм?

— Мидæмæ.

— Уæ бонтæ хорз.

— Кæй бон у, уый хорзæх дæ уæд. Афон дæр у, — бакаст ын комкоммæ йæ цæстытæм сылгоймаг уайдзæфгæнæгау.

— Куыддæр мæм касти, — хи растгæнæгау сдзырдта Хъæссæй. — Ныр дæр... Æвæццæгæн дын æй Фаризæт загъта, цæуын мæ кæй хъæуы фæстæмæ, уый.

— Æнæуи не 'рбацыдаис?

Лæппу ницы сдзырдта.

София рудзынджы размæ бацыди. Хуры фæстаг тын йæ риуы 'гънæджытыл скафыд...

— Æз арæх æрæмысын дæу, — æфсæрмыгæнгæ загъта София.

— Æз дæр.

— Мæ уæладзыгæй æфцæджырæм бирæ фæкастæн... Фæлæ аззы никуы æрзындтæ ды.

— Бафхæр мæ. Æмбæлы мыл, — сразы лæппу.

София йын хи буцгæнæгау дарддæр уайдзæф кодта:

— Дæ хъал бæхыл искуы Душеты уынгты уæд та æруадаис.

— Уыдтæн... — бакаст æм Хъæссæй.

Сылгоймаджы уæнгты æваст æнахуыр цин анхъæвзта:

— Уæдæ уый ды уыдтæ? Куыд нæ равдыстай дæхи? Æз æхсæвай-бонæй...

— Нæ мæ бафæндыд, ныхас дæм æрхауа, уый, — загъта Хъæссæй. — Нæ мæм фæкаст аив, кæд мæ дæ фенын тынг фæндыд, уæддæр.

Уæдмæ айста хур дæр йæ тынтæ рудзынгæй, æмæ уаты зына-нæзына фæталындæр. Лæппуйæ цыма раздæр исты æрбайрох æмæ нырма ныр æрбалæууыд йæ зæрдыл, уыйау Софиайы цурмæ рæвдз бацыди:

— Хъуыды ма кæныс... Нæ дын баци уыцы изæр мæ бон лæвар бакæнын, — систа йæ риуы дзыппæй чысыл дари тыхтон. — Уæдæй нырма йæ мæ дзыппы хæссын. Айс æй ныр. Науæд мæм дæ иу къух сидзæр кæсы...

София райста лæвар... Райхæлдта дари тыхтон æмæ уырдыгæй цæхæртæ скалдта рæсугъд сызгъæрин цæнгдарæн... Раст цыма æрдæбонь хуры тынтæ æрбаздæхтысты фæстæмæ. София бакодта цæнгдарæн йæ къухыл. Схаста йæ йæ былтæм. Зын раиртасæн уыди, цæсгомьл æнакæрон æхсызгондзинад зынд, æви æрхæндæг.

— Бузынг, — бынтон æрæджиау сдзырдта. — Цæмæндæр та уыцы бонтæ цæстытыл уайынц. Фæнды мæ сæ раздахын. Фæлæ...

Иу чиныджы кастæн: «Нæ хъæуы здæхын, кæддæр амонджын цы ран уыдтæ, уырдаæм, уадз æмæ цæстыты раз афтæмæй баззайа».

Иуцасдæр ныссабыр сты, цыма уарзæттæ уæлæрвты тæхгæ кæрæдзийæн сæ загъинагтæ дзырдтой.

— Дзадже мын хъуыддæгтæ фæдзырдта, — æрæджиау загъта Хъæссæй. — Амонджын, дам, нæ дæ.

София йæ 'ппæт хъарутæ дæр æрæмбырд кодта æмæ, йæ Хуыцауы хаймæ куæгау, загъты Хъæссæйæн:

— Баххуыс мын кæн, Хъæссæй, мауал мæ ауадз зындонмæ. Афтæ-иу куы дзырдтай...

Хъæссæй не 'нхъæлмæ каст ахæм ныхасмæ. Фæкуыддæр. Уый та куыд? Кæйдæр ус... Иннæрдыгæй та... Куыд æхсызгон ын уыд йæ зынаргъы æргом дзырд. Æхсæвай-бонæй йæ зæрдыл чи лæууы... Дунетыл ын æппæты зынаргъдæр чи у...

— Цæуылнæ исты дзурыс? — кæуæгау кодта София.

— О, фæлæ... — фæкъуылымпы Хъæссæй. — Аив нæу ирон лæгæн... Искæйы бинойнаг... — Цы дзырдта, уый йæхæдæг дæр нал æмбæрста лæппу.

София йæм дисгæнгæ бакаст. Иуварс ацыд. Йæ цæссыг ныс-сæрфта æмæ загъта:

— Фæндараст фæу...

София мидæггаг уатмæ цæрдæг бауад. Хъæссæй иуцасдæр сагъдауæй аззади, стæй сабыргай ацыди.

Раздæхти фæстæмæ София:

— Искæйы бинойнаг... Уæдæ æз дæуæн фæндзæм усæн дæр сразы уыдаин...

Дуар фегом æмæ къæсæрыл фæзынди Фаризæт.

— Уагæры цавæр ныхас рауад уе 'хсæн, — цымыдис фарст акодта чызг. — Лæппуйы цæсгом — цыкъæйæ фæлурсдæр. Йæ бæхыл абадт æмæ кæдæмдæр фатау ныййарц. Нæ мын радта мæ иу фарстæн дæр дзуапп.

София рудзынджы размæ бацыди. Дисгæнгæ акасти кæртмæ.

— Цæмæндæр кæрты бæхтæ файтоны ифтыгъд... Дæ-дæ-дæй, мацы сфæнд кæнæнт, — тарстхуызæй бакасти Фаризæтмæ София

— Цавæр у?..

— Фæстæмæ та мæ уырдаæм цæуын хъæуы, загъгæ, куы ахъуыды кæнын, уæд мæ зæрдæ бамæгуыр ваййы.

— Фæсур æнкъард хъуыдытæ дæхицæй, — зæрдæварæгау æм бахудти йæ 'взонг бонты хæлар æмæ йын йæ къухыл ахæ-цыд, цом, загъгæ.

— Йæ загъын æнцон у. Хъæссæй... Чи 'нхъæл уыди...

София æмæ Фаризæт ацыдысты.

VI

Хъæссæйæн хъизæмайраг хъуыдытæ æнцой нæ лæвардтой:

— Фæцæуы София. Нæ! Фæласынц æй тыххæй. Æз ын фехъуыстон йæ куыд. Нæ, уый хуымæтæджы куыд нæ уыди! Федтон ын йæ цæссыгтæ знон... Нæ уыдысты хуымæтæджы цæссыгтæ. Æз ын амонджын æнхъæл уыдтæн. Уымæн ныхæцыдтæн мæ уарзтæн йæ рохтыл. Уый та... Цы бакодтон? Уый мыл йæхи фæдзæхста, æз та... Нæ! Æз дæу ацы хатт никæмæн-уал ратдзынæн.

Чысыл фæстæдæр сыхъуыст йæ бæхты къæхты хъæр... Адард...

Арвыком. Фæззæг. Дайраны хиды был. Зыны йæ ацырдыгæй кæрон. Ноджы чысыл хъахъхъæнæн бынат — урс дурæй амад. Арæны нысæнттæ йыл. Нарæг ком. Бæрзонд хæхтæ, арв дзы мысты хуымыйас зыны. Хидгæс салдæттæ Никифор æмæ Ягор

сæ посты. Сæ иу иуырдаæм цæуы, иннæ — иннардаæм. Жебогъджын топпытæ сæм.

Дыууæ салдаты кæрæдзимæ куы бахæццæ сты, уæд æрлæууыдысты.

— Цæй, сфæздæг та кæнæм, Ягор...

Ягор æмæ Никифор дуртыл æрбадтысты, тамако дымынц.

Къæдзæхы рагъыл бæласы цъуппæй æрыхъуысти булæмæргы зарын æмæ Никифор Ягоры цонгмæ бавнæлдта:

— Хъус-ма, Ягор. Зары та уыцы булæмæргъ. Алы хатт дæр ацафон.

— Хæрын æм цæуы æмæ уасы, — бахъуыр-хъуыр кодта Ягор.

Ягор чысыл гуымырыгомау арæзт уыди, фæлæ хорз зæрдæйы хицау. Уыйхыгъд Никифор — хъæлдзæг арæзт. Хъазаг. Зараг. Варзта чингуытæ кæсын, æмæ-иу дзы цы фыстой, уыдæттæ Ягорæн дзырдта... Ягор-иу хаттай цымыдисæй хъуыста... Фæлæ-иу фылдæр хатт йæ къух ауыгъта. Уый хъæуы схъомыл. Никифор та кæмдæр гæххæтты фабрикайы куыста раздæр. Æмæ сæ хъысмæт ам, Дайраны хидыл, баиу кодта.

Ягор булæмæргъæй афтæ куы загъта — «Хæрын æм цæуы æмæ уасы», уæд ын фыццаг фæхъыг, стæй йыл худæг бахæцыди. Ныххудт йæ ныхасыл Ягор йæхæдæг дæр.

— Нæ, Ягор, — загъта Никифор, æмæ Ягор дæр фæхъус. — Уый йæ диссаджы мæлгæвзагæй заргæ кæны. Йæ уарзон æмбалмæ сиды:

*И над вершинами Кавказа
Изгнанник рая пролетал:
Под ним Казбек, как грань алмаза,
Снегами вечными сиял,
И, глубоко внизу чернея,
Как трещина, жилище змея,
Вился излучистый Дарьял,
И Терек, прыгая, как львица
С косматой гривой на хребте,
Ревел...*

— Уæллæй, Никифор, æцæгæй дæр дзæбæх дзурыс, — бадис ыл кодта Ягор, æмæ Никифор ныххудти:

— Къуырычæ! Лермонтовы ныхастæ сты уыдон... — Æмæ ма бафтыдта: — Ацы хидыл читæ ацыд, уый зоныс?.. Суанг, дам, ма паддзах йæхæдæг дæр.

Ягор сыстад. Ахаста хидыл йæ цæстæнгас кæрæй-кæронмæ, фæстæмæ æрбадти:

— Фæлтау ыл иунæг цыд куы 'рбакæнид мæхи Марфæ, — æмæ арф ныууæфыди.

Æрбайхъуысти цыдæр уынар... Фæкастысты. Кæйдæр ауыдтой. Цырд фестадысты.

— Бæлццæттæ Ирыстонырдыгæй, — дзуры Никифор Ягормæ.

— Уынын сæ...

Æрбакæнынц Софиайы.

Никифор фæрсы:

— Чи стут? Цы стут? — Топп æхстæввонг йæ къухы.

— Ирон чызг — гуырздиаг чынды. Йæ цæгатай йæ хæдзармæ здæхы, — размæ рацыд Адылджери.

Никифор Ягоры хъусы бадзырдта:

— Мæнмæ гæсгæ, скъæфт чызг у.

Адылджери Ягоры иуварс акодта, дæтты йæм æхца:

— Мæнæ фæндаггаг, хидыл цæуæггаг, — загъты йын йæ хъусы дзурæгау.

— Цæуæггаг, фæндаггаг, — фæхъыг салдатæн Адылджерийы ныхас. — Æхца дæхицæн уадз, хорз лæг, бахъæудзæни дæ... Цом-ма мæ къæнцылармæ.

София кæд цыфæнды фæлмæст уыд, уæддæр йæ рæсугъд цæсгом цæхæртæ калдта. Никифор æм хæстæгдæр бацыд æмæ аивæй бафарста:

— Скъæфт дæ?.. Æххуысхъуаг дæ? —

Адылджери айхъуыста Никифоры ныхас, æрлæууыд æмæ цæстдарæгау чызгмæ бакасти.

— Нæ, скъæфт нæ дæн, — загъта София, йе 'фсымæр æй куыд фехъуыстаид, афтæ, æмæ уыдон Ягоримæ фæаууон сты.

— Æххуысы тыххæй та афтæ, — йæхиимæ дзурæгау загъта София. — Зындонмæ цæугæйæ æххуыс нæ фæагурынц...

Салдат ницы бамбæрста. Ацыди. Фаризæт Софиайы фарсмæ æрбалæууыди.

Зынди чысыл æддæдæр Дзадже дæр кæйдæртимæ, архайдта, цы амал ис, уымæй Софиайæ дарддæр уæвын...

— Цæй æнамонд фæдæн... Уастæн, цы загъон мæ фыдæн?.. Гадзрахатай та мыл куы рацыди, — кодта йæ хъæстытæ София Фаризæтæн. — Хуыцау! Ау, хъызæмарæн мæ радтай æрмæст? Дыууæ сылгойаджы иуварс ацыдысты æмæ чысыл былгонды кæрон цъæх нæууыл æрбадтысты.

Уыди фæссихæрттæ. Хиды фаллаг фарсæй æрбайхъуысти уынар, фыйтонты дзæнгæрджыты хæр, гуырздиаг зард, гæрæхтæ. Æрфистæг сты фаллаг фарс. Адылджерийæ хидырдаæм цырд фæцæуынц, чызджыты уал уым фæуагътой.

Салдæттæ гæрæхтæм æрæхстæввонг сты, фæлæ сæ Адылджери цæугæ-цæуын басабыр кодта:

— Æдас ут! Чындзхæсджыты гæрæхтæ сты уыдон.

— А-а! Ахæм хабар у,— фембæрстой дыууæ салдаты хабар.— Вæййы, вæййы.

Уыцы рæстæджы Алимурза æваст кæцæйдæр фæзынди. Цæсгом басылыхæй æмбæрзт, цыдæр рагон афицеры пæлæзы. Йæ фырт æй базыдта...

— Баба?

— Сс... Дæ дзыхыл хæц, зæгъгæ, йæ былтæм амоны фыртмæ æмæ сусæггوماуæй зæгъы:—Ма мæ схæр кæн. Барæй дæн ахæм пæлæзы... Дайраны хидæй ахызт, уый хъуамæ мæхи цæстæй фенон...— Æмæ хидырдаем разыйæ акасти:

— Табу Хуыцауæн! Æрхæццæ сты!..

Фæлæ йæхи æмбæхста, зæгъгæ, йæ йæ зæрдæ сайдта — ауыдта йæ София, фестæди, базгъордта йæм. Фаризæт иуцасдæр йæ мидбынат бадгæйæ аздади.

— Баба?— сирвæзти чызгæй.. — Уæдæ ныхасгонд уыдыстут?

— Тарстæн дын,— зыны уавæрæй æнцонтыл рацæуыныл ацархайдта Алимурза. Тарстæн дын, фæндагыл, зæгъын, исты бæллæх куы 'рцæуа...

— Баба!..— ныллæгъзтæ йын кодта чызг.— Хуыцауæй курæгау дæ курын, мауал мæ æрвит зындонмæ. Æххуырстæй дæрдæм бацæудзынæн.

Алимурза фырмæстæй йæхицæн бынат нал ардта:

— Уый та куыд? Хиды фæлæ æнхæлмæ кæсынц...

— Баба!..— ныххатыди та йæ фыдмæ София, фæлæ йæ уый сдзырд нал бауагъта:

— Ныхъхъус у! Мæ зæронд сæр фæхудинаг дæ æрфæндыди?

— Мæ фыд! Амар мæ фæлтау дæхи къухæй уæд та?...

— Иунæг ныхас дæрд нал!

Фыд мæсты зылд фæкодта æмæ ацыди. София ныдздынæзта:

— Уæ, мæ тæригъæдæй фæсмонгонд фæуат, мæ инæлар фыд, мæ афицер æфсымæр! Дайраны нарæджы хидгæстæй фæцæуат!

София хидмæ фæкасти, йæ кæлмæрзæн ныттыгъта:

— Ацы хидыл иннæрдæм нæ ахиздзынæн æз!

Алимурза йæ чызджы хъæрмæ фездæхти:

— Мæ худинаджы хъæр! Иратаманы чи нæма æрцыд, ахæм æбуалгъ ми! Хъæддаг сырд куы схъомыл кодтаин фæлтау!

Фыд тынг смæсты. Йæхицæн бынат нал ардта. Хъæр кодта:

— Сбæттут ын йæ къухтæ йæ кæлмæрзæнæй! Кæнгæут æй хиды фаллаг фарсмæ!

Фыды ныхæстæ цыргъ хъамайау карстой Софиайы зæрдæ. Чызг ма йæ фыды уыдта дардмæ æмæ йæхинымæр сдзырдта:

— Уæдæ æрхæццæ сты зæгъыс, мæ фыд?.. Баба!

Алимурза æрбацыди.

— Цæуын, мæ фыд Алимурза, Дайраны хидæн йæ иннæ фарсмæ. Æнæмæт у,— бынтон сабырæй загъта чызг.— Кæй мæ схъомыл кодтай, ууыл та фæсмон ма кæн...

— Мæ номæй мæм фыццаг хатт сдзырдтай,— фæфæлмæн Алимурзайы зæрдæ æмæ фæсмонгæнæгау загъта: — Ме 'лгъыстытæ махиуыл æрцæуæнт.

— Хуыцау бахизæд,— фæцырд София.— Æххæст ма ме 'взонг бонты хæлар Фаризæтæн зæгъон хæрзбон.

— Зæгъ, зæгъ, мæ хур,— ныццин кодта Алимурза æмæ, Адылджериитæ кæм уыдысты, уыцырдæм лæппулæгау цырд ацыди.

— Фаризæт, бацархай, цæмæй ацы къухдарæн мæ гуырдыз-аг мадыл сæмбæла,— рафтыдта йæ 'нгуылдзæй къухдарæн æмæ йæ Фаризæтмæ радта София.— Ацы кæлмæрзæн та-иу мæ фыдæн ратт— йæ лæвар мæ гуырæн бонмæ... Мæ къухтæ мын дзы бæттинаг уыди. Фыды ныхас æххæстгæнгæ у. — Йæ уæхскылы йæ къух æрæвæрдта София æмæ йæ æнахуыр мидбылты бахудти. Стæй æриста чызджы уæхскæй йæ къух. Цырд фестæд æмæ хидырдаем азгъордта.

Фаризæт фыццаг ницы бамбæрста, афтæ дæрд ахъуыды кодта, кæд хиды фаллаг фарсмæ згъоры, зæгъгæ, стæй София хиды астæу куы фæлæууыд, уæд чызг тарст хъæр фæкодта:

— София!

Æрбайхъуысти бæхы къæхты хъæр. Фаризæт базыдта барæджы! Йæ хъæлæсы дзаг ныхъхъæр кодта:

— Хъæссæй!

Ауыдта, София йæхи донмæ куыд ныппæрста, уый æмæ ныббогъ кодта:

— София!..

Фæзынд йæ урс нымæты Хъæссæй, æргæпп кодта бæхæй, Фаризæты размæ сызгъордта:

— Кæм и?

Фаризæтæн йæ бон дзурын нал ссис. Фæхæцыди Хъæссæйы къухыл, згъорынц хидмæ. Амоны, йæхи доны ныппæрста, зæгъгæ. Хъæссæй доны былмæ ныггæпп кодта, згъоры дондон. Доны былмæ ныггæппытæ кодтой ноджы Адылджери, Дзадже, Анзор æмæ ма чидæртæ. Фæзынди фыд, хидæй кæсы:

— София!..

Æрбацыди хидыл æхсинарæзтæй Этери. Йемæ ма чидæртæ. Цæсгом дыууæ къухæй амбæрзта, стæй къухтæ уæрджытæм æдых хауд æркодтой:

— Цы бакодтай, мæ сомыгæнæн чындз?!— ныздзынæзта Этери.— Цы бакодтай? Æз та ма дæ размæ рацыдтæн. Ацин дыл кæнон. Нал фæлæуыдтæн. Æгæр арф ныххызтæ мæ зæрдæмæ...

Фаризæт æм цæссыгкæлгæ бацыди:

— Ныххатыр кæн, ды йæ гуырздиæг мад дæ, æвæццæгæн?

— О, афтæ мæ хуыдта.

Фаризæт æм къухдарæн дæтты:

— София фæдзæхста,— йæ кæуын тыххæй уромгæйæ зæгъы чызг,— ацы къухдарæн, дам-иу...— Фаризæт ныккуыдта.

Æфсин райста къухдарæн. Бирæ йæм фæкасти, стæй хъуыдытæгæнгæ сабыргай сдзырдта:

— Йæ дзырд сæххæст кодта...— Стæй ма Хуыцаумæ скæсгæйæ бафтыдта:— Нæ Рафæлдисæг! Цытæ цæуы дæ арвы бын?!

Æрбайхъуысти ныхæстæ:

— Æрбахæссынц æй!..

Урс нымæтыл æрбахæссынц Софиайы Хъæссæй æмæ Дзадже. Сæ фæстæ — Алимурза, Адылджери, Анзор æмæ ма чидæртæ. Цавдуртау лæууынц иуварс Ягор æмæ Никифор.

Софиайы æрæвæрдтой, Этери йæм бацыди:

— Цæмæн афтæ бакодтай, мæ хъæбул? Æз дæм тынг куы 'нхæлмæ кастæн.— Æфсин æргуыбыр кодта, йæ чындзы æнгуылдзыл къухдарæн бакодта æмæ загъта: — Ацы къухдарæн фæстаг хатт дæуыл уыди. Уадз баззайа афтæ.

Хъæссæй каст æмæ каст Софиайы мæрдфæлурс цæсгоммæ. Цыма йæ нæ уырныдта. Цыма фын у. Цыма та йыл ныртæккæ йæ зынаргъ йæхи фæдзæхсдзæни:

— Бахатыр мын кæн, Хъæссæй...

Уыцы булæмæргъ та зарыд. Æмæ Ягор æмæ Никифор кæрæдзимæ бакастысты...

Дзурынц, зæгъгæ, дам, Софиайыл зарæг скодтой дымгæ æмæ хæхтæ, Дайраны хид æмæ Терчы уылæнтæ. Æмæ йын æй цыма йæ уæлсынт кодтой: «Ой, мæ тæригъæдæй фæсмонгонд æрбауат»...

ДЫУУÆ БАРАДЖЫ

АВÆДЗА, стыр диссаджы аз уыд æвдæсæм аз! Паддзахы раппæрст йæ тъæнгтæ кæмæн ацагъта, уыдонæй иу уыди Дженалдыхъо æмæ, уыры къæппæджы къуымæй куыд фæкæсы, афтæ каст адæммæ, дыууæрдæм рахау-бахау кодта хъæуæй горæты 'хсæн. Йæ хуыздæр хæлар ссис молло, æмæ-иу сæ ныхасы сæр æдзухдæр уыд, Цæлыккаты Ахмæт кæй хуыдтой, уый, стæй Байаты Гаппойы тыххæй. Ёрцыдис-иу сæм цахæмдæр Чермоевы æмæ Гоцинскийы кой дæр. «Исты хицаудзинад кæнын сæ бон бауыздæни?» — кæрæдзи-иу фарстой.

— Хъуыран ногдзинады ныхмæ нæ лæууы, Дженалдыхъо, йæхи стæн! — сомы-иу кодта молло.

— Бæсты сæфт æрцыди, бæсты сæфт, æмæ нæ Хуыцау кæм ис, молло? Цы нын йæ зæрды ис? — уæлæмæ-иу скаст æлдар æмæ-иу марой саста. — Кæм ис нæ Хуыцау, уый ма мын зæгъ!..

— Хуыцауæй кæнгæ сты хъуыддæгтæ иууылдæр!.. Табу йæхицæн, уый æвастæй зæххыл ницы цæуы! — йæ боцъо-иу æрсæрфта молло æмæ-иу, дардмæ кæсгæйæ, къухтæ риуыл авæрдта. — Кув иунаг стыр Хуыцау-мæ, лæгъстæ йын кæн, æмæ дын дæ тæригъæдтæ ныббардзæн, Дженалдыхъо...

Тæгиаты фидармæ та хъуысти ногæй-ногдæр ныхæстæ: «Керенскийы йæ хицауттæ хæцын кæнынц фæуæлахизы бонмæ, фæлæ кæд уыздæн уый? Уæрæсейы адæм хæсты æмæ æххормагæй куы фæцагъды уой, уæд? Большевиктæ цы фесты? Хæст бауроминаг куы уыдысты! Адæмæн зæхх раттынай ныфс куы бавæрдтой! Уæд уый кæд уыздæн? Адæм куы фесæфой, уæд ма сæ зæхх цæмæн хъæуы? Ингæнтæн? Меньшевиктæ сæхи чи хоны, уыдон кæм бамбæхстысты?..»

«Кадеттæ», «эсертæ», «большевиктæ», «меньшевиктæ»... Цына ног ныхæстæ фехъуыстаид адæймаг уыцы «æрра» дуджы!

Мæ мадимæ нын арæх кæрæдзи феныны фадат нæ уыд. Фæлæ-иу хатт куы амбæлдыстæм, уæд йæ фыццаг фарст уыди: «Цæй-ма, чызг, зæххы кой куы кодтай, кæм дын ис? Æви фын федтай?.. Кæм сты дæ большевиктæ, дæ Ленин?» Æмæ йын цы хъуамæ загътаин? Машæйы æфсымæрыл æз дæр æууæндыдтæн æмæ-иу уый ныхас загътон: «Цалынмæ ног паддзах Керенский æппæрст æрцауа, уæдмæ хæст дæр нæ банцайдзæн, зæхх дæр нæ байуардзысты». — «Æмæ уыцы сæфты Керенский дæр, атыæпп мын уа йæ сæр, Романовты хуызæн æртæ сæдæ азы паддзах куы фæуа, уæд та?» — бахудт-иу мæ мад, магуыр.

Уыцы фæззæг, ома æвдæсæм азы фæззæг, Дженалдыхъо йæ нартхор æфснайыныл афтæ тагъд кодта, æмæ уæлдай мызд бафидыныл дæр нал ауæрста. Нартхор къутутæм ласын дæр нал уагъта: быдырæй уыцы цоппæй Бесланыхъæумæ. Стæй кæдæм нæ фервыста кусджытæ агурынмæ!

— Хорз мызд, хорз хæлц! Цы ма уæ хъæуы? Куыст æхсæвæй — бонæй! Дженалдыхъойы чъынды чи хоны, уыдон ын йæ дзæбæхдзинад уынæнт! — афтæ-иу дзырдта æлдар, уæлбæхæй йæ адæмыл зилгæйæ. Хуыссæг дæр ма йыл кæм хæцыд! Сфыдхуыз, ныгтуыбыр, йæ рихитæ æмæ йæ сæр митау урс адардтой, йæ къухтæ-иу сæ зыр-зырæй нал æнцадысты, цыма йыл тæфсæг уыди.

Машæ æмæ мæн дæр Дженалдыхъо быдыры куыстытæм æппæрста: «Удисæн рæстæг у, æмæ нæ кæртытæ сæрфынмæ не 'вдæлы!» Махæн ма уый хуыздæр дæр уыди: адæмы уыдтам, нæхионтал æмбæлдыстæм, ныхас кодтам æмæ-иу нæ зæрдæйы тыппыртæ райхæлдтам. Тæгиаты хæдзар та нын ахæстон уыди!

Быдыр! Зæхх! Адæмы дарæг зæхх! Фæззыгон — йæ бур æнæкæрон тъæпæнтæ, йæ хъæздыг къæбиц, йæ уæрццыты «ой-былдыхы!» Зымæгон — йæ урс фæтæнтæ, йæ тызмæг тымыгъ, йæ митуард — цъæх мигъы цæхгæрмæ ратæх-батæхгæнаг урс гæлæбутæ! Уалдзыгон — йæ бирæ дидинджыты æрттыва, йæ цъæх кæрдæджы зæлдаг, йæ тарбын бæзджын æвзарты цин,

Дзадтиаты Тотырбег, Мамсыраты Хаджумар æмæ Дæбе.

хуры тынтимæ хъазгæйæ! Мæргъты зард æмæ сырды кафт. Хуыздæр ма цæмæй бахъæлдзæг ваййы адæймаджы зæрдæ!

О, æмæ уыцы диссатджы фæззыгон боны кой кодтон.

Дыууæ бричкайы дзаг дзултæ æмæ цалдæр боцкбайы дзаг къуымæл 'сихорæн кæмæн аластам, утæппæт æххуырст нартхортонджытæ амбырд сты боцкбатыл, æмæ алчи йæ хай иста Дженалдыхъойы хардзæй. Кусджытæй чи йæ уæрдонь рæтæнагъдыл æрбадт, чи фæндаджы был, чи та лæугæ кодта, афтæмæй хордта хус къæбæр тагъд-тагъдæй, рæстæг бирæ куынтæ бахардз кодтаид, афтæ.

Мæ мад æмæ нæ сыхæгты ус Дзестелон, стæй ма ноджы цалдæр сидзæргæс усы рабадтысты бричкайы цур сæ тæсчъытыл. Æз сын цæстуарзонæй сæ разы æркалдтон дзултæ. Иу чысыл боцкба сын къуымæл дæр батылдтон сæ цурмæ.

— Хæрут! Уæхи бафсадут!

Дженалдыхъо схызт иннæ бричкамæ æмæ йе 'нгас нал иста нартхоры фæтæн быдыртæй. Цæуыл хъуыды кодта, хæйрæт йæ зонæ!

Сидзæргæс сылгоймæгтæ йæм аивæй кастысты æмæ дзырдтой сæхимидæг:

— Цы зæды хай атахт æлдарыл: цæмæн афтæ æрсабыр æмæ фæрæдаудæр мыздыл?

— Уæдæ, уæдæ, — загъта мæ мад, — æз дæр ма ууыл дис кæнын.

Иæ хъуг мæн аххосæй кæй фæфтыдта, уый тыххæй мын фарон мæ сывæллатты уд сласта: мæ мызд мын баурæдта. Ныр æм ничи кæсы, атыæпп уа йæ сæр: сабыр далысау йæхи куыд ауагъта!

— Кæд Хуыцауы раз йæ тæригъæдтæ сыгъдæг кæны æмæ уымæн æрсабыр?

— Цæмæн æй хъæуынц, цæмæн, атаппæт зæххытæ, уыйбæрц фос æмæ хæзнатæ, атыæпп уа йæ зæронд сæр! — загъта та мæ мад дæр.

— Уæлæ ма Беслæныхъæуы Гуытъяаты хъæздгуытæ дæр афтæ зыд æмæ кæрæф сты! Бафсис сын ницæмæй ис! Бæстæ æнæхъанæй аныхъуырынмæ хъавынц, искæй амæддаг æрбауой! — зæрдиагæй загъта къæсхуыр сылгоймаг æмæ йæ кæлмæрзæны хæррæгъ йæ дæллагхъуыр æрбатыхта, афтæмæй йæ харды кой кодта.

Æз бричкайы гуыффæйыл лæууын æмæ, цыма сылгоймæгты ныхасмæ нæ хъусын, афтæ быдыртыл фæлгæсын. Махæн дзы зæххы хай нæ уыд, фæлæ мæм дзæбæх каст быдыртыл фæлгæсын. Мæ зæрдыл ногæй æрлæууыдысты Машæйы æфсымæр Иваны ныхæстæ: «Зæхх адæмæн æмхуызон уыдзæн!» Æмæ мæхицæн ныфсытæ авардтон.

Дæрддзæфæй æрбазынди дыууæ барæджы.. Чи уыдзысты? Кæдæм цæуынц? Кæсын сæм. Пъæлицæ? Хъазахъхъæгтæ? Æмæ кæй агурой? Змæсты хабарæй куы ницы 'рцыди. Кæд та, хæстæй чи ралыгъд, ахæмты ахсынц? Æвæццæгæн! Æмæ акастæн нартхортонæг æххуырстытæм. Цæстæнгасæй агурын сæ астæу, лыгъд кæй хуыдтой, ахæмы. Кæй зыдтон, уыдонæй мæ зæрдæ никамæ фехсайдта. Дæргъындзæг Куыццыкк? Нæ, йæ рæуджытæ, дам, сахъат сты æмæ йæ раздæхтой. Уæртæ уæрдонь банцой кодта, хус дзул æмпулы æмæ нартхоры кæримæ кæсы, цыма хор йæ цæстæй дæр никуы федта. Нæ хъæуæй ма æндæр чи? Ничи, иннæтæ зæрæдтæ æмæ сабитæ сты: хæстхъом лæгты раджы «ассывтой» фронтмæ. Агуыбечыр дзы иуæн дæр нæ ныххатыр кодта. Йæхæдæг дæр та ацыд Керенскийы фарс хæцынмæ, йæ ног усы ауагъта, афтæмæй. Æвæццæгæн, хохæгтæй æмæ ма æндæр хъæутæй чи æрбацыд, уыдонæй исчи у лыгъд. Æмæ кæцы уа? Никамæ дзы æхсайы зæрдæ: бægънæг, къæсхуыр, цыма тифæй фæсадысты. Кæуыл кæрцы къæрид æмæ æрчъитæ, кæуыл цухъхъайы бызгъуыр æмæ къогъодзитæ. Иуыл та — каттаг хæдон æмæ хæлаф, фæсмын зæнгæйттæ æмæ хæцыл дзабыртæ. Узал кæвда сæ æрæййæфта быдыры, зæгъгæ, уæд дзы иу дæр æнæфæрынчынаæй нæ фервæзид. Æлдарæн та — йæ цъарджын кæрц йæ уæхсчытыл, йæ уæлæ — цухъхъа, куырæт, цырыхъхъытæ, йæ даст сæрыл —

бухайраг худ. Уэртæ та кружкæ йæ дзыхыл сдардта. Йæ былтæ асæрфта æмæ барджытырдæм акаст, йæ къух ныхыл савæргæйæ. Чи сæ фæхуыдта, — нæ зонын. Фæлæ фæцырддæр æмæ сыстад, йæ комдзаг тыхныхуырд акодта æмæ хурскæсæнырдæм аздæхт, армытæпæнтæ радывай цæсгомыл æруагъта, риуыл сæ авæрдта æмæ та, æвæццæгæн, скуывта: «О, стыр Хуыцау, ацы цард мын мæ къухæй макуы ай!»

Барджытæ цæхгæр фæурæдтой сæ бæхтæ мæ тæккæ раз, æмæ ма сæ тæрсгæ дæр фæкодтон. Сæ иу бадт зыгъар цæрдæг бæхыл, йæ уæлæ — сау нымæт æмæ къæбæлдзыг худ, фæтæн ныхыл — хъуынджын, сынты базырау, сау æрфгуытæ, стыр æмраст фындзы бын йæ сатæгсау рихитæ — цыбыр æлвыд, йæ дæргæлвæст цæсгом къæсхуыр æмæ æнæдаст. Никуы йæ фæдтон нæдæр нæ хъæуы, нæдæр Тæгиаты хæдзары. Йæ фæстæ дарддæр лæууыд Иван — Машæйы æфсымæр. «Мæнæ та диссаг, — ахъуыды кодтон мæхинымæры, — Иваны та быдырмæ цы дымгæ æрхаста, заводы куы кусы, уæд?»

— Назирæт, цы фæдзæгъæлгаст дæ, Машæ кæм ис? — хæстæгдæр мæм æрбаскъæрдта Иван йæ сырх тæлтæг бæх æмæ мæм бахудт хъæлдзæгæй. Ахæм хъæлдзæгæй йæ никуы фæдтон: йæ цъæх цæстытæ цæхæр калдтой.

— Дæ хойæн скъæфынæй фæтарстæ? Уэртæ нартхæртты ис, — бахудтæн æм æз дæр. Машæйы руаджы уырыссагау базыдтон æмæ мæхи хъæздзыг хуыдтон уымæй. Æз та йæ фæцалх кодтон, ирон мыртæй йын зын зæгъæн чи уыд, уыдон дзурыныл.

— Арфæ дын кæнын, стыр арфæ! — йæ къух мæм уæлбæхæй æрбадардта Иван æмæ хъæрæй загъта. — Мах хицауад, кусджыты хицауад, æрцыди! Æгас цæуæд Ленин! Дæлдзæх фæуæд Керенский!

Æз æм хæлиудзыхæй кæсгæйæ баззадтæн, мæ зæрдæ сæнкъуысти.

— О-о! Æгас цæуæд Ленин!.. Нæма дæ уырны?.. Уæдæ фæсид адæммæ æмæ сын ног хабæрттæ радзурæм!

— Афтæ, афтæ, нæ хо, — сдзырдта иронау нымæтджын уазæг дæр. — Фæдзур адæммæ, стæй, цыма дæ уæрцц атахт, уый каст кæн! — æмæ ныххуыдт, йæ хъæзын ныхасыл æви мæ дзæгъæл сонт хуызыл, уый нæ бамбæрстон. Æз мæ къухтæ мæ дзыхыл авæрдтон æмæ ныххъæр кодтон.

— Гъей, адæм! Уазджытæ хабæрттæ дзурдзысты! А-р-рдæм! — нартхортонджытырдæм мæ къухтæ тылдтон, тынгдæр та, мæ мады цур чи бадти, уыдонмæ.

Мæ хъæр, æнхъæлдæн, мæхимæ дæр нæ фехъуысти, фæлæ адæм æмбырд кодтой бричкайы цур фæндаджы былмæ.

Дженалдыхъо иннæ бричкайæ йæ гæндзæхтæ сцагъта:

— Цæй митинг та у? Æнæрай сæ скодтат уæ митингтæй! Адæмы кусын цæуылнæ уадзут, дзæгъæлдзутæ! Уæ митингтæ сын хæрын кæндзыстут зымæджы?

Фæлæ йæм хъусæг нæ фæци, — иууылдæр сæ хæрд фауагътой. Æппæты разæй æрбахæццæ Куыцыкк, нымæтджыны цур алæууыд, афтæмæй йæм цыдæр æнæууæнк хуызæй скасти æмæ фæллад хъæлæсæй æнæбарыгомау загъта:

— Æгас цæут, уазджытæ! Цины хабардзаутæ куы разыниккат?

— Цины хабæрттæ, æфсымæр, цины! — йæ къух æм уæлбæхæй авæрдта нымæтджын лæг æмæ, адæм нæ, фæлæ быдыртæ дæр куыд фехъуыстаиккой, афтæ хъæрæй загъта. — Зæххыл чи никуыма æрцыд, ахæм цины хабæрттæ!

Куыцыкк уазæгмæ хæрдмæ кæсгæйæ баззад, цыма цы хабæрттæ ис уагæры, загъгæ. Иннæтæ дæр сæ цымыдис æнгас сарæзтой æнæзонгæ уазæгмæ. Дженалдыхъо йæ бричкайы сæр сагъдауæй лæугæйæ баззад, барæджы ныфсхаст ныхас æй фæкъуырма кодта, йæ сины сæртыл хæцыд, афтæмæй йæм каст. Уазæг куы бамбæрста, иууылдæр æм хъусынц, уый, уæд дзурын райдыдта:

— Æфсымæртæ æмæ хотæ! Бетъырбухы æрцыд революци! Кусджытæ сæ къухтæм райстой сæ бартæ, æппæт хицаудзинад! Паддзахады сæргъы æрлæууыд фæллойгæнджыты фæтæг æмбал Ленин! Кусæг, зæхкусæг æмæ салдæтты депутатты хицауад расидти ног закъонтæ: хæст мауал уæд! Зæхх лæвæрд æрцæуæд мæгуыр адæмæн!.. Ур-рра, æмбæлттæ!..

Фæлæ цины «ур-рра» дардыл нæ ныццарыдта: адæм æм кæсгæйæ баззадысты æмæ кæрæдзи фæрстæ басхой-басхой кодтой: «Нæ уазæг фынтæ дзуры, сæрхъæн исты у?» «Уæдæ, уæдæ! Уэртæ уыцы цъæх бирæгъ йæ быдыртæ махæн куыннæ ратдзæн!» Æмæ-иу куы Дженалдыхъомæ фæкастысты, куы та барджытæм.

Нымæтджын барæг бамбæрста, нæ йыл æууæндынц, уый æмæ бæхæй æргæпп кодта. Йæ нымæты фæдджитæ фæйнардæм фæтахтысты, æмæ дзырдыбæрцмæ фæзынд йæ дæрдджын, чъизитæ, ранай-рæтты арыд æмæ æмпъызтытæ цинел. Мæнмæ афтæ фæкасти, цыма мыл йæ топныхосы æмæ махоркайы тæф æрбакалд.

«Хуымæтæг барæг нæу, мæлæтимæ хæсты хъæбысæй чи рахæцыд, ахæм, — ахъуыды кодтон мæхинымæр æмæ йын йæ цæстытæм фæкомкоммæ дæн!.. Мæ дунейы рухс цыма уыдонæй касти, афтæ мæ зæрдæ ныссæххæтт ласта — ныххауд дзы цыдæр æнæбæрæг цин, мæ уадултæ дæр ссыгъдысты, æмæ ма æфсæрмай мæхи цы фæкодтаин, уый нал зыдтон. Мæ мадмæ фæзылдтæн æмæ йæ фæстæ амбæхстæн.

Нымæтджын уазæг йæ цинелы дзыппæй фелвæста джиппы уагъд гæххæтты сыфтæ æмæ сæм лыстæг æркаст, стæй загъта:

— Нæ уæ уырны мæ ныхас, æфсымæртæ? Мæнæ уæхæдæг бакæсут уæдæ Советон хицауады декреттæ... Чи уæ зоны кæсын?

— Мах декреттæ нымайын куы зониккам... Чи нын баны-майа дæ декреттæ,— æрбадзырдта йæм фæстæуæзæй иу мы-зыхъарæзт, зылындзаст лæппулæг, туаллагздæхт ныхасæй.

— Дæхи нын куы бацамонис, æфсымæр: чи дæ? Кæд нæ къахгæ кæныс, уæд та? — уырдыгмæ йæм æркаст Куыцыкк, иннæтау, декрет цы у, уый чи никуы фехъуыста, ахæм ирон лæг.

— Цæуылнæ!—йæ рихитæ адаудта нымæтджын уазæг.— Æгайтма уæ фæнды, чи дæн, уый базонын.

Дженалдыхъо цæуылдæр, сæнтдзæфау, ныххудти, стæй барæй тынг схуыфыд:

— Æз уын æй бацамондзынæн,—æмæ йæм йæ къух ныддард-та. — Хуымæллæджы нæ цæры дæ фыд?

— О, хуымæллæггаг дæн, — дзуапмæ фæцырд и нымæт-джын. — Мæ фыды мын зоныс, Дженалдыхъо. Фæстæдæр худ-дзынæ, нæ хъуыддаг кæнын уал нæ бауадз.

— Кæмæй дæ, загътай? — афарста зылындзаст хохаг.

— Æз дæн Дзарасаты Тохы фырт, Аппе хуыйны мæ ном...

— Æмæ кæцæй æрвыст дæ? Ленин дæ йæхæдæг рарвыста?

— Раст уын куы зæгъон, уæд Ленины мæхи цæстæй нæ фед-тон... Фæлæ йæм хæстæг уыдтæн... «Хъæддаг дивизи» кæй хуыд-той, уым службæ кодтон...

— Уæдæ Хадзы-Мураты зондзынæ? — къахæгау æй бафарс-та Куыцыкк.

— Дзæрæхохты Хадзы-Муратæй зæгъыс? Æмæ уый та ди-визийæ чи нæ зоны? Нæ сæрдар, дивизийы салдæтты комитеты сæрдар уыд... Уый æвастæй нæ дивизийы куы ничи ницы код-та, — йæ рихитæ адаудта Аппе, йæхицæй буцæй æмæ худæн-былæй каст Куыцыккмæ.

— Æмæ уый та кæцытæй у? Большевиктæй у, æви кадеттæй?.. Керенский у йæ хæлар, æви Ленин? — зæрдиагдæрæй афарста Куыцыкк.—Мæ фыды æмхæрæфырт у уыцы байтаман!..

— Большевик, Ленины фарс! Зæхх адæмæн чи радта, уыцы хи-цауады сæрыл хæцæн!.. Мæн дæр ардæм Хадзы-Мурат рарвитын кодта мæнæ ацы декретимæ. Цæугæ, дам, нæхимæ æмæ фехъусын кæн нæ ныййарджытæн, нæ хистæртæн, нæ туг дзæгъалы кæй нал калæм, уый. Мæнæ уал, зæгъ, уын стыр Бетъырбухæй мандат, зæхх уын кæй байстам тугъырты къухæй, уый тыххæй, — Аппе бæрзонд сдардта зæххы тыххæй Советон хицауады декрет. Дженалдыхъо

йæм хæлиудзыхæй кæсгæйæ баззад, стæй сабыргай йæхи брич-кæйы хосыл æруагъта. Æвæццæгæн æй уырнын байдыдта, уаз-джытæ хус армæй кæй не 'рбацыдысты æмæ дзæгъалы кæй нæ дзурынц,— ацы Аппе æгæр бæстон зоны хабæрттæ.

Хохæгты астæу стыхджын и быцæу ныхас. Куыцыкк сыл фæхъæр кодта:

— Æрсабыр ма уал кæнут уæ къада куырæйттæ! Лæг сыгъ-зæринтæ калы йæ дзыхæй! Байхъусæм!.. Ды ма мын, Аппе, ра-дзур, куыд уыдзæни, цы уыдзæни дарддæр? Ленин Уæрæсейы хистæрæй бирæ рæстæг баззайдзæн?

— Ленины чи раива, ахæм лæг нæй зæххыл!—анæгуырыс-хойæ дзырдта Аппе. — Махæн нæ хицауад чи байса, ахæм нæй.

— Зæххытæ кæд уардзыстæм, зæххытæ? — фæстæуæзæй æрбахъæр кодта зылындзаст хохаг. — Нæхимæ ма нын цæугæ у?

— Кæд уæ фæнды, уæд тæккæ абон дæр! Æццæй нæ, Иван? — фæкаст Аппе йе 'мбалмæ.

Иван Машæимæ йæ ныхас фæуагъта æмæ бричкамæ сгæпп кодта, йæ къух хæрдмæ сдардта æмæ æвиппайды райдыдта:

— Терчы областы большевикты тæрхонмæ гæсгæ ныртæккæ дæр æрдихтæ кæнут мæнæ ацы быдыртæ æнæзæхх адæмыл, — æмæ къухæй ацамыдта Дженалдыхъойы тæпæнтæм. — Фыц-цаг хæйттæ, «временнæйтæ» кæй хуыдтой, уыдонæн...

Æваст ныццарыдта гæрах, æмæ Иван гуыффæмæ æрхауд. Аппе уыцы иу стъæлфт фæкодта æмæ цæстыфæныкъуылдмæ Дженал-дыхъойы йæ быны аууæрста. Адæм фæпырх сты нартхæртты. Машæ йе 'фсымæрыл ныттыхст æмæ хъæрæй ныккуыдта...

Иванæн йæ къæбутæй туг калд, йæ цонг дæр фæцæф, æмæ йæ тæвдæй йæ цæстытæ дзæгъултæ кодта, афтæмæй дзырдта:

— Ницы мын у! Æрбабæттут мын мæ цæфтæ!

Куыцыкк фæлæбурдта Машæйы кæлмæрзæнмæ, дыууæ дихы йæ фæкодта æмæ дзы иу мæнмæ авæрдта, иннæмæй æрбатыхта Иванны бæрзæй. Æз та йын йæ цонг бабастон, æмæ йæ брич-кæйы æрхуыссын кодтам. Машæ йын дон йæ дзыхыл сдардта.

Æз иннæ бричкамæ бауадтæн. Уым Аппейы къæхты бын тыхулафт кодта Дженалдыхъо.

— Дæуæн ницы уыд? — мæ риуыл хæцгæйæ, афарстон Аппейы.

— Мæнæн — ницы... Фæлæ лæгмар, æвæццæгæн, нал фервæздзæн. Æгæр æм баирвæзтысты мæ къухтæ! Куыд у Иван?

— Иванæн кæд ницы уайд... Фен ма йæ дæхæдæг... — Æмæ нык-кастæн æлдары цæсгоммæ. Схæцыдтæн ын йæ къухтыл æмæ йæм дзурын: «Дон ахуыпп кæн æмæ дын фенцондæр уа...» Уый мыл йæ цæстæнгас ахаста, фæлæ ницы сдзырдта. Æз ахъуыды кодтон: «Агуы-

бечыр йæ фыды афтæмæй куы фенид, уæд нæ бындзыты цагъд ныккæни! Хабар уæздæтты мыггаг куы базоной, уæд Дзарасаты ныссæрфдзысты.. Дæдæдæй, ацы зæронд бирæгъ куы ныххæдмæд уа, æмæ уæздæттæ Аппейæн исты фыдбылыз куы рахæной!»

Æз ын фæтæригъæд кодтон. Зылындзаст мæм æрбауад æмæ мæ афарста:

— Æлдар нæма фæхуыдут и? Улæфы ма? — æмæ мæ бæсты бæхтæ ифтындзыныл фæцис. — Афтæ йын хъæуы! Сы гæрæхтæ кодта! Уый-иу, мах — дыууæфондзыссæдзы.. Ма йыл мæт кæн зæхх нæхицæн баззайдзæн.. Æмæ дзы сы хор зайы, сы, йæ мард схæра!..

Мæ мад мæ цурмæ æрбауад, фыртæссæй зыр-зыргæнгæ, æмæ мын мæ хъусы дзырдта:

— Зæронд хæрæг ныххъæмп и? Мах цур ыл куы ницы æрцæуид!..

Уæдмæ Аппе иннæ бричкайы бæхтæ аифтыгъта, Машæйы сбадын кодта йæ фарсмæ, саргъы бæхты дæр иннæты фарсмæ абаста æмæ сæ базмæлын кодта. Æз сæ фæстæ кæстæйæ баззæдтæн, йæ цæстгом ма йын иу уынд куы фæкæнин, зæгъгæ. Фæлæ Аппе фæстæмæ нал фæкаст. Куыд тагъд æмæ æнæнхъалæджы фæзынд, афтæ тагъд фæтар. Æвæццæгæн, Иваны дохтыртæм аласта. Мæ мад мæ цæстæнгасæй бамбæрста мæ зæрдæйы æнкъарæн æмæ хыггæнгæ загъта:

— Цымæ нæм нал æруайдзæн уыцы Аппе? Цæргæс, цæргæс!..

Тотырбег, йæ чызг Зæлинæ æмæ йæ хæрæфырт Тимур.

ЦЫППАРРÆНХЪОНТÆ

101

Чи нæ нуазы, уæдз уыдон æрвылбон кæной
Алы тигъыл дæр нозтуарзаг адæмы кой.
Баивдзыстæм ламазыхъхъ сæнæй дзаг хъуырауыл,
Стæй-иу зондджынтæ уый фæстæ сисæнт хæлхъой!

102

Ис мæ къухы Хъуыран, иннæ къухы та — сæн,
Куы зæрдиагæй кувын, куы саурасыг дæн.
Арв, æххæст джауыр чи нæу, æххæст пысылмон дæр,
Уымæн бирæтæ бары, нæ зонын — цæмæн.

103

Æз мин хаттæй фылдæр мæхицæн радтон дзырд,
Кæй ныууадздзынæн нозт, кæй йæ хондзынæн фыд,
Фæлæ ма ныр мæ бон кæм у йæ ныхмæ дзурын,
Кæд дуне дары цъæх, кæд уалдзæг ног æрцыд?

104

Дзургæ чи кæны, балхæдтон ахæм хъуырау,
Загъта: «Шах уыдтæн раздæр, нæ мæм уыди фау.
Ныр мæр фестадтæн, дурынгæнæг мæ ыскодта
Расыггæнджытæн хъазæн, æвдисæн — Хуыцау!»

105

Сау æмбæрзæны фæстæ цы ис, уымæй цæст
У æнæхай, нæ зондæй та — арф ран æмбæхст.
Уыцы уысм мах æвиппайды иууылдæр фестæм
Сау фæнык, куы æрхауы нæ цæстыты 'мбæрзт.

¹ Райдайæн кæс «Мах дуджы» ацы азы 10-æм номыры.

Ацы дунейы иу тыхст у иннауыл баст,
Арв тæригъæд нæ кæны, нæ йæм хъары маст.
Чи нæма райгуырд, уыдон куы зониккой уавæр,
Уæд нæ тырниккой ардæм 'мæ уaikкой раст.

Чи нæу разы йæ цардæй, фæжæны мæсты,
Уый хъысмæты æфтауы æфсæрмы, цæсты.
Нуаз, Хайям, цалынмæ дæ хъæзын къус нæ асаст,
Цин кæн, цалынмæ уадынздæй чидæр цæгъды.

Уарди худы, рæвдауынц цъæх быдыртæ цæст,
Фæлæ райсомы цины цыдæр тас нымбæхст:
Тагъд æрызгъæлдзæн уарди, æркæрддысты кæрдæг
Æмæ нал уыдзæн раздæрау амонд æххæст.

Зонын, нал мæм æрцаудзæн æндæрхуызон зонд:
Дуне сайæн ныхæстæ, мæнг митæй у конд.
Алы ранæй мæм додой куы кæнынц, æртхъираен
Стыр фыдбылызтæ, фидис — дæн алцæмæй домд.

Ис æрмæстдæр Хуыцау, алцы æппæт та — мæнг,
Ууыл баууæндын кодта цард фидарæй мæн.
Æцæгдзинады рухсæй ныррухс и мæ зæрдæ —
Æнæууæнкдзинад алыгъди, баззад æууæнк.

Ис гæнæн, æмæ схиза бæрзондмæ дæ кад,
Стæй æрлæууа дæ бæллицтæй алкæйы рад,
Фæлæ айрох уыдзысты дæ рагон хæлæрттæ,
Нал кæндзысты дæ рагбонтæ раздæры ад.

Судзгæ не скодтай, калдтай æрмæстдæр фæздæг,
Не 'ууæндыдтæн дæ уарзтыл, нæ мæм каст æцæг,
Æз уæддæр фембæлынмæ тырныдтон дауимæ,
Фæлæ не 'рцыди амонд мæ цурмæ хæстæг.

Нарæгастæу, гуырвидауц чызгимæ дыргъдон
Бацагур, рауадз кæхцы сәнæфсиры дон,
Цалынмæ дын хъысмæт ызнæт бирæгъы хуызæн
Нæ ахордта дæ уд, нæ дыл баталынг бон.

Ардæм рацу — нæ кæндзыстæм ивгъуыдыл маст,
Абонимæ уыдзысты нæ хъуыдытæ баст.
Иумæ нуаздыстæм. Райсом та иннæты хуызæн
Тъæпæнхъæумæ цæудзыстæм сæ фæдыл æмраст.

Хъоды бакодтон аргъуаныл, ферох мæзджыт,
Ныр дзæнæтæй — æнæхай, мæ зæрдæ — рæсыд.
Æз — æнæ Хуыцау, ничи; æвæццæгæн, уыд
Цауд, Хуыцау мæн цæмæй кодта, уыцы сыджыт.

Дæ хъысмæты дæуæн æрцыди, зæрдæ, фыст:
«Æрвылбон мастæй дзаг кæхц нуаз, фæуы йæ нызт!»
Мæ уд, æрцардтæ, зæгъ, мæ буары цы монцæн,
Кæд уырдыгæй рæхджы æрцаудзынæ æрвыст?

Аивæн нæй хъысмæты фыст иунæг рæнхъæн,
Иу дзыназдзæн цæрæнбонты, удхар кæндзæн,
Нуаздзæн мастау хъыцъыдон адзалы æрцыдмæ:
Цард цыбыргæнæн нæй, нæй йын даргъдæргæнæн.

Кæд дæ зæрдæмæ талынджы бахъуыза мæт,
Уæд сæн бадом, нæу де 'ххуысгæнæг ам хъысмæт.
Дæу куы бавæрой зæххы, уæд ма дæ фæстæмæ
Чи ыскахдзæн, сызгæрин, мыййаг, нæ дæ кæд?!

Дзагдар, ис нæм цырагъ, сæн, уæларвыл та — мæй!
У мæ уарзон дæр расыг мæ хуызæн сәнæй!
Судзы зæрдæ, кæм ис дон, æрбакал æй, дзагдар,
Науæд судзын — æрцагурдзысты дзуапп дæуæй.

120

Куы фæкæнæм мах цин, вæййæм уæд хызт æрхуымæй.
Цы нын ратты Хуыцау, нæ фæхъаст кæнæм уымæй.
Сæумæрайсом нæ мæт нæ сихорыл нæ вæййы.
Цæмæн курæм, бæркад кæд ивылы нæ хуымæй?!

121

Зæрдæ сдзырдта: «Мах не стæм æртæхæй уæлдай:
Нæй нын дард бæстæты уындæй иннæтау хай!»
Æртах фурды куы ныххауд, уæд систа фæдисхъæр:
«Стæм мах абухгæ денджыз, нæ хъару — домбай!»

122

Мулкыл ма кæ хæлоф, ма у ис-бисыл мард,
Стæй дæхи гуылы бын ма 'ндзар алы бон арт.
Ма 'рвит кадмæ бæлгæйæ дæ бонтæ, дæ азтæ,
Нуаз фæлтау æмæ расыгæй арвит дæ цард!

123

Куы дæ 'ппæлой кæддæр — нæ уыздæн уый дæ фыд,
Куы атæха дæ сæр — нæ уыздæн уый дæ фыд.
Куы дын ракæной хорз, куы дын кæной æвзæр дæр,
Мæ дзырдтæ мыс уæддæр — нæ уыздæн уый дæ фыд!

124

Мæ райгуырдаы нæ бафтыд арвы кадыл,
Нæ бафтдæни мæ амардаы йæ радыл.
Цæмæн æрцыдтæн ардæм æз, ыстæй
Цæмæн цаудзынæн ардыгæй — нæ хатын.

125

Дунескæнæджы митыл кæнæм иумæ дис!
Смал нæ зæрдæты махæн æнæкæрон рис.
Ацы дунейæ цаугæйæ уымæн нæ зоны
Иу йæ нысан, йæ райдиан, йæ кæрон кæм ис.

126

Цалынмæ уон æгас, уа махимæ мæ зонд —
Уыздæни мæм æвæрд аивдзинад бæрзонд.
Дзурын фидарæй: рухсдæр дæ цæсгом у хурæй,
Кипарисæй рæсугъддæр — дæ гуырдæн йæ конд.

127

Арв — æгъатыр, фыд-зæрдæ, йæ хæринаг — уд,
Мард æрцыдысты уымæн Джемшид уа, Махмуд.
Ацы зæххы бын чи хуыссы, уыдонæй зæхмæ
Иу нæма раздæхт, нуаз уæдæ, мидбылты худ!

128

Иу хатт махмæ дæр байхъус, ходжа, уанцон нæу!
Кусын адæмы бауадз, æдзæмæй фæлæуу.
Мах фæндаг у æмраст, ды йæ тоныс зылынæй:
Дæ цæстытæ дзæбæх кæнын бахъæудзæн дæу.

129

Дзурынц аргъæуттæ, ис, дам, мæрдты бæсты цард,
Уазал суадон, цъæх фæзтæ, сырх уардиты арт...
Уыдон ницы ныхæстæ сты, уый бæсты рахæсс
Тагъддæр сæн, æмæ ардыгæй хъуыса нæ зард!

130

Хайямæн ратт салам æмæ йын афтæ зæгъ,
Нæ мæм уыди ныхас æндæрхуызон, æз, зæгъ,
Æдыллы нæ уадзын сæн нуазын, зонджынаен
Ис бар æмæ кæнæд рæгъы фæстæ уый рæгъ.

131

Дæу кæй уарзын, уым диссагæй, цымæ, цы ис?
Фæлæ уый тыххæй сисдзысты, зонын, фæдис.
Нæу мæнмæ уыцы адæмæй иу дæр нымады:
Уарзт æцаг лæгæн хос у, кæнгæ лæгæн — низ.

132

Бабын кодтай тæригъæдджын митæй дæ цард,
Никуы никайы уарзтай, дæ уд уыд хыгдард.
Искæцы бон куы 'рлæууай ингæны къæсæрыл,
Уæд дыл зæхх дæр йæхи атигъ кæндзæн, мæнгард.

133

Æз мæзджытмæ фæцæуын, уæздандæр нæй мæнæй,
Æрмæст мæ зæрды кувын нæ уыдис æмæ нæй.
Æз ардыгæй цы гауыз фæтар кодтон, — ныззæронд,
Æрбацыдтæн, йæ бæсты ног асæрфон цæмæй.

Дзурынц, джигул уыздæни Ахæрæты бон,
Джигулгæнæг хæсдзæни æгъатыр тæрхон,
Фæлæ, хорз чи у, уымæн тæссаг нæу æвзæрæй,
Мацæмæй тæрс, нæ уыздæн дæуæн цауд кæрон.

Ацы зæххыл æз никæцы ран вæййын фарст,
Уæле нывтæ æнæ мæн æрцыдысты карст,
Уæдæ фелвас дæ кæхцы дзаг сæны быркуыйæ
Æмæ уыцы тæнгъæды фæдæлдон кæн маст.

Хуымæтæджы ма кæ дæхицæн сæрниз,
Фæлтау-ма дæ къухмæ сæны нузæн сис.
Дунейы сагъæстæй уæд фервæзæн ис,
Куы саразай нозтимæ фидар цæдис.

Нæй мæ уавæрæй фервæзæн, алкæд дæн тыхст,
Афтæмæй та нæ уыдтæн æз иу бон æгуыст.
Ахуыр кодтон кæйдæртау зæрдиагæй цардыл,
Дæн уæддæр æз æрратимæ номхыгъды фыст.

Хъус куы ахсид æндæр бæстæй ахæм хъæлæс:
«Рухс дзæнæты уыздæни дæ бынат цъæх фæз»,
Уæд нæ хъизæмар кæнин ам ахстау зындоны,
Фæлæ баивин тагъддæр мæ цæрæнуат æз.

Цард цыбыр у, мæрдтæй нæй ыздæхæн, цæуæн,
Уый æмбæрстгонд у, зоны, мæ хуызæн дæуæн.
Уæдæ хысфæндыр райс æмæ зарæг æрцамон,
Дурын рахæсс, чызгай, æмæ баназæм сæн.

Кæй риуы судзы уарзт, ысрасыг уый бынтон,
Тыххæйты ма лæууын йæ къæхтыл у йæ бон.
Æвронджы хæры мæт, æвронджы хæры сагъæс,
Къуымæлдзæфæн та фурд у фадхъулты онг дон.

Сæндоны размæ иу хатт къуымæлдзæф лæг лæууыд,
Сæны нузæн æмæ йæм чысыл гауызгонд уыд;
Мæ дисхуыз мын куы федта — æваст йæ хъæр фæцыд:
«Мæлгæ кæндзыстæм райсом, мæнау кæн нозтыл зыд!»

Дысон банызтам, баззадис ма дзы уæлдай,
Райсом раджы дæр баназæм, нал у уæлдай.
Тагъд уыздынæ æнæуд дур хæдзары сисы,
Уæдæ абоны амондæй ратон дæ хай.

Сты мæ хъуыдытæ сæрызонд, зæрдæйæ гуырды
Нозты ныхмæ нæу иу дин дæр, у уый бæлвырд.
Стыр Хуыцауæн табу, «майсара», зæгъгæ, загъта,
Ома нузут, уæд ын рох куыд кæнæм йæ дзырд?

Ацы зæххыл зæрдæдарæн ницæуыл ис,
Æз фæцæуын, мæ зæрдæйæн нал кæнын низ.
Азтæ мин ис фæцæрын йæ зæрды цы лæгæн,
Уый мыл худæд, кæнæд-иу мæ ацыдыл дис.

Зæгъын дын æз мæ фæндон, æрмæст мæ бамбар раст:
Цæстмæмитæй нæ ма сай, нæ дын уыздæн уый барст.
Зæххон цард у уысмæ бæрц, нæй иннæмæн кæрон,
Уысмыл æнусондзинад куыд ивон? — у мæ фарст.

Ацы стурвосæй хъуамæ лæууай ды уæлдæр.
Бындз нæ дæ: уымæ кадджындæр удæй гæлдæр.
Ды цæссыгтæ ныхъуыр, уæддæр ма хæр уæлдæйттæ,
У сæрибар, бæрзæндты хæсс алкæд дæ сæр!

Абон, чи зоны, цардæй æппарыс ды къæртт,
Сом мæрддзыгойæ байдзаг уыздæни уæ кæрт.
Кад у адджын халвайау, фæлæ тæрс хысмæтæн
Ды йæ маргæй: фæуыздæн дæ фарсæй дæ хæрд.

Нозты ныхмæ фæдзурынц, фæкæнынц дзы хъаст,
Нозтуарзагæн, дам, у тагъд амæлынаы тас...
Кæд дæ зæрдæйы чъизитæ рахсынмæ хъавыс,
Уæд æмдзæвгæтæ арæхдæр кæс, арæх нуаз.

Нæй мæ уарзаны сау сæрыхуынтæн æмбал,
Нарæгастæу, гуырвидауц, йæ былтæ — сырх лал,
Кипарисимæ абарстон иу хатт чызгайы,
Кипарис уæдæй нырмæ йæхицæй ысхъал!

Ахуыргонд сау хæрджыты æхсæн ды куы уай,
Уæд сæ фæдыл хæрæгау ды дæр сиргæ уай,
Науæд уыцы æрратæ, сæхи хуызæн чи нæу,
Уыдон хонынц бындурхал, маенгард æмæ сайд.

Загътой дурыны былтæ: «Ыстæм мах æлыгæй,
Фæлæ калди кæддæр туг нæ мидæг йæ тынгæй.
Баззайдзæн ма фæнык тагъд дæуæн дæр дæ зынгæй,
«Рухсаг» дзургæйæ сыстдзысты адæм дæ фынгæй».

Ныххауди æртах доны æмæ дзы рауад дон.
Куы амæлай, уæд зæххыл ды бафтдзынæ, уый зон.
Дæ райгуырдау дæ мæлæт нæу дун-дунейыл цау,
Гæлæбуйау, мæлдзыгау дæ фæзынд ардæм хон.

Иутæ цардыл нымайынц æрмæстдæр зæххон,
Иннæтæн та мæрдты бæсты цард у фæндон.
У мæлæт сисæй арæн, йæ фæстæ цы 'мбæхст и,
Уый базонын нæ бауыздæн æгæсты бон.

Кæхц хуыскъагæй кæй лæууы, уый маст у лæгæн,
Тагъддæр-ма дзы рейхайнагæй, дзагдар, æркæн.
Дин цæй ныхмæ у, ферох кæн уыдон рæстæгмæ
Æмæ баназ дыууæйы бæрц иунагæй сæн!

Æз куыnnæ нуазон алы мæгуыр бон дæр сæн,
Кæд уыздæн тагъд æнусмæ мæ хуыссæн ингæн,
Кæд мæрдты бæсты цард кæй ис, уый мæ нæ уырны,
Кæд зындонау дзæнæт афтид мыр у мæнæн?!

Æз нæ зонын, цæйбæрц ма фæуыздзыстæм ам,
Фидæныл мæт мæ 'ргæвды, кæндзæн мын хæрам.
Нуазгæ сæн! Иу æртах дæр дзы ма акал зæхмæ,
Бирæ нал и дæ сæнæй дæ цардау, Хайям.

«Цымæ тæпæнхъæуы та цы хуызæн у цард?» —
Ахæм фарст иу зæронд лæгмæ сæндоны рард.
«Нуазгæ, — радта уый дзуапп, — у тæпæнхъæумæ дард,
Ничима дзы æрбаздæхт, хæрын дын æз ард!»

Цæмæй дын аргъ кæной æмхуызонæй дæр адæм,
Æрбайхъус уый тыххæй, мæ хорз хæлар, ды ардæм:
Ды алкæмæй æппæл — чырыстон уа, пысылмон —
Æмæ нæ уыздæн уæд кæрон дæ цыт, дæ кадæн.

Æз куы скъæсхуыр уон, уæд Ды не суыздзынæ нард,
Æз куы схæрзхуыз уон, уæд нæ фæцуддзæн Дæ цард.
Дунесфæлдисæг, байхъус нæ ныхæстæм, кураем:
Къаддæр-иу нæ æфхæр, арæхдæр-иу нын бар.

Нуазын сæн, фæлæ никæмæн кæнын æз маст,
Сты мæ хъуыдытæ нозтимæ иууылдæр баст.
Кад дæу хуызæн мæхицæн нæ кæндзынæн никуы,
Стыр кад кæнын адзалмæ хъуырауæн у раст.

Дуне къæппæгæй байдзаг, уый раст у, æцæг.
Барвæндонæй уым иу бон нæ фæцарди лæг.
Арв уынафæтæ рахæссы уæле æнæ мæн,
Стæй мæ схоны ызмæнтæг, фыдбылызхæссыг.

Сæн ныуазынæй æз нæ зонын бæрц, æфсис,
Мæ хæлæртты хуыздæр фæндыры цагъд ыссис.
Куы фестон æз æлыг, уæд-иу мæ скæнут дурын,
Сæнæй йæ дарут дзаг — нæ банкъардзынæн рис.

Æнæхатыр Хуыцауы цы лæг хоны — нæу раст,
Тæригъæдджынтæм уымæн хæларæй у йæ каст.
Куы амæлис ды абон фырнызтæй уæрмы, уæд
Æрцауид азы фæстæ уый де стæгдарæн барст.

Фæсмон кæныныл къух сисыны рæстæг æрцыд,
Æрбайрох нæ ис намыс, æрбайрох нæ ис цыт.
Нæ æрра митæ махæн, дæ хорзæхæй, ныббар:
Ысрасыг ыстæм уарзтæй, сæн аххосджын нæ уыд.

Куы нæма скæсы хур, уæддæр вæййы мæ каст
Мæнæн сæндонмæ, уым — мæ цин æмæ мæ уарзт.
Æцæгдзинад кæд маст æцæгæй хонынц, уæд
Æцæгдзинад сæны кæй ис, у уый дæр раст.

Ысфæлынды хысмæт эмирау хатгай мæн,
Куы астигъы мæ царм уый нурыы хуызæн.
Хысмæты хивæнд митыл нæ фæкæнын хъуыды,
Æнæпайда мæт у зæронды хос лæгæн.

Ацы хæрджыты рæгъауы мацæуыл дом,
Зондджын дзырд дзы нæу никæцы бамбарынхъом.
Афæдз иу хатт дæ къухмæ нæ ратдзысты дон,
Бафхæрдзысты дæ фондзыссæдз хатты та бон.

Нуазут иумæ, хæлæрттæ, кæцыранфæнды.
Хъуысæд дардмæ уæ худын, цæгъдæд уын фæндыр.
Æз æнхæл дæн: Ахæрæты бонмæ ма дард у.
Чи зоны, уæдмæ ферох уа ацы рæдыд.

Худ, кæннод ды кæндзынæ фæстæдæр фæсмон,
У дæ бастдзинад ацы зæххимæ тæссонд.
Уыдон сагъæс кæнæнт, чи цæрдзæн ам æнусмæ,
Цинаæфсæстæй ды та нуаз сæнæфсиры дон.

Æз зонын: нæ фæкæсынц арæх Хъуыран
Зæрдиагæй дзыллæтæ никæцы ран.
Дæ сæны кæхцыл фыст сыгъдæг аят та дын
Фæкæсынц сæумæцъæхæй талынгмæ адæм.

Ды тыхлæг дæ, рæстдзинад дæ уæнгæл дæуæн,
Ма худ уыдоныл, чи нуазы алы бон сæн.
Ды кæй нæ нуазыс, уый тыххæй ма 'ппæл дæхицæй:
Расыгæнджыты хъæнæй фыддæр у дæ хъæн.

Ды дæ, цъæх арв, æнæбын, ды дæ, цъæх арв, æгæрон,
Цæмæн нæ марыс хурхæй? Ныуадз-ма, цæй, дæ кæнон.
Ысфæлмæцыдтæн, нал у зын уаргъ хæссын мæ хъару,
Мæ хъæдгомыл цæхх зæрыс, уæд афтæмæй куыд цæрон?

Циндзинад æмæ масты дзæкъул ыстæм мах,
Стæй — цъымара 'мæ суадон, къæс æмæ гæнах.
Лæг — дунетæ кæм зынынц, у ахæм æртах,
Лæг — цытджын æмæ ницы... Цæй мауал мæ къах!

Нууазæн нæй, зæгъынц: æрлæууыди сабан,
Реджебы дæр, дам, у сæны ныхмæ Хъуыран.
Пехуымпар, Стыр Хуыцау, сымах мæйтæ сты уыдон;
Æвзарын нозтæн æз æндæр мæй: рамазан.

Уалдзæг ралæууыд, дидинаг festaди зæхх.
«Рахæсс тагъддæр сæны дурын!» — дзагдарæн зæгъ.
Цард куыд уыдзæни фалæ, ды уый мæтæй ма риз,
Нæй уым ницы, фæлтау -ма дзы баназ дзæбæх!

176

Сыкъа бафæллад адæмæн дарынаы сæн,
«Бауылæфон, — ысдырдта, — нæ дæн æз æфсæн!»
Нозт кæд нал цæуы ардæм, уæддæр æм нæхæдæг
Мах фæцæудзыстæм, ууыл, æмбал, нæй тыхсæн.

177

Хур æрныгуылд, бæрзонд арвæй рухс мæй æркаст...
Рахæсс тагъддæр хъуырау, ницæмæуал у каст.
Мах куынауал уæм ацы дæлвæзты, уæддæр ма
Ацы фæзты рæвдаудзæн мæй абонау раст.

178

Æцагæлон зæххыл хæрын мæхи æнкъардæй,
Фæци мæ рæстæг тагъд, нæ федтон ницы цардæй.
Нæ мæм æрцыд хæстæг кæйдæрты хуызæн амонд,
Нæ зонын кæд, цы ран ыссардзысты мæн мардæй.

179

Æрцæудзæн тагъд рæстæг, куы та дардзыстæм ком,
Мæйы дæргы фæндаг сæнмæ нæ уызæн гом...
Сабаны кæрон æз нынцъухдзынæн тынг афтæ,
Æнæхъæн Рамазан цæмæй фынаы кæнон.

180

Хъуыран ис дæ къухы, фæлæ дын нæй дин,
Дæ мæнг дзырдты фæстæ æмбæхсыс дæ хин.
Ламазгæнгæ сæрæй зæхх хойыны бæсты,
Мæ сæры цы ис, зæхх æз уымæй цæвин.

181

Хъуысы аив фæндырдзагъд, нæй цинаен кæрон,
Рауадз тагъддæр дæхицæн сæнæфсиры дон.
Ды дæ зондджын лæг, хъуамæ дæ зæрдæ уа хъæлдзæг,
Уадз тыхлæг та æвронг уæд цæргæ-цæрæнбон!

182

Сыгъдæг уæлдæфмæ нуаз æмæ сфидауа цард,
Цæугæдоны был цъæх нæууæй хъуысæд дæ зард.
Дон дæм дзуры: «Цæуын, нал раздæхдзынæн никуы,
Нал раздæхдзынæ никуы ды дæр, хæрын ард!»

183

Комдарæны мæй нозтмæ нæ уадзы æввахс,
Цин æрбайсæфт, æрбайсæфти хъæлдзæг ныхас.
Цас мын гаццатæ аирвæздзæни, хъапхайтæ!
Уæрмы дурын та дзагæй фæлæудзæни цас?!

184

Дун-дунейы сусæгдзинаедтæ æз фыстон,
Фæлæ сын нæй хъæргæнæн, уæд батар мæ бон.
Ахуыргæндты æхсæн та фæрнæйдзаг нæ зонын,
Уымæн дарын мæ дзыхы цæрæнбонты дон.

185

Арв мæм дзуры: «Мæ зилдух мæнæн нæу мæ бар,
Уый мæ хъысмæты фыст и, хъысмæт у æлдар.
Æз мæ зилдухæн хицау куы уаин мæхæдæг,
Уæд æрцыдаид урæд уый раджы, æмбар».

186

Кази, муфти уыдысты кæддæрты мæ ныфс,
Æз æнхъæлдтон, кæндзысты мын уыдон æххуыс,
Фæлæ рацыд рæстæг æмæ бамбæрстон: уыдон
Сты мæхи хуызæн зондæй мæгуырау, æгъуыз.

187

Сæнуарзджытæ сæндæтты 'рвитæнт сæ цард,
Мæнг моллоты пæлæзтыл сирвæзæд арт,
Сæ сыгъдæттыл расыгæнджытæ куыд кафой,
Куыд хъуыса къуымæлдзæфæй дардмæ сæ зард.

188

Сæн æлхæнын, кæнын æз кæмæнфæнды уæй
Рухс дзæнæты цъæх фæзтæ æд хур æмæ мæй.
Кæд æууæндыс дзæнæтыл — æууæнд ыл, мæнæн та
Ис æндæр куыст: сырх сæн мын æнæнуазгæ нæй.

189

Ныры дуджы йæ фæндаг кæмæн уыд авгау лæгъз,
Цы йæм уыд, уымæй разы цы лæг уыд, уымæ æз
Кæнын хæллæг, ыстæй ма тæхудиаг у уый,
Кæуыл не 'руагътой иу хатт мæт, сагъæстæ сæ уæз.

Фæлывд моллотæ мæм хæрджытау кæсынц,
Сæ алкацыдæр дзы — мæ цæстыты сындр.
Хуыцауы фæлиивгæ сæхи афтæ дарынц,
Цыма дзы нæма абадт иуыл дæр бындз.

Арвы сусæгдзинæдтæ нæ базондзæн зæхх,
Цардвæндагæн бæрæг у йæ дæргъ æмæ уæрх.
Нæй дзы иуфарсмæ хизæн. Цыма у бæллæх:
Алкæй хъæдгомыл дæр дзы ныккондæуыд цæхх.

Фæци та Рамазан дæр, нæ бæрæгбон æрцыд,
Сæ кæрæдзийæн адам кæнынц æгъдæуттæ, цыт.
Æрбалæгæрды уартæ нæ хæрзгæнæг æд нозт,
Сæны лалымæй алчи уызæни буц, рæвдыд.

— Æз æнамонд дæн, — хъуамæ æргомæй зæгъон, —
Иунæг уды дæр бауарзын не сси мæ бон.
Уарзт у кадæг, фæлæ мын æнæкастæй баззад,
Афтæмæй та æрхæццæ мæ царды кæрон.

Сæны дурын — къухы, мæ дзыппы — къæбæр! —
Уæд ма мæ цы хъæуид дæуимæ æндæр?!
Æз къæдзæхы цъуппыл дæр амондджын уаин,
Хæлæг мæм нæ кæнид æрмæстдæр сæлхæр.

Цард — дыууæ бонæй къаддæр, уысмы бæрц æрмæст,
Аргъ ын кæн æмæ уай ды йæ цинтæй æфсæст.
У дæхицæй кæнгæ: цард куыд аразай, афтæ
Ацæудзæн, ахæм уагыл уызæни нывæст.

Æз нынцъухдзынæн афтæ, куыд фæуон сæлæт,
Цæсгом судздзæни артау, фæзындзæн мæлæт.
Мæ мард-иу мын ныннайут сæнæфсиры доны,
Стæй мæ сынт дæр сæнæфсиры талатæй уæд.

Нæй куырмæджы цæугæйæ ыссарæн фæндаг,
Зондджынаен та дызæрдгъ кæнын у йæ уаг.
Æз тæрсын, ахæм хъæлæс куы райхъуыса иу хатт:
«Тынг рæдийут дыууæйæ дæр, зонд уæм нæй фаг!»

Бадомдта мæ æвзонгау зæронды 'рдæм уарзт,
Фæлæ сæны бын алкад фæжæнын мæ маст.
Аргъ нæй нозтæн, уæд æз, чи йæ уæй кæны, уыдон —
Абон уа æви райсом — куыд рахонон раст?

Саламтæ Мустафайæн зæгъут, ыстæй йæм фарст
Мæ номæй раттут ахæм, куыд дæм, зæгъ, кæсы раст:
Сæнæфсиры дон нуазын нæ уадзыс, фæлæ хуырх
Цæмæдæр гæсгæ уадзыс, цæимæ у уый баст?

Хъоды бакæн зыд кæныныл, атон дæ баст,
Кадмæ бæллæджы фæндæгтæ макуы хон раст.
Нуаз сæнæфсиры дон, фас йæ дзыкку чызгайæн,
Бонау атаæхдзæн цард дæр æд цинтæ, æд маст.

ДЗАСОХТЫ Музаферы тæлмацтæ

16 - ~

ÆЛГЪЫСТЫТÆ

А

Афтид уæд дæ хæдзар.
 Афтид уæд дæ сæр.
 Афтид у дæ хъæбултæй.
 Афтид у, кæм дын чи ис, уыдонæй.
 Афтид у дæ ис, дæ бонæй.
 Абад-абадгæнгæ фæцу.
 Абад-абадгæнгæ фæцæр.
 Абад-абадгæнгæ æрцæуæд дæ мæлæт.
 Абон-сомæй фæцæр.
 Абон-сом фæкæн.
 Абон-сомæй æрцæуæд дæ сæфт.
 Абырæджы амондæй фæцæр.
 Абырæджы къæбæр фæхæр.
 Абырæджы хал — дæ хъуыры.
 Абырджытыл цыд фæу.
 Абырджытыл азилæд дæ фæндаг.
 Авджы цъæлтæ бау.
 Авджын къасы иунæгæй фæуæд дæ мæлæт.
 Авд-авды дæ амæлæнт.
 Авд-авды дæ сдæнгæлмард уæнт.
 Авд-авды баныгæн дæ ахсджиæгтæй.
 Авдæлон у дæ хуыздæртæй.
 Авдæлон у дæ ахсджиæгтæй.
 Авдæлон у, кæм дын чи ис, уыдонæй.
 Авдæн макуы аузут.
 Авдæн макуы бахæссут уæ хæдзармæ.
 Авдæн уæ макуы бахъæуæд.

Авдæны бæттинаджы кæуын уæ макуы райхъуысæд.
 Авддæлдзæх ныххау.
 Авдсæронты къухы лæвæрд фæу.
 Авдсæронты амæддагæй æрцæуæд дæ кæрон.
 Агуринаг фæуæд дæ сæр.
 Агурæг дæ куыннауал уа, ахæм бон дыл акæнæд.
 Адæгæй хафт æрцу.
 Адæгæй ахафæг дæр уæ мауал уæд.
 Адæмæй æлгъыст фæу.
 Адæмæй дæ хай ма фæуæд.
 Адæмæй дын мæнузæгъæг ма уæд.
 Адæмæй æрмист фæу.
 Адæммæ кæсгæ-бæлгæйæ фæцæр.
 Адæмы бын æрцæуæд дæ мæлæт.
 Адæмы бын баззай.
 Адæмы къæхты бын амæл.
 Адæмы хъæр макуы бамбар.
 Адæмы хъæр дæм макуы фехъуысæд.
 Адæмы фыдæхæй басудз.
 Адæмы фыдæх дæ æрсурæд.
 Адæмы фыдæх дæ æрцæвæд.
 Адæмы фыдæх дæ баййафæд.
 Адæмы фыдæх дæ æркъуырæд.
 Адæмы фыдæхæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Адæмы къæхты бын — дæ мæлæт.
 Адæмы хорзæх макуы ссар.
 Адæмы 'хсæнмæ тырн, æмæ дæ сæхицæй æддæмæ сурæнт.
 Адæмы 'хсæнмæ тырн, æмæ дын сæ цурмæ бацæуæн ма уæд.
 Адæргъ у.
 Адæнгæл у.
 Адæттинаг макуы фенæд дæ цæст.
 Адджын макуы мацы скæн дæхицæн.
 Адджын макуы фенæд дæ цæст.
 Ад раттинаг дын макуы уæд.
 Ад раттинаг дын мацы уæд.
 Ад раттинагыл фæтай æмæ фæруай.
 Адзал дæ æрсурæд.
 Адзалы къухы æфтыд фæу.
 Адзалæй дæ мадзал кæнын бахъæуæд.
 Азымджынаы амæл.
 Азымджынаы æрцæуæд дæ кæрон.
 Аивæй æрцæуæд дæ мæлæт.

¹ Дардæр. Райдайæн кæс «Мах дуджы» ацы азы №№ 7,8,9,10.

Аивæй амæл.
 Аизæрмæ — дæ амонд.
 Аизæрмæ дын дæ мæрддзæгтæ скæнын мауал бантысæд.
 Аизæрмæ дын дæ хъулон хъæбулы фенын мауал бантысæд.
 Аипджынаей фæцæр.
 Аипджынаей амæл.
 Айдаены кæсынхъом ма су.
 Айк мæцъисæй цы тулай, ахæм бон дыл акæнæд.
 Айк мæцъисæй дæр мауал фæраз.
 Айк мæцъисæй тулынмæ æрцу.
 Айк дын мæцъисæй тулинаг фæуæд.
 Айк хæрынхъом мауал у.
 Айнæджытыл дæ дæндæгтæ фæхаф.
 Айнæджытыл æрдугай баззай.
 Айнæджытыл бахус у.
 Айнæджытыл хайгай баззай.
 Айнæгыл ауыгъдæй амæл.
 А коймаг дон мауал баназ.
 А комæй æрмист фæу.
 А комæй хъодыгонд фæу.
 Акомдзаг кæнын дын мауал бантысæд.
 Алардыйы æлгыст фæу.
 Алардыйы цæф фæу.
 Аларды дæ æркъуырæд.
 Аларды æмхиц кæмæ у, уыдон дын ахæссæд.
 Аларды дын дæ хъулон хъæбулы йæ фæсарц авæрæд.
 Аларды дæм йе'ргом раздахæд.
 Алæмæттаг мард акæн.
 Алæмæт мын... амæлæт мын.
 Алеуы хæхтæ дын — æууилинаг.
 Алеуы къæдзæхтæ дын — хæринаг.
 Алеуы къæдзæхтыл дæ дæндæгтæ фæхаф...
 Аллуйагæй — дæ цард.
 Аллуйагæй фæцæр.
 Аллуйаг фæу.
 Аммензæгъæг дын ма уæд.
 Аммензæгъæг ма рацæуæд дæ хæдзарæй.
 Аммензæгъæг ма бахъомыл уæд дæ уæзæджы къæйыл.
 Аммензæгъæг макуы фен дæ уæзæгыл.
 Аммензæгъæгмæ фæбæлл.
 Аммензæгъæгмæ фæбæлл, æмæ дын æй Хуыцауы цæст ма бауарзæд.

Аммензæгъæгмæ кæсгæ-мæлгæйæ фæцæр.
 Амондмæ бæлгæйæ 'рцæуæд де сæфт.
 Амондмæ бæлгæйæ фæцæр.
 Амондмæ кæсгæ-бæлгæйæ амæл.
 Амондмæ кæсгæ-бæлгæйæ фæцæр.
 Амондджын мард акæн.
 Амондджын мард дын мæ цæст фенæд.
 Амондсыгъдæй фæцæр.
 Амондсыгъдæй фæцæрут фыдæй-фыртмæ.
 Амондхæссæг дæм йе 'ргом макуы равдисæд.
 Амондхæссæгыл макуы сæмбæл.
 Амондхæссæгмæ фæбæлл, æмæ дæ тæфтыл макуы ацæуæд.
 Амондхæссæгмæ фæбæлл, æмæ дыл йæ нымæты фæдджи дæр макуы аныдзæвæд.
 Амынæтæй амæл.
 Амынæтæй амынæтмæ цæут.
 Арв дæ æрцæвæд.
 Арвæй æхсидав æрхауæд æмæ дæуыл сæмбæлæд.
 Арвæй дæм галдзармы йас мауал зынад.
 Арв дыл йæ цæхæртæ æркалæд.
 Арвы æхсидав дыл æрхауæд.
 Арвы дур дæ æрæййафæд.
 Арвы зынгæй басудз.
 Арв дыл æркæлæд.
 Арвы Уациллайæ æлгыст фæу.
 Арвы цæфæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Арв дæ æркъуырæд.
 Арвы цæф фæу.
 Арвы цæхæрæй басудз.
 Арвы рухс макуы фен.
 Арвы хин æмæ дæ зæххы кæлæн баййафæд.
 Арв цъæхæй дын хай ма уæд.
 Аргæ-арын æрцæуæд дæ мæлæт.
 Аргæ-арын дæ мæлæт.
 Аргæуттæй фæцæр.
 Аргæутæнæджы кармæ уæ мачи ахæццæ уæд.
 Аргъ дын ма уæд.
 Ард — дæ хæдзары.
 Ард бахæрæг уæ макуы рацæуæд.
 Ард хæрыны кармæ уæ мачи фæцæрæд.
 Ардыдæй амæл.
 Ардыдæй амæлæд де 'взæр сæр.

Ардыдæй ссар де сæфт.
Армæварæг дыл ма уæд.
Арт фæуадз.
Арты басудз.
Арты басудзæд де 'намонд сæр.
Арты басудзæд дæ хъеллауаг сæр.
Арты хай фæу.
Арты судз, æмæ дыл донбакалæг ма уæд.
Артæнхæлд дæ Хуыцау фæкæнæд.
Артæнхæлд фæу.
Ардыдæй фæцæр.
Ардыдæй æрцæуæд дæ мæлæт.
Арын дын ма бантысæд.
Асау у.
Асинтыл уæлæмæ макуы схиз.
Асинтыл дын уæлæмæ схизын макуы бантысæд.
Аскъуый.
Асламæй æрцæуæд дæ мæлæт.
Асламæй — дæ мæлæт.
Атай æмæ аруай.
Аталынг дыл уæд дæ бон.
Аталынг дыл уæд дæ цард.
Аталынг дыл уæд дæ хуры цæст.
Атæлфæг уæ макуы рацæуæд.
Атæлфæг уæ мауал уæд.
Атон.
Атон адамы тæригъæдæй.
Атон мæ тæригъæдæй.
Атъæпп у.
Атъæпп у Хуыцауы цæфæй.
Атъæпп у де знаджы цæфæй.
Ауæлдай у адамæй.
Ауæлдай у дæ хиуæттæй.
Ауæлдай у де 'мгæртæй.
Ауæлдай у Хуыцауæй.
Афтæ хорзæй фæцæр.
Афтæ хорзæй дæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
Афтæ хорз дын Хуыцау ракæнæд.
Афтæ хорз дæ уæд .
Афтид абад, кæм дын чи ис, уыдонæй.
Афтид дæ абадæд дæ мад.
Афтид дæ мæ уд абадæд.

Афтидармæй фæцæр.
Ахæм æлгъыст дæ баййафæд, царды хæртæм бæлгæ цы
тонай дæ бонтæ.
Ахæм бон дыл акæнæд, мæ ном цы айрох кæнай.
Ахæм бон дыл акæнæд, царды хæртæм бæлгæ цы 'рвитай дæ
азтæ.
Ахстæй амæл.
Ахстæй æрцæуæд де сæфт.
Ахстæй — дæ мæлæт.
Ахстонгæнæг уæ мауал уæд.
Ахуыр лæг уæ ма рацæуæд.
Ахуыссæд дæ зынг.
Аххоснизæй фæсæй.
Аххоснизæй мауал айс дæ къах.
Аххоснизæй мауал сис дæ уат.
Аххоснизæй амæл.
Аххосаг рын дæ фæхæссæд.
Аххосаг рынæй фæсæй.
Аххосджынæй фæцæр.
Аххосджынæй — дæ мæлæт.
Ахъазгæнинаг дын мауал уæд .
Ахъазгæнæг дын мауал уæд.
Ахъазгæнæг цæф баййаф.
Ахъаззаг цæф баййаф дæ Хуыцауы хайæ.
Ацъæх у.

Æ

Æбарæй æрцæуæд дæ мæлæт.
Æбарæй дæ Хуыцау фæцæрын кæнæд.
Æбарæй фæцæр
Æбарæй фæхит.
Æбарсæфт фæу.
Æбарæгсæфт фæу.
Æбуалгъæй батон дæ бонтæ.
Æбуалгъы бон дыл акæнæд.
Æбуалгъы бонæй фæцæр.
Æбуалгъы мард акæн.
Æбузнæй арвит дæ бонтæ.
Æбузнæй фæцæр.
Æваст бон дыл акæнæд.
Æваст бонтæ фервит.

Æваст мард акæн.
 Æваст сæфт фæкæн.
 Æвæгæсæгæй адаргъ кæн дæ къæхтæ.
 Æвæгæсæгæй атил дæ къæхтæ.
 Æвæгæсæгæй æрцæуæд де 'сæфт.
 Æвæгæсæгæй дæ æрæййафæд мæрдты удхæссæг.
 Æвæгæсæгæй батон дæ царды бонтæ.
 Æвæгæсæгæй фæцæр.
 Æвæдæй баззай.
 Æвæдсæфтæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Æвæдсæфт фæкæн.
 Æвæдсæфт дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Æвæдсæфт дæ Аларды фæкæнæд.
 Æвæздæг фæу.
 Æвæздæгæй фæцæр.
 Æвæндонæй — дæ мæлæт.
 Æвæндонæй фæцæр.
 Æвæндонæй бон дыл акæнæд.
 Æвæндон рын — дæ артæнты.
 Æвæндон рын — дæ хъуыры.
 Æвæрæнтæ фæкæн.
 Æвæрæнтæ фæкæн, æмæ дын сæ бахæрын ма бантысæд.
 Æвæрæнтæ фæкæн, æмæ дын сæ раргом кæнын мауал бан-
 тысæд.
 Æвæринаг фæу.
 Æвæстагæй баззай.
 Æвæстагæй — дæ мæлæт.
 Æвæстагсæфт фæкæн.
 Æвæстаг фæу.
 Æввонг цард фæкæн.
 Æввонг цард дын Хуыцау макуы радтæд.
 Æввонг цардмæ фæбæлл.
 Æввонг цардмæ фæбæлл, æмæ дын æй Хуыцау дæ къухы ма-
 куы бафтауæд.
 Æвгъауаг дын мацы уæд.
 Æвгъауагыл дæ арм макуы авæр.
 Æвзæгтæхæссæг æнæвзагæй аззайæд.
 Æвзæгтæхæссæджы æвзаг рæбыныл ахауæд.
 Æвзæгтæхæссæджы æвзаг бахус уæд.
 Æвзæгтæхæссæджы æвзаг стæг фестæд.
 Æвзæртæ дын — хæринаг.
 Æвзæртæ дын фæлдыст.

Æвзæртæ феууил.
 Æвиллон цард фæкæн.
 Æгадæй амæл.
 Æгадæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Æгады бонтæ батон.
 Æгадæй æгадмæ фæцу.
 Æгады бынаты фæбад.
 Æгады къæбæр фæхæр.
 Æгады ном фæхæсс.
 Æгады ном де 'рагъæй макуы ахауæд.
 Æгады номæй фæцæр.
 Æгъуыссæг фæу.
 Æддæмæ-мидæмæ фæкæн.
 Æддæмæ акæсæг дæ ма рацæуæд.
 Æддæкъахæй батон дæ бонтæ.
 Æдылыйæ фæцæр.
 Æдылы мард акæн.
 Æдылыйæ æдылымæ фæцу.
 Æдзæрд фæу.
 Æдзæрдæй амæл.
 Æдзæрд фæкæн.
 Æдзæрдæй фæхъу.
 Æдзæллагæй фæцæр.
 Æдзæллаг сæфт фæкæн,
 Æдзæллагмæ æрхау.
 Æдзæм бон дыл акæнæд.
 Æддзæм мард фæу.
 Æдзæм сæфт фæкæн.
 Æдзæм цæф фæу.
 Æдзæм сæфт фæу.
 Æдзæрæгæй баззай.
 Æдзæрæг дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Æдзæрæг фæу.
 Æдзæсгомæй фæцæр.
 Æдзæсгом фест.
 Æдзæсгомæй амæл.
 Æдзæсгомæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Æдзæттæйæ амæл.
 Æдзотæй баззай.
 «Æз, æз» фæкæн.
 Æз дæ куыд райгондæй баззæдтæн, алчи дæр дæ афтæ рай-
 гондæй зайæд.

Ёзраздæронæй фæцæрут.
 Ёзхуыздæронæй фæцæрут.
 Ёлгыст фæу ма тæригъæдай.
 Ёлгыст фæу нæ Иры дзуæрттæй.
 Ёлдары ахæсты бахау.
 Ёлдары фæндиаг фæу.
 Ёлдары фæндонæй фæцæр.
 Ёллæх-биллæхтæй дæ митæ.
 Ёллæх-биллæхтæй фæцæр.
 Ёллæх-биллæхтæй амæл.
 Ёлхæд зондæй не знæгты цард.
 Ёлхуйы алыварс — дæ фæндаг.
 Ёлхынцъарфыгæй фæцæр.
 Ёлхынцъæрдæйæ амæл.
 Ёлхынцъытæ бау.
 Ёмбалæн макуы бабæзз.
 Ёмбалзæгъæг дæ макуы уæд.
 Ёмбал кæмæн нæ уыд, уыйау фæу.
 Ёмбал макуы ссар.
 Ёмбалмæ фæбæлл, æмæ дæ 'мбалы аккаг макуы мачи скæнæд.
 Ёмбæлæггагæй фæцæр.
 Ёмбæлæггæгтæм æрхау.
 Ёмбæлæггæгтæй хуыздæр макуы мацæуыл сæмбæл.
 Ёмбæлццон дын макуы уæд.
 Ёмбæлццоны зæрдæ макуы ссар.
 Ёмбæлццон дыл йæ арм макуы 'рæвæрæд.
 Ёмбæлццонæн макуы бабæзз.
 Ёмбæлццоны кардыл æфтыд у.
 Ёмбæхстæй фæцæр.
 Ёмбæхстæй — дæ мæлæт.
 Ёмбæхст зæрдæйæ амæл.
 Ёмбæхст зæрдæйæ фæцæр.
 Ёмбисæхсæв — дæ удисæн.
 Ёмбисæхсæвмæ мауал ахæсс.
 Ёмбисæхсæвмæ-иу уæ лæгтæ лæгъзтæ кæнæнт, æмбисæх-
 сæвæй райсоммæ — уæ устытæ.
 Ёмбисвæндагмæ ма фæхæццæ у.
 Ёмбисмæ ма фæцæр.
 Ёмбисыл банцай.
 Ёмбисыл фæхъу.
 Ёмбисæндты æмбисонд дыл æрцæуæд.
 Ёмбисондæн баззай.

Ёмбисонд дыл акæнæд.
 Ёмбисонды сæфт фæкæн.
 Ёмбисонды цард фæкæн.
 Ёмбисонды мардæй амæл.
 Ёмбисонды зынудисæн фæкæн.
 Ёмбырдæй уæ макуы мачи фенæд.
 Ёмбырдæй — уæ мæлæт.
 Ёмбырдтæ фæкæнут.
 Ёмгæртты рæгъы ма ацу.
 Ёмгæртты рæгъы мауал ацу.
 Ёмгæртты рæгъæй дæ хъæлæс мауал райхъуысæд.
 Ёмгæрттæй фæхъу.
 Ёмгæрттæн дзырддаг фæу. Ёмдзынæзт дыл фæкæнæнт.
 Ёмдзынæзт фæкæнут нæ тæригъæдай.
 Ёмиас мæрдтæ фæныгæнут.
 Ёмсæфт — уæ сæртæ.
 Ёмсæфт фæкæнут.
 Ёмуд цард макуы фæкæнут.
 Ёмхасæнтæй фæцæр.
 Ёмхасæнтæ фæкæн.
 Ёнад цард фæкæн.
 Ёнадæй фæцæр.
 Ёнарæхстæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Ёнафоны амæл.
 Ёнафоны 'рцæуæд дæ мæлæт.
 Ёнаххос низæй фесæф.
 Ёнаргъуыдæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Ёнæбындарæй æрцæуæд дæ сæфт.
 Ёнæбындарæй фæцæр.
 Ёнæбындар фæу.
 Ёнæзæнæг фæу.
 Ёнæзæрдæмæдзæугæйæ амæл.
 Ёнæзæрдæмæдзæугæйæ æрцæуæд дæ мæлæт.
 Ёнæзæрдæмæдзæугæйæ фæцæр æмæ фæхæт.
 Ёнæмард, æнæдзуар фæу.
 Ёнæмард æмæ æнæдзуар фæу.
 Ёнæнтыстæй фæцæр.
 Ёнæнцойæ арвит дæ царды бонтæ.
 Ёнæнцой фæу.
 Ёнæнцойтау дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Ёнæныгæнæгæй баззай.
 Ёнæныгæнæгæй фæхит æмæ фæниу.

Аенаныфсәй сау уәзгуытыл фәцу.
 Аенарай дзы скән.
 Аенарай скән.
 Аенәсәрбос уә Хуыцау фәкәнәд.
 Аенәсәрбос фәут.
 Аенәсмудәнтәй фәцәр.
 Аенәуәрст адәмәй дæ бары хай макуы фәуәд.
 Аенәуәрст адәмәй дæ хай куыннә фәуа, ахәм бон дыл
 акәнәд.
 Аенәхәдзарәй баззай.
 Аенәхәдзарәй фәхәт.
 Аенәхицау, әнәдарәгәй абад.
 Аенәхыпп, әнәсыппәй әрцәуәд дæ мәләт.
 Аенгуырстуанәй фәбар дæ цард-бон.
 Аенгуырстуанәй фәбар дæ цард әмә дæ бон.
 Аендзыгнизәй фәсәй.
 Аендзыгнизәй фәтәппәләг у.
 Аенхәлмәгәсгәйә фәцәр әмә фәнәт.
 Аенцойләууәг дын мауад уәд.
 Аергъаг дын аргъ макуы райсәд.
 Аергъәвстәй арвит дæ царды бонтә.
 Аергъәвстәй фәцәр.
 Аергъәвстәй баләуу Барастыры кәсәрыл.
 Аердуйы сарты ахизынхъом дæ Хуыцау ма скәнәд.
 Аердиаггаг— дæ сәр.
 Аердиаггәнгә амәл.
 Аердиаг фәкән.
 Аердхорд макуы ссар.
 Аердхорды фарн дыл фыдырдәм разиләд.
 Аердхорды ард дæ баййафәд.
 Аердызтәй фәхир-хур кән зәххы къорийыл.
 «Аери-әрийә» фәцәр.
 Аеркув-әркувгәнгә арвит дæ бонтә.
 Аертә дзуарәй әлгыыст фәу.
 Аертә кувәндонны фыдәх дæ уәд.
 Аертә кәрдыны макуы фәнәд уе 'ртәкъахыг.
 Аертә «хорзәхы» дын уарзы мә цәст: зынгхуыссынган-
 джытә, милицә әмә тагъдәххуысы машинәтәй макуы раф-
 тид уәд уә кәрт.
 Аертыскәнәй цәфау дыл дыгай цәфтә әмбәләд.
 Аерхәндәгәй фәцәр.
 Аерхәндәгәй әрхәндәгмә фәцу.

Аерхәндәг низәй адаргъ кән дæ къәхтә.
 Аерхәцмә ма фәләуу.
 Аерхәцмә дæ Хуыцау макуы фәләууын кәнәд.
 Аерхъулайы фәцәр.
 Аерцындзы цәф фәу.
 Аерфондзы бын фәцәр.
 Аерфондзәвәрдәй амәл.
 Аерхәд-зәрдәйә фәцәр.
 Аерхәд-зәрдәйә баләуу зындоны кәсәрыл.
 Аерхсәв дыл хуыссәг ма хәцәд, бон дын иу ран әрхәст ма
 уәд.
 Аерхсәвәддәйә фәцәр.
 Аерхинниз дыл сәфтәд.
 Аерхсызгондзинад дыл макуы әрцәуәд.
 Аерхсызгондзинад макуы фенут фыдәй-фыртмә.
 Аерхормагәй амәл.
 Аерххуырстәй фәхәт ноджыдәр.
 Аерххуырсты кәбәрәй фәцәр.
 Аерххуырсты ләдзәг дæ къухәй макуы ахауәд.
 Аерххуырсты ләдзәгимә амәл.
 Аерххуырсты ләдзәгәй дын сбәрәнт дæ сау чырын.
 Аерцәгәлон бәсты әрцәуәд дæ мәләт.
 Аерцәгәлон адәмы кәхты бын амәл.
 Аерцәгәлон зәххыл ныгәд әрцу.
 Аерцәгдзинад макуы фен.
 Аерцәгдзинадмә бәлгәйә фәцәр.
 Аерцәгдзинадмә бәлгә батон дæ царды бонтә.

Б

Бабын уай.
 Бабын уай, хорз әмә әвзәр чи нә зоны.
 Бабын уай, хион әмә әддагон чи нә зоны.
 Бабын уай, адәмы рәгъы чи нә цәуы.
 Бабын уай, адәмы хәәр чи нә хъусы.
 Бабын уай, кәстәр әмә хистәр кәмән нәй.
 Бабын уай, хәрзты чи нә фәзмы.
 Бабын уай, әвзәрәй-әвзәрдәр чи цәуы.
 Бабын уай, әвзәрәй цәвиттон чи исы.
 Бабын уай, йә фидәныл чи нә хъуыды кәны.
 Багомыг у.
 Багомыг уай.

Багомыг у ноджыдæр.
 Багомыг у ноджыдæр, уæддæр дæм адæмы хъæр нæ хъуысы.
 Бадонзонг у.
 Бадонзонг уай...
 Базыгсаст дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Базырсаст фæу.
 Базырсастæй фæцæр.
 Базырсисæн дын мауал уæд.
 Байзæддагсæфт фæу.
 Байзæддаджы мæстæй дæ сæрыл макуы схæц.
 Байраг макуы бахъомыл уæд дæ хæдзары.
 Байрадгы хъиамæт фæкæн.
 Байы бон дæ макуы фæуæд.
 Байы ад ма банкъар.
 Бакуырм у.
 Бакуырм дæ кæнæд, Хуыцаутты Хуыцау.
 Бакуырм у арвы рухсæй.
 Бакуырм у.
 Бакъуырма дæ кæнæд дунескæнæг.
 Балæууæндон дын мауал уæд.
 Балбирæгътау, стонггуыбынæй фæхæтут.
 Балбирæгътау, уæ кæрæдзийы фыдтæ бахæрут.
 Балбирæгътау, уæ кæрæдзийы ссыртыл бафтут.
 Бамби уæлхъæдæй.
 Бамби удæгасæй.
 Бампыл æмæ баруай.
 Бампыл æмæ баруай арвы зынгæй.
 Бампыл æмæ баруай мæ тæригъæдæй.
 Бамыр дæ кæнæд Дунескæнæг.
 Баназинаг æмæ бахæринаг мауал фен дæ цæстæй.
 Бандзыг у мæ фыддæрадæн.
 Барастыры хонæг дыл æрбамбæлæд.
 Барастыры рахиз къахыл æруадз дæ фæллад.
 Барæвдауæг дæ мауал уæд.
 Барæг-бæхджын уæ макуы рахизæд.
 Барæг-бæхджыны кармæ уæ мачи ацæуæд.
 Басаугуырм-саудзыдыда у.
 Басаухæдзар у.
 Басаухæдзар дæ кæнæд Саубарæджы дзуар.
 Баст куыдзау фæлæбур фæйнæрдæм.
 Баст куыдзау фæниу.
 Баст куыдзау дæ бæттæнтæ фехсын.

Бастъæл.
 Басудз æмæ бафæнык у.
 Басутыр у.
 Басутыр дæ кæнæд Уæллаг.
 Батай æмæ баруай.
 Батай, баруай адæмы тæригъæдæй.
 Баталынг дыл уæд дæ боны рухс.
 Бауадзыг у.
 Бæдулы цард фæкæн.
 Бæндæнтæ фæкал.
 Бæрзæйдих фæу.
 Бæрзæйдих дæ фæкæнæд Джеры дзуар.
 Бæрзæйсаст фæу.
 Бæрзондылбадæг дæ æркъуырад.
 Бæрзондылбадæг дæ æрцæвæд.
 Бæрзондылбадæджы цæф фæу.
 Бæрзондылбадæгæй æлгыст фæу.
 Бæркадсæфт фæу.
 Бæркадхæссæг уæ мауал уæд.
 Бæстонгæнæг уæ мауал уæд.
 Бæхджын уазæг макуы балæууæд уæ къæсæрыл.
 Бæхджын уазæг уæ цæсты зулæй дæр макуы фенут.
 Бæхджын уазæджы кой хъусгæ дæр макуы фæкæнут.
 Бикъæфтыд фæу.
 Билцъ макуы суадз.
 Бирæгъты холы фæу.
 Бирæгътæ дæ бахæрæнт.
 Бирæгъты цардæй фæцæр.
 Бирæгъты цармы тыхт æрцу.
 Бирæгъты цард фæкæн.
 Бирæ дзурынаы бирæ амонд хуыздæр у, фæлæ дзы дæу хай ма фæуæд.
 Бонæддæдæр фæкæн.
 Бонæмгъуыдæй фæцæр.
 Бонвыддæр фæу.
 Бон, бонæй фæцæр.
 Бонæй-бонмæ фæцæр.
 Бон дæ цæстытæ риссæнт, æхсæв — дæ дæндæгтæ æмæ дæ хъустæ.
 Бон сурмæ дзыназ, æхсæв — хурмæ.
 Бын бауай.
 Бындары гадздза фæу.

Бындары чызг фæу.
 Бындзагъд уæ Хуыцау фæкæнæд.
 Бындурзылд дæ дунескæнæг фæкæнæд.
 Бынсæфт фæу.
 Бынсæфтæй фæцæр.
 Бынсæфт дæ Стыр Хуыцау фæкæнæд.
 Бынычызг фæхуыйн.
 Бындзыггай фæтон дæ бындзгуйтæ.
 Бынылзад фæу.
 Быныусы цардæй фæцæр.
 Быцæугæнгæ æрцæуæд дæ мæлæт.
 Быцæугæнгæ æрцæуæд дæ сæфт.

Г

Габатты гал æмæ хъуджы æмбисондæй фæцæрут.
 Габатты гал æмæ хъуджы кадай фæцæрут.
 Гæбæр дыл сæфтæд.
 Гæбæр низæй фæсæй.
 Гæбæрнизы ахæсты бахау.
 Гæбæрæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Гæвзыккæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Гæвзыччы дзæкъул дæ рагъæй макуы аппарат.
 Гæвзыччы лæдзæг дæ къухæй макуы ахауæд.
 Гæвзыккæй- гæвзыкмæ фæцу.
 Гæдыбындар дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Гæдыйæ амæл.
 Гæдыйæ æрцæуæд дæ мæлæт.
 Гæдывадæй фæцæр.
 Гæдывадæй фæцу.
 Гæдывадæй амæл.
 Гæдывадæй æрцæуæд дæ адзал.
 Гæды фест.
 Гæндзæхтæ цагъдгæйæ цæр.
 Гæндон фæу.
 Гæныстон фæу.
 Гæныстонæй баззай .
 Гæныстонмæ æрцу.
 Гæркъатæ бау.
 Гæртамхорæй фæцæр.
 Гæртамхорæй фæцæр, адæм дыл æххытæ куыд кæной.
 Гормон фæу.

Гуыбыннизæй фæсæй.
 Гуыбынниз— дæ артæнты.
 Гуыбынниз дæ артæнты фæзынæд.
 Гуыбынниз дæ артæнты æрцæуæд.
 Гуыбынниз — дæ хъæлæсы.
 Гуыбынниз дыл фæзынæд.
 Гуыбыннизы хай фæу.
 Гуыбынниз дæ ахæссæд.
 Гуыдырæвæрдæй амæл.
 Гуыдырæвæрдæй фæцæр.
 Гуыппæй — дæ мæлæт.
 Гуыппæй дæ рафæлдахæнт.
 Гуырысхойæ фæцæр.
 Гуырысхойы хай фæу.
 Гуырысхойæ-гуырысхомæ фæцу.
 Гуырысхойы амæддаг бау.

Д

Дава æмæ 'взонайæ фæцæр.
 Давын æмæ 'взонрынайæ фæцæр.
 Дагъыттайлагæй баззай.
 Дагъыттайлаг фæу.
 Дагъыттайлаг дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Дамтæй — дæ цард.
 Дам-думгæнгæ амæл.
 Дæ амонд басудзæд.
 Дæ амонды фæхъхъау фæу.
 Дæ амондæн æвзæртæ хæринаг.
 Дæ амондæн æвзæртæ фæлдыст.
 Дæ арт ахуыссæд.
 Дæ арт бауазал уæд.
 Дæ арты фæмиз.
 Дæ ахсджиæгты мæрдтæм ныккæс.
 Дæ ахсджиæгтæ схъæбæр уæнт.
 Дæ ахсджиæгты фыдтæ бахæр.
 Дæ арв дыл æркæлæд.
 Дæ арвы хай дыл хъæдтæ æмæ дуртæй фæуарæд.
 Дæ арвы хайæ дыл хуры цæст макуыуал рахæсæд.
 Дæ арв дыл баталынг уæд.
 Дæ балгъитæг — афтæ.
 Дæ балгъитæг дæр уыйау фæуæд.

Дæ балгъитæг æлгъыст фæуæд.
 Дæ бæрзæй — дæ быны.
 Дæ бæрзæй — æмæ мæ кард.
 Дæ бары хай дыл саутæ скæнæд.
 Дæ бары хайæ буары хай ма фен.
 Дæ бары хайыл дæ бар ма цæуæд.
 Дæ бæх æмæ дæ ус æнæидонылхæцæгæй фæхитæнт.
 Дæ бинонты мæрдæй фæбад.
 Дæ бинонты мæрдтæ фен.
 Дæ бинонты сæрылхаст фæу.
 Дæ быны баззайæд дæ мад.
 Дæ быны бындуртæ дæ хъуыры аирвæзæнт.
 Дæ бирæгъы хайы фæндиаг фæу.
 Дæ бур рондз фæкæлæд.
 Дæ гæндзæхтæ фæцæгъд.
 Дæ гæндзæхтæ атил.
 Дæ гæндзæхтæ ацæгъдыны бон дæ мауал фæуæд.
 Дæ гуыбыны хъуыр-хъуырма фæхъус.
 Дæ гуыбыны царм де рагъыл баныхæсæд.
 Дæ гуыбыны царм де рагъыл баныхæсæд, æмæ дын бахæринаг мацы уæд.
 Дæ гуыбыны царм скæн.
 Дæ гуыдынтæ фæтулæнт.
 Дæ гуыл дæ хъуыры фæбадæд.
 Дæ гуыл хомæй баззайæд.
 Дæ гуылæй дæ ахæрыны бон мауал фæуæд.
 Дæ дарæс ма батон.
 Дæ дæндаг дзы рафтау.
 Дæ дæлæвзаг — стыр рыны цæф.
 Дæ дæндæгтæ фæриссæнт.
 Дæ дæргъ æмæ дæ уæрх цы сиу уой, ахæм бон дыл акæнæд.
 Дæ дудгæ бон дын фенон.
 Дæ дур, дæ бæндæн фæхауæнт.
 Дæ ердо дыл ныккæлæд.
 Дæ ердо ныххауæд.
 Дæ дзых сыджытæй бамыр уæд.
 Дæ дзурæн дзых сау сыджытæй амыр уæд.
 Дæ зæрдæ аскъуыйæд.
 Дæ зæрдæйы уидæгтæ аскъуыйæнт.
 Дæ зæрдæ атонæд.
 Дæ зæрдæ дæ зæнæгæй макуы барухс уæд.
 Дæ зæрдæ дæ зæнæгæй сау талынгæй фæхæсс.

Дæ зæрдæ макуы барухс уæд.
 Дæ зæрдæ дæ цардæй макуы барухс уæд.
 Дæ зæрдæйы дуар æхгæдæй фæдар.
 Дæ зæрдæйы дуар макуы байгом уæд.
 Дæ зæрыбон хынджылæггаг фæуæд.
 Дæ зæрыбон хынджылæггагмæ æрцæуæд.
 Дæ зæрыбон хъазинаг фæуæд.
 Дæ зæххы гæппæлæй дæ къухы бафтæд.
 Дæ зонгуытыл фæбыр.
 Дæ зонгуытыл хаудæй фæдзыназ.
 Дæ зонгуытыл хаудæй фæдзыназ уæлæмæ.
 Дæ ингæнмæ дын мæ уд ныккæсæд.
 Дæ ингæнмæ дын мæ уд ныздзыназæд.
 Дæ игæр дæ хуылфы ныппырх уæд.
 Дæ иу макуы бабирæ уæд.
 Дæ иунæджы сау машина дæм æрбатулæд.
 Дæ кæрт скæрдæг уæд.
 Дæ кæрты цъиуызмæлæг мауал уæд.
 Дæ кæрты хæрæгсындз æрзайæд.
 Дæ куыдз дæ мæрдтæ бахæрæнт.
 Дæ куыдз — дæ мæрдтæн.
 Дæ къæсæр дын хох фестæд.
 Дæ къæсæрыл фæкæл.
 Дæ къæхтæ ахауæнт.
 Дæ къæхты тæригъæд фæхæсс.
 Дæ къона бауазал уæд.
 Дæ къона басудзæд.
 Дæ къудийы стæг батасæд.
 Дæ къухтæ бахус уæнт.
 Дæларм-уæларм æрцæуæд уæ мæлæт.
 Дæ ласæггаджы — стыррыны цæф.
 Дæлæмæ æрхауæд мæгуыр лæджы Хуыцау.
 Дæ л... — дæ быны.
 Дæлбынты амæл.
 Дæлбынты — дæ мæлæт.
 Дæлгоммæ амæл.
 Дæлгоммæ ныгæд æрцу.
 Дæлдæр фæу.
 Дæлдзыныгæй баззай.
 Дæлдзыныгæй фæцу.
 Дæлдзыныгæй фæцæр.
 Дæлдзæх фæу.

Дæлингæн ныххау.
 Дæлингæн фæу.
 Дæлæмæ æрхау.
 Дæлæмæ æрхау, цы къæвда дæ.
 Дæлæмæ æрхау, цы Хуыцау дæ.
 Дæлдзæх ныххау.
 Дæллаг галæй амæл.
 Дæллаггалæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Дæлфадихсыд фæу.
 Дæ мад амæлæд.
 Дæ мад дæ быныл баззайæд.
 Дæ мад дæ быныл ниугæ æмæ тъызгæйæ фæцæрæд.
 Дæ мад дæ мæрдæй фæбадæд.
 Дæ мад дæ мæрдæй йæ бындзгуытæ фæтонæд.
 Дæ мад дæ мæрдæй йæ рустæ фæтонæд.
 Дæ мад дæ мæрдæй уæзгуытыл ниугæ фæцæуæд.
 Дæ мад дæ мæрдæй саутæ скæнæд.
 Дæ мад дæ сауты фæцæуæд.
 Дæ мард æнæныгæдæй баззайæд.
 Дæ мардæн бахъæуæд.
 Дæ мæрдæй дын æй мæ уд бахæрæд.
 Дæ мард дæ хæдзарыл ма сæмбæлæд.
 Дæ мард мæм æрбайхъуысæд.
 Дæ маст атонæд.
 Дæ маст ныппырх уæд.
 Дæ мастæй æнæ маст фæу.
 Дæ мастæй æнæмастæй абад.
 Дæ мардæн æвзæртæ — фæлдыст.
 Дæ мардæхсæвæртæм дын фæцæуæд.
 Дæ мардæхсæвæрæн бахъæуæд.
 Дæ мард дын мæ уд фенæд.
 Дæ марды чырынай дын тагъд дæ дуар æртæ хатты ратъæпп
 кæнæнт.
 Дæ мæрдтау фæу.
 Дæ мыггагæй гæды дæр мауал рабырæд.
 Дæ мыггагæй æнæмыггагæй абад.
 Дæ муртæ дæ мардæн бахъæуæнт.
 Дæ муртæй дын мæрдтæм фæндаггагæн ма рантысæд.
 Дæ муртæ мæрдтæм фæндаггагæн бахъæуæнт.
 Дæ муртæ мургай фæуæнт.
 Дæнгæлмард фæу.
 Дæнгæлмардтæ фæкæнут.

Дæнгæлнизæй фæсæй.
 Дæнгæлнизæй фæхъæрз.
 Дæ низты амæддаг фæу.
 Дæ низтæ дæ мауал суадзæнт.
 Дæ риуыл æвæрд фæуæд.
 Дæ риуыл дын æй мæнæйуый авæрæд.
 Дæ риуыл дын мæнæйуый арт акæнæд.
 Дæ риуыл топпы нæмыг сæмбæлæд.
 Дæ риуы де знаджы нæмыг нынныхсæд.
 Дæ риуы Алардыйы цæф фæзынæд.
 Дæ риу фæхъæн уæд.
 Дæ риу атонæд.
 Дæ рондз фæкал.
 Дæ рондзы фæтул.
 Дæ рустæ фæтон.
 Дæ рустæ хæрдмæ фæтон.
 Дæ русты царм дыл æрлæбырæд.
 Дæ рыг скæлæд.
 Дæ рыг Хуыцауы цæфæй скæлæд.
 Дæ рыг де знаджы цæфæй скæлæд.
 Дæ сау машина мæм æрбатулæд.
 Дæ сау ингæнмæ дын ныккæсæнт.
 Дæ сау ингæнмæ дын ныййеудодой кæнæнт.
 Дæ сау ингæнмæ дын ныздзыназæнт.
 Дæ сау ингæнмæ йæ сау цæссыг фæкалæд.
 Дæ сау ингæнмæ дын фæкæуæд æмæ фæтызæд.
 Дæ сау туджы фæмæц.
 Дæ сау туджы фæхуыдуг у.
 Дæ сæр — дæ быны.
 Дæ сæр дæ быны фæуæд.
 Дæ сæр, дæ фат мауал зон.
 Дæ сæр дын сæрма мачи хæссæд.
 Дæ сæр дын сæрма макуыуал мачи схæссæд.
 Дæ сæры зонд фæцæуæд.
 Дæ сæры зонд ноджыдæр фæцæуæд.
 Дæ сæры мæсчъытæ атон.
 Дæ сæры мæсчъытæ мауал æрæнгом уæнт.
 Дæ сотийы къæбæртæ дын ахæрæд.
 Дæ сотийы къæбæртæ — мæ дзыхы.
 Дæ сучъитæ дыл бадон уæнт.
 Дæ сучъитæ — мæ дзыхы.
 Дæ сучъитæ дын уæхстыл кондæй фенæд мæнæйуый.

Дæ сæфтмæ дын фæцæуæд.
 Дæ сæфтмæ дын де знаг кæсæд.
 Дæ сæфтыл дын фæрайæд.
 Дæ сæры сæфт дын мæ уд фенæд.
 Дæ сылыиы хай аззайæд.
 Дæ сылыиы хай акæлæд.
 Дæ сылы къах амæлæд.
 Дæ сылы къах дæ иунæгæй аззайæд.
 Дæ сылы къах дæ мæгуыр абадæд.
 Дæ сылы къах дыл саутæ скæнæд.
 Дæ сылы къах дыл йæ бындзгуытæ фæтонæд.
 Дæ сылы къах дыл йæ рустæ фæтонæд.
 Дæ сылы къах дыл йæ цæссыг фæкалæд.
 Дæ сылы къах дын дæ ингæнмæ ныдздыназæд.
 Дæ сылы къах дыл ингæнгмæ йæхи фæхæрæд.
 Дæ сылы къах дыл кæугæ-ниугæйæ уæзгуытыл фæцæуæд.
 Дæ сылы къах кæугæ æмæ ниугæйæ уынгты фæцæуæд.
 Дæ сылы къах дыл сауыты бæсты урсытæ фæдарæд.
 Дæ сылы къахы æлгъыст дыл æрцæуæд.
 Дæ сылы къахы æлгъыст дыл рæхджы æрцæуæд.
 Дæ табæтыл дын схæцæд.
 Дæ табæтмæ дын фæниуæд.
 Дæ табæтмæ дын фæниуæд æмæ фæдзыназæд.
 Дæ табæты фæрстыл йæ сæр фæхойæд.
 Дæ табæты фæрстыл йæ сæр фæнæмæд.
 Дæттæ æмæ дæм хъæдтæ фæдзурæнт.
 Дæ туг фæкæлæд.
 Дæ туджы фæмæц.
 Дæ туджы ныххуыдуг у.
 Дæ туг дæ хъæлæсæй фæкæлæд.
 Дæ туг фæмиз.
 Дæ туджджынимæ уæ кæрæдзийы кæрдтыл бафтут.
 Дæ туджджыны къухы лæвæрд фæу.
 Дæ туджджын дыл сæмбæлæд.
 Дæ тыппыр мард мæм æрбайхъуысæд.
 Дæ тыппыр мард дын мæ уд фенæд.
 Дæ тых басæттæд.
 Дæ тых бадон уæд.
 Дæ тъæнгтæ фелхынцъ уæнт.
 Дæ тъæнгтæ дæ хъæлæсæй фæкал.
 Дæ уæзæгæй дын дæ мард ахæссæнт.
 Дæ уæзæгыл дæ мард ма сæмбæлæд.

Дæ уæзæг дурæппарæн фæуæд.
 Дæ уæзæгыл мауал сæмбæл.
 Дæ уд сис.
 Дæуæй дарддæр ма йæ чи загъта, уымæн йæ дзурæнтæ — сыджыты.
 Дæуæй дарддæр ма йæ чи загъта, уымæн йæ дзурæн дзыхырак фæзынæд.
 Дæ уæрджытыл фæбыр.
 Дæ уæрджытыл фæцу дæ ахсджиæгтæм.
 Дæ фарсы тæнæгæй акæлæд.
 Дæ фарсы тæнæгæй акæлæнт мæ лæггæдтæ.
 Дæ фарсы тæнæгæй фæуæнт мæ лæггæдтæ.
 Дæ фæндтæ дæ хъуыры фæбадæнт.
 Дæ фæндтæ фæмæнг уæнт.
 Дæ фæнычы фæмиз.
 Дæ фыд — дæ хай.
 Дæ фыдтæ дæ сæрыл æртыхсæнт.
 Дæ фæндæгтыл кæрдæг æрзайæд.
 Дæ фæндæгтæ дæ фæдыл судзгæ фæцæуæнт.
 Дæ фæндæгтыл сындз æрзайæд.
 Дæ фæстаг хынджылæггаг фæуæд.
 Дæ фæстаг хынджылæгмæ æрцæуæд.
 Дæ фæсмоны таг макуы аскъуыйæд.
 Дæ фæстæ æхгæд æрцæуæд.
 Дæ фæстæ æхгæд фæуæд.
 Дæ фæстæ акæсæг мауал уæд.
 Дæ фембæлæн бонæн æвзæртæ фæлдыст.
 Дæ фембæлæн бон басудзæд.
 Дæ фембæлæн бонæн æвзæртæ — хæринаг.
 Дæ фыдгулты амæддаг фæу.
 Дæ фыдгулты кæрдтыл бафт.
 Дæ фыды ардзæсты дæ дæндаг рафтау.
 Дæ фыды уæларт дæ дæндаг райтау.
 Дæ фыды уæларт батон дæ бонтæ.
 Дæ фыды уæларт фæцæр.
 Дæ хал, дæ бæндæн фæхауæд.
 Дæ хæдзары рæхыс дæ хъуырыл æфтыд æрцæуæд.
 Дæ хæдзары рæхыс дæ хъуыры бафтау.
 Дæ хæдзарыл ма сæмбæл.
 Дæ хид ныккæлæд.
 Дæ хидтæ дæ фæдыл цæугæ цæуæнт.
 Дæ хинтæ дæ сæрыл æртыхсæнт.

Дæ хинтæ дæхицæй ма рацæуæнт.
Дæ хист дын бахæрæд.
Дæ хисты къæбæртæ — дæ дзыхы.
Дæ хистытæм дын фæцæуæд.
Дæ хуыздæр амæлæд.
Дæ хуыздæр амæлæд, æмæ дæхæдæг фæу.
Дæ хуыздæр амæлæд æмæ дæхæдæг фæхуыйн.
Дæ хуыфджытæ — куыройдзауы.
Дæ хуыз басудзæд.
Дæ хуыз фесæфæд.
Дæ хуызæй дæ мидæг мацыуал аззайæд.
Дæ хуызæны азарæй басудз.
Дæ хуызæны сæрмæ мард æрцу.
Дæ хууджынты фæныгæн.
Дæ хуры хай дыл мауал ракасæд.
Дæ хуыздæрты мæрдтæн бахъæуæд.
Дæ хуыздæрты мæрдтæ фен.
Дæ хуыздæрты мæрдтæм фæцу.
Дæ хуыздæрты мæрдтæ мæм æрбайхъуысæнт.
Дæ хуыссæн мауал сис.
Дæ хуыссæны фæсæй.
Дæ Хуыцауæй æлгыст фæу.
Дæ Хуыцау дыл æркæлæд.
Дæ Хуыцауыхайæ æлгыст фæу.
Дæ Хуыцауыхай дыл æркæлæд.
Дæ Хуыцауыхай дыл рахæтæд.
Дæ Хуыцауы хай дыл йæ цæхæртæ æркалæд.
Дæ Хуыцауыхай дын уæд тæрхонгæнæг.
Дæ хъæлæсы марг фæзынæд.
Дæ хъæлæс бахус уæд.
Дæ хъиутæ хæргæйæ батон дæ царды бонтæ.
Дæ хъæбултæй æнæхъæбулæй аззай.
Дæ хъæбулты фыдтæ бахæр.
Дæ хъулон хъæбулы фыдтæ бахæр.
Дæ хъулон хъæбулы хист ахæр.
Дæ цард-цæрæнбонты адæммæ кæсгæ-бæлгæйæ фæцæр.
Дæ цæсгом дыл бампылæд.
Дæ цæсгом дыл баруайæд.
Дæ цæсгом дыл батыйæд æмæ баруайæд.
Дæ цæсгомыл куыдзы туг ныккæлæд.
Дæ цæсгомы царм дыл алæбырæд.
Дæ цæгатай дæм халон фæуасæд.

Дæ цæгаты мæрдтæ фен.
Дæ цæрынæй дæ мæлынмæ хорз макуы фен.
Дæ цæрынæй дæ мæлынмæ фыднизæй фæсæй.
Дæ цæрынæй дæ мæлынмæ «офф» фæкæн.
Дæ цæрынæй дæ мæлынмæ дæ дзыхыдзаг макуы баху.
Дæ цæрынæй дæ хæрынмæ дæ зæрдæ макуы барухс уæд.
Дæ цæргæ-цæрæнбонты фыдцард фæкæн.
Дæ цæстыты рухс батайæд.
Дæ цæстыты фиутæ бадон уæнт.
Дæ цæстыты фиутæ сæм батайæнт.
Дæ цæстыдзаг макуы ракас.
Дæ цæстыдзаг сын макуы фен.
Дæ цæст рахауæд.
Дæ цыппæртыл фæбыр.
Дæ цыппæртыл фæцу.
Дæ цыппæртыл абыр.
Дæ 'взаг дæ комарынджы мауал бацæуæд.
Дæ 'взаг дæ комарынджы срæсийæд.
Дæ 'взагыл дæлгоммæ сынкъ æрзайæд.
Дæ 'взагæй сындзытæ тон.
Дæ 'взаджы цъуппыл рак фæзынæд.
Дæ 'взаг бахус уæд.
Дæ 'взаг бахуыскъ уæд.
Дæ 'взаг йæ рæбыныл ахауæд.
Дæ 'дзард фыды бонь фарн дын фæуæд.
Дæ 'гæр кал.
Дæ знаг амæлæд.
Дæ знæгты фæндиаг фæу.
Дæ знæгтыл зилæнт дæ фæндæгтæ.
Дæ знæгты амæддаг фæу.
Дæ знæгтæм кæсгæ-бæлгæйæ фæцæр.
Дæ уæнгтæ бадон уæнт.
Дæ уæнгтæ дæ зæрдæйы фæндиаг макуы айтынг кæн.
Дæ уæнгтæ дæ комæ мауал кæсæнт.
Дæ уæнгтæ æркæлæнт.
Дæ уæнгтæ æрызгъæлæнт.
Дæ уæнгтæ дæ фæдыл фæлас.
Дæ уæнгтæ радыгай фæныгæн.
Дæ уæнгты бæрц дарæс макуы фен.
Дæ уæнгтæй фæхъæрз.
Дæ уæнгтæй фæхъæрз æмæ фæнæт.
Дæ 'лгыстытæ дæхи.

Де 'лгыстытæ дæ ницæййаг сæрыл æртыхсæнт.
 Де 'лгыстытæ дæм фæстæмæ дывæрæй здæхæнт.
 Де 'мгæрттæ дыл сыджыт бакалæнт.
 Де 'мгæртты рæггы макуы рацу.
 Де 'мгæртты 'хсæнæй дæ хъæлæс макуы райхъуысæд.
 Де 'мгæртты 'хсæнæй дæ хъæлæс фесæфæд.
 Де 'рбадæнтæй дæ цæсгомы цъар скæн.
 Де 'рбадæнтыл сынкъ æрзайæд.
 Де 'рбадæнтæй фæхъæрз.
 Де стъалы ахуыссæд.
 Де стъалыйы хай арвæй рахауæд.
 Де 'фсæртыл дур æруайæд.
 Де 'фсæрты тæригъæд фæхæсс.
 Дихтæ æмæ къуыхтæ бау.
 Дихтæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Дихтæй æрцæуæд де сæфт.
 Дихтæй уыл æмбæлæд уе знаг.
 Додой фæкæн.
 Додойаг — дæ сæр.
 Додой кæнынмæ дæм фæцæуæнт адæм.
 Дойнаг дур фест.
 Дойнаг дуртæ феууил.
 Дойнаг дуртæ фæхæр.
 Дойнаг дуртыл фæхой де'намонд сæр.
 Дойныйæ мæл, æмæ дын донæй бафсис ма уæд.
 Дойныйæ мæл, æмæ дын донавæрæг мачи уæд.
 Дон, дон фæкæн.
 Дон, дон фæкæн, æмæ дын донраттæг ма уæд.
 Донласт фæу.
 Донзоныгæй фæцæр.
 Донзоныгæй фæцу.
 Донзоныг дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Донбеттырты хай фæу.
 Дуарæхгæдæй фæцæр.
 Дуарæхгæд фæу.
 Дуарæхгæдæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Дунескæнæг Хуыцау дæ æргæрах кæнæд.
 Дунескæнæг Хуыцау дын дæ зæрдæ макуы барухс кæнæд.
 Дунескæнæг Хуыцауы къухы лæвæрд фæу.
 Дунескæнæг Хуыцауы фыдæхæй басудз.
 Дунескæнæг Хуыцауы фыдæх дæ уæд.
 Дунескæнæг Хуыцауы цæхæртæ дыл æркæлæнт.

Дуне дыл галиумæ разилæд.
 Дунейы фыдбылызтæ — дæ хай.
 Дур æруайæд де 'взагыл.
 Дур фест.
 Дурдзавд фæу.
 Дудгæ бон дыл акæнæд.
 Дудгæ мард дыл æрцæуæд.
 Дудгæ фæбад.
 Дуарбакæнæг дын ма уæд.
 Дудгæ æмæ судзгæ фæцу.
 Дудгæбонæй фæцæр.
 Дурæнкъуыст фæу.
 Дурæппарæн фæу.
 Дурæппарæнæй баззай.
 Дурты бын амæл.
 Дурты бын — дæ сæр.
 Дуры цæф фæу.
 Дур — дæ гуыбыны.
 Дурты бын ныгæд æрцу.
 Дывзагонæй фæцæр.
 Дыдзæсгомæй — дæ мæлæт.
 Дыгæйттæ фæныгæн.
 Ды куы равзæрдтæ, уæд æфхæлд чи нæ арæзта, уыдонæн æв-
 зæртæ — фæлдыст.
 Дымгæсæрæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Дымысдæрæй амæл.
 Дывæлдахæй фæцу.
 Дывæлдахæй ныгæд æрцу.
 Дывæнд фæкæн.
 Дыдзы хур мауал фен.
 Дымды фæу.

Дж

Джидзæггагæй — дæ мæлæт.
 Джидзæггагæй-джидзæггагмæ фæцæут.
 Джихмард ау.
 Джихмард дæ бæрзондылбадæг Хуыцау фæкæнæд.
 Джихнизæй фæсæй.
 Джихнизæй амæл.
 Джиз-хъусгæнгæ фæцæр.
 Джоджорайы ласт фæу.

Джызæлы дын арахъхъ цы дарой, Æрыдоны — цывзы, уыцы
уавæрмæ æрхау.
Джыртмæ фæцу.
Джыртмæ фæцæуæнт, кæм дын чи ис, уыдон.
Джыртмæ фæцæуæнт дæ хуыздæртæ.

Дз

Дзæгъæйлаг фæу.
Дзæгъæл баззай.
Дзæгъæл баззайæд, цæгатырдыгъæй дын чи ис, уыдон.
Дзæгъæлгаст фæкæн.
Дзæгъæлгаст фæу.
Дзæгъæл дæ абадæнт дæ ныййарджытæ.
Дзæгъæл дæ абадæнт, кæм дын чи ис, уыдон.
Дзæгъæл дæ аззайæд дæ барыхай.
Дзæгъæл дæ аззайæд дæ сылыкъах.
Дзæгъæл баззайæнт дæ лыстæг фыст чингуытæ.
Дзæгъæл баззайæнт дæ мæрддзæгтæ.
Дзæгъæл баззайæнт дæ мæрдæй.
Дзæгъæл дæ баззайæнт дæ арынг, дæ сасир.
Дзæгъæл дæ баззайæд дæ къæсæр.
Дзæгъæлæй æрцæуæд дæ мæлæт.
Дзæгъæлзад фæу.
Дзæгъæлæй фæхит.
Дзæгъæлæй фæцу.
Дзæгъæлæй æрцæуæд дæ мæлæт.
Дзæмдзæмы суадонæй дын хай ма уæд.
Дзедзылой фæкæн.
Дзедзылойгæнгæ фæцæр.
Дзуарæй æлгыст фæу.
Дзуар дыл йæ цæхæртæ æркалæд.
Дзуарæфтауыны бон дæ мауал фæуæд.
Дзуарæфтауын дын ма бантысæд.
Дзуары цæф фæу.
Дзулы азарæй басудз.
Дзул ма фенæд дæ марды кæнд.
Дзул бахæрын дын ма бантысæд.
Дзурыны бон дæ мауал фæуæд.
Дзурыны бонмæ фæбæлл, æмæ йæ ма фен.
Дзырддагæн баззай.
Дзырддаг фæу.

Дзырдхæссæгъæй æрцæуæд дæ мæлæт.
Дзырдхæсгъæйæ амæл.
Дзыхъмард фæу.

Е

Елиа дæ æрцæвæд.
Елиайы цæф фæу.
Емынæ дæ ахæссæд.
Емынæ — дæ гуыбыны.
Емынæйы хаст фæу.
Ердохæлд фæу.
Еу æмæ сар — дæ къона
Еу æмæ сар — дæ сæр.
Еу-додойаг фæу.
Еу-сар дæ сæр.
Еууаг — дæ сæр.
Еууаг фæу.
Еу кæнынмæ дæм фæцæуæнт адæм.
Еузæгъæг дыл ма уæд.

З

Загъдгæнгъæйæ æрцæуæд дæ мæлæт.
Загъдгæнгъæйæ батон дæ царды бонтæ.
Загъта-бахтайæ фæцæр.
Загъта-бахтайæ фæараз дæ цард.
Загъта-бахта фæкæн.
Загъта-бахтайæ бахъу.
Задыны хæлд фæкæн.
Задыны хæлд фæкæн уæд та.
Зарæджы сæр фæу.
Заууатмæ æрцу.
Зæдтæй æлгыст фæу.
Зæдтæм дæ куывд макуы фæхæццæ уæд.
Зæйы бын фæу.
Зæйласт фæу.
Зæйуат фæу.
Зæйхафт фæу.
Зæрæстонæй баззай.
Зæрдæдзургъæйæ амæл.
Зæрдæдзургъæйæ фæцæр.

Зæрдæдзургæйæ баззай.
 Зæрдæскъуыд фæу.
 Зæрдæскъуыдæй баззай.
 Зæрдæскъуыдæй фæцæр.
 Зæрдæхæлд дæ Хуыцау фæкæнæд.
 Зæрдæхудт фæу.
 Зæрыбон дын цæстытыл хæцæг ма уæд.
 Зæрыбонмæ дæ Хуыцау ма фæцæрын кæнæд.
 Зæххæй дын хай ма уæд.
 Зæххæй ма бафсæд.
 Зæхх дæ быны алæбырæд.
 Зæхх дæ быны лæбыргæ фæцæуæд.
 Зæххыл цалынмæ хæрд æмæ нозт уой, уæдмæ фæцæр.
 Зæххыл цалынмæ хæрд æмæ нозт уой, уæдмæ зынудисæн
 фæкæн.
 Зæххыбардуагæй æлгыст фæу.
 Зæххыбардуаг дæ ралгъитæд.
 Зæххыбардуаг дыл йæхи атигъ кæнæд.
 Зæххыбардуаг дын зæххæй хай ма бакæнæд.
 Зæххыбардуаг дын ма ныххатыр кæнæд.
 Зæххыбардуаг дæ йæ зæхмæ ма бауадзæд.
 Зæххы фарн дæ баййафæд.
 Зæххы фарнæй басудз.
 Зæххы фарнæй æлгыст фæу.
 Зæрдæхсайгæйæ амæл.
 Зæрдæхсайгæйæ фæцæр.
 Зæрдæхсайд дæ а бæсты дзуæрттæ фæкæнæнт.
 Зæрдæхсайд фæу.
 Зæрдæнизæй фæсæй.
 Зæрдæнизæй мауал сис дæ уат.
 Зæрдæхудт фæу.
 Зæрдæхудтæй фæцæр.
 Зæрдæхудтæй баззай.
 Зæрдæхудтæй æрцæуæд дæ мæлæт.
 Зæрдæцъæхæй баззай.
 Зæрдæдзургæйæ фæцæр.
 Зæрдæдзургæйæ амæл.
 Зæрдæдзæф фæу.
 Зæрдæнизæй фæсæй æмæ фæсудз.
 Зæрдæнизæй фæсæй æмæ фæнæт.
 Зæфцыфыдæй — дæ мæлæт.
 Зæфцыфыдæй фæхъу.

Згæ дыл бафтæд.
 Згæйы хæрд фæу.
 Змæлæг уæ мауал уæд.
 Знаг лæгау-лæгæн ваййы, æмæ-иу не знæгтæ не 'нтыстытæм
 кæстæ-бæлгæйæ цæрæнт.
 Знаджы нæмыг дыл сæмбæлæд.
 Знаджы нæмыг дæ дæ уынгæджы бон баййафæд.
 Знаджы нæмыгæй рафтут.
 Знагтæ фæараз дæ ахсджиæгтæй.
 Знаджы хъæбулмæ дæр дурзæрдæйæ чи акæсы, уый уæзæ-
 гыл саби макуы бахъомыл уæд.
 Зокъотæ дыл æрзайæд.
 Зокъотæ дыл цалынмæ зайа, уæдмæ цæр..
 Зулдзыхæй фæбад.
 Зулдзыхæй фæцæр.
 Зулдзыхæй амæл.
 Зыгъуыммæ æрцæуæд дæ мæлæт.
 Зыгъуыммæ ныгæд æрцу.
 Зыд æмæ фыдæй фæцæр.
 Зыдгæнгæйæ амæл.
 Зынгхуыстæй фæцæр.
 Зынгхуыст фæу.
 Зындоны фæсæй.
 Зындзард фæкæн.
 Зынудисæн фæкæн.
 Зынудисгæйæ амæл.

Уыдзæн ма

26

Хо æмæ æфсымæр Лотиты Аллæ æмæ Юри цæрынц Стъараполы крайы Прасковейы станицæйы. Медицинайы доктор Мысыкаты Мæхæмæт уыди сæ сияхс. Ацы фарны лæджы тыххæй æрмæг куы æмбырд кодтам (кæс «Мах дуджы» ацы азы № 8), уæд сæ куырдам, цæмæй нын сæрвитой сæ мысинæгтæ. Аллæйы мысинæгтæ нæм сласта йе 'фсымæры лæппу Константин. Фæлæ уæдмæ журналы номыр æрвыст æрцыди джиппыуадзæнмæ. Аллæйы мысинæгты ис, Мысыкаты профессоры сурæт æххæстдæрæй равдисынæн ахъаз чи у, ахæм хабæрттæ.

ЛОТИТЫ Аллæ

МЫСÆМ ÆЙ ЗÆРДÆУЫНГÆГÆЙ

Мæхæмæт мæнæн уыди мæ мадыхо Фаризæты лæг. 1932 — 1938 азты æз ахуыр кодтон Дзæуджыхъæуы педагогон институты æмæ цардтæн Мæхæмæтмæ — Куйбышевы æмæ Пролетарон проспекты тигъыл дыккаг уæладзыджы. Мæхæмæт бакастæй уыди уынджын, хæрзконд, аив, рæсугъд. Афтæ рæсугъд уыдис удыхæдæй дæр. Мысæм æй зæрдæуынгæгæй, æхсыз-

гонæй. Хъæрæй сдзургæ йæ никуы фехъуыстам, тызмæг, схуыст ныхас цы у, уый цыма зонгæ дæр нæ кодта. Арæх-иу æм бауади мæ хистæр æфсымæр Барис дæр (фæстæдæр сси Уæрæсейы Федерацийы сгуыхт геолог, профессор, ныр æгас нал у). Мæхæмæты куы фесæфтой, уæд дзы-иу арæх ахæм ныхæстæ схауди: «Хуцауи хузæн лæг цæмæн фесавдæй?» Царды фæндагыл фидарæй æрлæууынæн, сахуыр кæнынæн нын Мæхæмæт стыр æххуыс фæцис æхцайæ дæр æмæ ныфсы ныхæстæй дæр — зын рæстæджы нын-иу кæддæриддæр зæрдæтæ авæрдта.

Æмæ канд махæн нæ уыди ныфсæнцой. Рынчынты бинонтæ-иу æм арæх бахатыдысты, æмæ-иу бахъуаджы сахат алкæй уæлхъус дæр балæууыди, фæсæмбисæхсæв куы уыдаид, уæддæр. Афтæ нын-иу фæдзæхста: «Цыфæнды афон мæ куы агурой, уæддæр-иу мæм бадзурут, чынзæхсæвмæ мæ мыййаг нæ фæхоннынц, фæлæ адæймаг зын уавæры кæй бахауы, уый тыххæй».

Йе 'рвадæлтæ, йæ къабæзтæ йæм уæлдай арæхдæр цыдысты æххуысагур. Æмæ «нæ» зæгъын никæмæн фæрæзта. Йæ фæллад никуы уагъта — иудадзыг дæр цыдæртæ фыста, истытæ архайдта.

Ирыстоны уыцы рæстæг арæх уыди бохъырниз (зоб). Мæхæмæт зылди хохы æмæ быдыры хъæутыл, иртæста уыцы низы аххосæгтæ, агуырда мадзæлттæ, хостæ йæ ныхмæ тох кæнынæн. Ленинграды хъуамæ уыдаид эндокринологты стыр æмбырд. Мæхæмæты хуыдтой уырдаем. Хуынды гæххæтт æм бæргæ ссыди, фæлæ йæ уæдмæ æрцахстой...

Политикайæ дард лæууыди, ницавæр партиты уыд, æрыгонæй дæр сæм æввахс нæ цыди. Фæлæ æхсæны хъуыддæгты

зәрдиагәй архайдта. Фарныхъауы колхоз куы сарәзтой, уәд алы хуыцаубоны дәр цәуын райдыдта уырдам. Бесләнмә-иу поезды ныццыд, уырдыгәй та Фарныхъаумә — фистәгәй. Колхозы сәрдар уыди Цорәты Мылыхо. Кәрәдзи хорз әмбәрстой. Мәхәмәт колхозонтәм йә хъус дардта, рынчын-ты дзәбәх кодта. (Фәстәдәр әй куы 'рцахстой, уәд ыл уый әрдау кодтой: «колхозон цардәвәрд халыныл куыста»).

Медицинәйә уәлдай ма профессор хәст уыд әндәр куыстәгтыл дәр. Бирә уарзта ирон адамон музыка. Йә лымән композитор Виктор Долидзеимә зылдысты Ирыстоны алы рәтты әмә фыстой зарджытә, кафыны цәгъдтытә. Мәхәмәт дзәбәх дзырдта гуырздиагау дәр — кәддәр Кутаисы ахуыр кодта әмә уым базыдта. Сәхимә дәр-иу әрбахуыдта Долизейы. Хъуыды ма кәнын: иу хатт әрбацыдысты композиторимә. Семә уыд иу ирон ләг әд хысын фәндыр. Гьемә йын Долидзе йә цәгъдтытәй цалдәр ныффыста.

«Ирон марш», «Барәджды цагъд» әмә бирә әндәртә уыцы балчыты фәстә фәзындысты.

Әртынам азты бәстәйыл террор емынәйау куы сыстад, адәмы ахсын куы райдыдтой, уәд Фаризәт Мәхәмәтән бәргә дзырдта, ардыгәй ацәуәм, фәлә та-иу уый афтә: «Цәмән? Әвзәрәй куы ницы кәнын».

Ралаууыди 1938 азы уалдзәг. Әз паддзахадон экзаментә ләвәрдтон әмә-иу әмбисәхсәвмә фәбадтән чингуыты уәлхъус. Мәхәмәт фәрынчын гемоколитәй әмә хуыссыд йә уаты. Майы әхсәвтәй иуы дыууадәс сахатмә әввахс уыдаид, афтә райхъуысти дуары тыхджын гуыпп-гуыпп. Әз дуар бакодтон. Уатмә әрбаләгәрстой мидхъуыддәгты оргәнты кусджытә цыппарәй. Дыууә дзы ирәттә. Иу Базыратәй, иннә — Фидаратәй. Уәлдай цъаммардәрәй, аналкагдәрәй йәхи равдыста Базыраты ләг — куыдзы тугәй әхсад, зәгъгә, әвәццәгән, ахәмтәй фәзәгъынц. Мәхәмәты хуыссәнәй сыстын кодтой, ордер әм равдыстой ахсыны тыххәй. Мәхәмәт әй бакаст әмә загъта: «Если это нужно для блага народа, я готов». Әмә йә дзаумәттә кәнын райдыдта. Йә галстук бәттынмә куы бавнәлдта, уәд-ыл Базыры-фырт фәтәлләнг ласта: «Адде йә кән, фәлладуадзән хәдзармә нә цәуыс!» Фидараты ләг ницы дзырдта. Уәдмә иннә дыууә уырыссаджы — сә мыггәгтә сын нә зонын — джигул кәнынмә фәләбурдтой. Хәдзары дзаумәттә рафәйлыдтой, Мәхәмәты скъапп фәкхәхтой, әвәццәгән дзы марг кәнә әндәр исты ахәм агуырдытой. Фәлә дзы цы хъуамә ссардтаиккой? Джигулгәнджытәй иу әппын-

әдзух уыцы иу ныхас кодта: «Да-а... Так они жили... жили...» (Зәгъын хъауы уый, әмә профессор йә бирә куыстән фагмызд иста, бинонтә әххормаг не 'ййәфтой). Мәхәмәты куы рацәйкодтой, уәд дуаргәрон әрләууыд әмә ма иронау бадзырдта: «Ма тыхсут. Хәргә кәнүт. Мацәуыл ауәрдут». Фаризәт йәхи нал баурәдта, ныббогъ кодта. Базыраты ләг әм разылди, пьолсәрфән хәцъилмә ацамыдта әмә уыциу хәр фәласта: «Банцай, кәннод дын мәнә ацы хуылыдз хәцъил дә хәләсәсы ныннәмдзынән!»

Фаризәт ма бәргә фәлвәрдта Мәхәмәты фервәзын кәнын. Бацыд обкомы секретарь Хъулаты Хъуыбадымә, фәлә йын ницы сарәзта. Уыди Мәскуыйы дәр Бериямә. Уый йын зәрдә бавәрдта баххуысәй. Ус уыцы ныфсимә сыздәхти Мәскуыйә. Хәринаг әмә цыдәр дзаумәттә бахаста йә ләгән, фәлә йын фехъусын кодтой Мәхәмәты амарды хабар. Радтой йын йә дзаумәттәй дәр цыдәртә. Йә мидәггаг хәдон уыди зыбыты скъуыдтә, стәй тугәй хуләттә. Уыцы әвирхъау тугдзыхтә зәды хуызән ләгән цытә кодтой — Хуыцау йә зонәг. Бирә азты фәстә, Мәхәмәтимә иу камерәйы чи бадт, иу ахәм ләг, йә мыггаг Цәлыккатәй, радзырдта, профессор ләгсырдты къухәй цытә әвзәрста, уый. Колитәй рынчын ләгән, дам, фыцгә донәй клизмәтә кодтой. Мәхәмәт ахәм раст әмә сыгъдәг уыд, әмә йәхиуыл дәр әмә йә зонгәтыл дәр гадзрахатәй рацәуа, тугтә фәмыса, уымән уәвән нә уыд, куына саст, уәд әй тыхмард акодтой.

Фаризәт бирә уынгәджды бонтә бавзәрста йә мойы сәфты фәстә. Хист ын скодта, стәй мәгуыр усән йәхи дәр әрцахстой. «Советон цардәвәрды ныхмә агитацийы тыххәй» — ахәм аххос ыл ныххуырстой әмә йә аст азы әмгъуыдмә ахастой. Хастәй сыздәхти 1946 азы. Йә фыццаг ләг Хетәгкаты Васили, Донайы хасты архайәг, фәмард 1916 кәнә та 1917 азы империалистон хасты. Уымәй йын баззад дыууә чызджы — Фатимә әмә Зариффә. Кәстәр чызг Зариффә йә ләгимә царди Казахстаны, Талгар, зәгъгә, уыцы хъауы. Гьемә хасты фәстә Фаризәт уымә ацыди. Фәстәдәр әй йә хистәр чызг Фатимә, профессор, йәхимә акодта Ленинградмә. Уым амарди 1956 азы.

Фиппаинаг. Әдасдзинады федералон службәйы куыд базыдтам, афтәмәй Мысыкаты Мәхәмәты әрцахстой 1938 азы 10 майы. Уыцы аз 7 сентябры йын йә зәрдә ныццавта әндзыгниз (паралич сердца) әмә амард. Сраст әй кодтой 1956 азы 21 июны.

*АЛЭГАТЫ Сергей,
МАХЦИАТЫ Нинаэ*

МЫХЦИАТЭ

Сæ равзæрд. Ацы хабар æрцыди 18-æм æнусы æмбисы. Ныффыстам æй 1992 азы 88-аздыд Мыхциаты Цæрайы ныхæстæй. Сохиты дыууæ æфсымæры Мыхци æмæ Гагул цардысты сæ фыды хæдзары Мызуры (1; 2).

Уыцы рæстæджы хохаг лæппуты арæх давтой Турчы хъазахъхъ. Мыхцийы дæр æрцахстой æмæ йæ лæгдыхæй аластой Павлодольскæйы станицæмæ. Цæмæй Мыхци станицæйæ мауал ацæуа, уый тыххæй йын хъазахъхъ сæ чызджытæй иуы радтой. Фыццаг бонты лæппуйы хъахъхъæнгæ кодтой. Фæлæ цасдæр рæстæджы фæстæ йæ къухы бафтыди алидзын. Йæ фæстæ йын арвыстой хъазахъхъæг æфсæдты къорд. Раджы уа, æрæджы уа, уæддæр лæппуйы хъуамæ æрцахстаиккой æмæ бафхæрдтаиккой. Уымæн æмæ бынæттон хицæуттæ дæр станицæйæгты фарс уыдысты, æмæ Мыхцийæн йæ фæндæгтæ алырдыгæй дæр æхгæд æрцыдысты. Уымæ гæсгæ сфæнд кодта йæхи балхæнын.

Уырыссаг миссионертæ цæмæй хохаг адæмæн чырыстон дин райсын кодтаиккой, уый тыххæй сæ арвыстой Мæздæгмæ — аргъуанмæ (3,57 — 60). Мыхци дæр уырæм ацыди (уый уыдаид æстдæсæм æнусы дыккаг æмбисы) æмæ станицæйæгтæй йæхи балхæдта. Уæдæй фæстæмæ йæ хъазахъхъ нал хъыгдардтой (1). Мызурмæ куы ссыд, уæд ма йæ фыды хæдзары удæгасæй баййæфта æрмæст йе 'фсымæр Гагулы. Гагул мæгуыр цæрдтытæ кодта. Йæ хæдзар уыди тынг хæлддзаг, сæ зæххытæ сын сыхæгтæ сæхи бакодтой.

1993 азы 65-аздыд Мыхциаты Валодя куыд радзырдта, афтæмæй Мыхци йæ сыхæгты йæ фыды зæххæй тæрынвæнд скодта. Хъуыддаг хылмæ расайдта, æмæ сыхæгтæй иу фæмард. Куы фæтудджын сты, уæд Мыхци æмæ Гагулæн уым цæрæн нал уыд, Куырттаты коммæ алыгъдысты (1; 2). Æрбынат кодтой Цымытийы. Цæмæй сæ се знæгтæ ма ссарой, уый тыххæй сæ

мыггаг аивтой — Мыхциатæй æмæ Гагулатæй ныффыстой сæхи. Мыхци мыггаджы мæсгуытæ сарæзта. Иу — уæлиау, къæдзæхты астæу, иннæ та — хъæуы кæрон Хъулаты цæрæнтæм хæстæг.

Ахæм таурæгътæ ис дыууæ мыггаджы тыххæй. Мыхциаты мæсгуытæ ныр дæр бынтон нæма фехæлдысты. Дзырд «Мыхциатæ» Гуырдзыйы рагон столицæ «Мцхетайы» æнгæс кæй у, уымæ гæсгæ ис ахæм дзурджытæ, сæ равзæрд, дам, иу у. Гуырдзиаг историк З.Чичинадзе куыд фыста, афтæмæй Мцхета (Цхета) алантæ-ирæттæ сарæзтой æмæ амоны «Сыхæгтæ» (4,106). Фæлæ Мыхциаты мыггаг уымæ ницы бар дары. Мыхциаты ма фыссынц уырыссаг здæхтæй «Махчиевы». Уый фæзынди 20-æм æнусы 30-æм азты Таджикистаны. Уыцы азты уымы Иугонд паддзахадон политикон управленийы (ИППУ-йы) куыста Мыхциаты Цæра. Таджиктæ аивтой мыггаджы ном «Мыхци» («Махси») «Максумæй» («Махсумæй»). Уыцы ном баззади Цæрайыл, æмæ 1945 азы Мæздæгмæ куы ссыд, уæддæр йæ мыггаг фыста Мæхциатæй.

Куыд сбæрæг кодтам, афтæмæй Мыхциатæ-Мæхциатæ æмæ Гагулатæ Сохитæй уыдысты (1). Таурæгътæм гæсгæ Сохитæ та Цъæхилонæй рацæугæ сты. Уымæй ма рацыдысты Хацъæтæ, Бутатæ, Габысатæ, Сæлбитæ æмæ Хъæрджынтæ. Ацы мыггæгтæ сты æрвадæлтæ æмæ ма 20-æм æнусы 50-æм азты дæр кæрæдзийæ чызджытæ нæ куырдтой (6, 41).

Хъæдгæроны хъæбултæ. Уырысы паддзахи колониалон политикаæ арæзт уыди Цæгат Кавказы æмæ иннæ адæмты бынтондæр сдæлбар æмæ суырыссаг кæнынмæ. Уый адыл 19-æм æнусы ирæтты хохаг быдырмæ æрвитын райдыдтой. Афтæ фæзындысты быдираг ирон хъæутæн сæ фылдæр. Куырттаты комæй чи ралыгъд, уыдоны иу хай æрцардысты, ныртæккæ Хъæдгæрон цы бынаты ис, уым. Фыццаг дзы фæзынди дыууæ хъæуы: Уæллаг æмæ Дæллаг Хъæдгæрон. Фæстæдæр баиу сты. Мыхцийы байзæддаг Карцхан, Биби, Хада, Баби (Сагуый) æмæ Оси дæр æрбынатын сты ам (1;7). 1886 азы бæрæггæнæнтæм гæсгæ Хъæдгæроны Мыхциатæй цард 6 хæдзары. Уыдон уыдысты Карцханы фырттæ: Бибæ æмæ Сабаз, Сагуыйы фырт Хатæхцыхъо, Осийы фырттæ: Дзамболат (Дзабо) æмæ Гæлæу æмæ Бибийы фырт Ахмæт. Сæппæтдæр кодтой зæххы куыст, уыди сæм стурвос, бæхтæ, фысвос (7). Иуæй-иутæ дзы гъæйтт-мардзæ цæрæг адæм уыдысты, сæ сывæллæтты ахуырмæ дæтгæйæ фæрæзтой æхца фидын. Суанг ма курдиат дæр балæвардтой уæздæтты ном райсыны тыххæй, фæлæ сын æй раздæхтой (9).

Мыхциаты фæсивæдæй бирæты акодтой уырыссаг-туркаг

хæстытæм, бирæтæ дзы фæмард сты, Сагуый та, йæ фырты-фырты чызг Зинайы ныхæстæм гæсгæ, Хъæдгæронмæ скодта, уацары кæй райста, ахæм туркаг лæппуйы (1).

Мыггагæй бирæтæ архайдтой революцийы æмæ мидхæсты, ног цардарæзтыл тохы. Зæгъæм, мидхæсты азты Хъæдгæроны партизаны разамонджытæй иу уыди Мыхциаты Иналыхъ (Николай). Уый размæ Иналыхъ куыста Бакуйы æмæ йæ революцион хъуыддагыл тохмæ сразæнгард кодтой С.Шаумян æмæ М. Азизбеков. Йæ партизаны къорды уыдысты йæ хæрз æфсымæртæ Алыксандр (Бабу) æмæ Аслæнбег дæр (8, 3; 11, 338).

Мыхциаты Цæра (1904 — 1994). Мыхциаты Цæра уыди мыггаджы дзырддзæугæдæр лæг. 1927 азы йæ хъысмæт аппæрста Астæуккаг Азимæ. Уæды рæстæджы уым знаггад кодтой басмачтæ. Иуахæмы ИППУ-йы отряд, йæ сæргъы Цæра, афтæмæй хохаг хъæуæй ратардта æвзæргæнджыты къорд. Бандиттæ, тагъд кæнгæйæ, ныууагътой сызгъæрин æмæ æхцайæ йедзаг голлаг. Уыцы хæзнатæ (25 килæйы сызгъæрин æмæ цалдæр милуан сомы) Цæра радта паддзахадмæ. Уыцы сгуыхты тыххæй йын саккаг кодтой маузер æмæ æвзист æхсаргард, йæ æфсæддонтæн та — премитæ. К.Е.Ворошилов ын сæ куы лæвæрдта, уæд загъта: «Райгуырæн бæстæ æмæ дæ парти нæ ферох кæндзысты, æмбал Мæхцийы-фырт». Цæра ма уый фæстæ дæр бирæ хæттыты райста паддзахадон хæрзиуджытæ, премитæ, кады гæххæттытæ... Йæ чызджытæ Ирæ æмæ Зинайы ныхæстæм гæсгæ, сæ фыдæн бынæттон царджыты 'хсæн уыди стыр кад. Уый митæм кæсгæйæ адæмæй бирæтæ цыдысты партимæ. Цавæр партимæ уæ фæнды, зæгъгæ, дам, сæ-иу куы бафарстой, уæд-иу дзуапп радтой: «Махсумы партимæ» (11).

Цæра лымæнæй царди Плиты Иссæимæ. Иссæ йын ракодта ахæм хабар. Хæсты рæстæг, дам, мæм басидти Сталин. Мемæ, дам, дзырдта иронау чысыл акцентимæ (зындгонд куыд у, афтæмæй Сталин уыди полиглот). Æз, дам, ын дзуаппытæ лæвæрдтон уырыссагау. Сталинæн уый хъыггомау уыд æмæ сæ ныхасы кæрон хъазгæйæ Иссæйæн афтæ: «А я думал, что ты осетин» (11).

Æвæццæгæн, Цæра дæр Фыдыбæстæйы Стыр хæсты йæхи хъæбатырæй равдыстайд, фæлæ 1935 азы тынг фæрынчын, æмæ йæ уымæ гæсгæ æфсæддон хыгъдæй систой. Таджикистаны БКП-йы ЦК йæ арвыста хъæдæрмæджы базæты директоры бынатмæ. Йæ размæ чи куыста, уыцы директор базæтæ зауатмæ æртардта, фæдафта сæ (5). Цæра цыбыр рæстæгмæ тонагæнджыты митæн кæрон скодта, куыст нывыл сæвæрдта.

Цæрайæн йæ бинойнаг уæззау рынчын фæци, æмæ бинонтæ ралыгъдысты Ирыстонмæ. Мыхцийы-фырт куыста партийы Мæздæджы райкомы секретарæй, 1949 азæй фæстæмæ та агуыридургæнæн заводы директорæй. Цæрайы фæрцы куыстуат йæ хуыз скалдта, арæзт дзы æрцыди ног цех, æмæ раздæримæ абаргæйæ агуыридур дзæвгар фылдæр уадзын райдыдта. Уый тыххæй заводы коллективæн лæвæрдтой премитæ, кады гæххæттытæ, хорзæхтæ. Разамонæджы куыстмæ иттæг хорз кæй арæхст, уымæ гæсгæ 1956 азы Мыхцийы-фырты арвыстой Веселæйы хъæумæ колхоз «Сырх Ирыстоны» сæрдары бынатмæ (5). Дыууæ-æртæ мæймæ хæдзарад йæ къахыл слæууыди, канд Мæздæджы районы нæ, фæлæ бæстæйы дæр ма нымад æрцыди раззагдæртæй иуыл. Уыцы аз Мыхцийы-фыртæн саккаг кодтой Æппæтцæдисон хъæуонхæдзарадон равдысты преми, 1958 азы та — уыцы Равдысты Кады гæххæтт æмæ Стыр Æвзист майдан.

1960 азы Цæра уæззау рынчын фæци. Цæгат Кавказы дохтырты бон ын ницы уыд æмæ йæ Мæскуымæ аластой. Кремлы дохтыртæй йæ иу сдзæбæх кодта дыууæ къуыримæ (11). Фæлæ Цæра кусынхъом нал уыд æмæ пенсимæ рацыди. Веселæйы хъæуы царджытæ йæ абон дæр мысынц сыгъдæгзæрдæйæ.

Л и т е р а т у р æ:

1. Алагаты С. Мхциевы и Гагуловы Газета. «Эхо», № 6 — 7, 1997.
2. Хъайттаты Хъ. Сохитæ — Мыхциатæ. Газ. «Рæстдзинад», № 190, 1990.
3. Берозов Б.П. Переселение осетин с гор на плоскость (XVIII—XX вв.). Орджоникидзе, 1980.
4. Осетия и осетины. Сост.Челехсаты К.С. Владикавказ, 1994.
5. Мыхциаты С. Архив.
6. Калоев Б.А. Осетины. Историко-этнографическое исследование. М., 1967.
7. РЦИ — Аланийы ЦПА. 291 ф, 1-аг æрфыст, 6-æм хъуыдаг, 23 — 24 сыфтæ.
8. Мæхциаты Н. Хъæдгæрон. «Рæстдзинад», № 236, 1995.
9. Проф. Кучиты В.Д. Информаци. Ссардта йæ РЦИ — Аланийы ЦПА-йы.
10. Гражданская война в Северной Осетии (по воспоминаниям участников). Под ред. Ботоевой М.Д. Орджоникидзе, 1965.
11. Алагаты С. Цæра Мхциев — человек, которого забыла и Родина, и партия. Газета «Отчизна», № 4, 1997.

2000 АЗЫ «МАХ ДУГ» НЫММУХУЫР КОДТА:

250²

АБАЙТЫ ВАСО: 100 АЗЫ

Хьодзаты Ахсар. Ахусыккон Васо? — Ахусон Васо! Разныхас. XI — XII, 9.
Фыдазты. (Стенограммæ æмæ уац.) XI — XII, 12.
Биазырты Кромвел. Кувæндон аразæг. Васоимæ ныхас. XI — XII, 65.

АМБАЛТЫ ЦОЦКО: 130 АЗЫ

Цоцкойы сфæлдыстадон бынтæй. XI — XII, 123.

БАБОЧИТИ РУСЛАН: 50 АНЗИ

Бабочити Руслан. Сау æмдзæвгитæ. IX, 72.

БАРАХЪТЫ ГИНО: 110 АЗЫ

Барахъты Гино. Аертæ цыбыр радзырды. II, 126.

БАРАХЪТЫ ЕЛЕНÆ: 100 АЗЫ

Барахъты Еленæ. Мæ мысинæгтæ. III, 160.

БАСИТЫ МИХАЛ: 80 АЗЫ

Баситы Михал. Цардæнхъæл. Романæй сæргæндтæ. VIII, 6; IX, 24.

БЕСАТЫ ТАЗЕ: 90 АЗЫ

Бесаты Тазе. Уарзондзинад. Радзырд. IV, 115.

ГÆЛУАТЫ АКИМ: 80 АЗЫ

Гæлуаты Аким.. Худæг æмæ Дудæг. VII, 95.

ГИБИЗТИ ОСКАР: 40 АНЗИ

Гибизти Оскар. Салд зæрбатуг. Æмдзæвгитæ. VI, 54.

ДЖУСОЙТЫ НАФИ: 75 АЗЫ

Нафи. Ахсæвы монологтæ. Æмдзæвгæтæ. XI — XII, 73.

ДЖЫККАЙТЫ ШАМИЛ: 60 АЗЫ

Джыккайты Шамил. Зæдбадæн. Æмдзæвгæтæ. II, 13.

ДЗАДТИАТЫ ТОТЫРБЕГ: 90 АЗЫ

Дзадтиаты Тотырбег. Дыууæ барæджы. Радзырд. XI — XII, 180.

ДЗЕСТЫ КУЫДЗÆГ: 95 АЗЫ

Дзесты Куыдзæг. Лæг нæ дæ. Радзырд. VII, 6.

ДОЙЙАТЫ САХАНДЖЕРИ: 100 АЗЫ

Доййаты Саханджери. Мысинæгтæ. VII, 107.

КОЧЫСАТЫ МУХАРБЕГ: 80 АЗЫ

Кочысаты Мухарбег. «Зæгъут-иу мын мæ зæронд мадæн...» Æмдзæвгæтæ. VIII, 72.

КЪОСИРАТИ СÆРМÆТ: 100 АЗЫ

Къосирати Сæрмæт. Бон изæрмæ. Радзырд. VIII, 65.

ТОКАТЫ АСÆХ: 90 АЗЫ

Токаты Асæх. Хъустæ. Радзырд. V, 117.

ТОХТЫ ИВАН: 80 АЗЫ

Тохты Иван. Æмдзæвгæтæ. X, 45.

ХÆМЫЦАТЫ АЛБЕГ: 60 АЗЫ

Хæмыцаты Албег. Нæ урссæр хæхты райдыдта мæ цард. Æмдзæвгæтæ. IV, 68.

ХУЫТЫНАТЫ ЦЫППУ: 90 АЗЫ

Хуытынааты Цыппу. Æмдзæвгæтæ, фельетон. VI, 49.

ХЪОРОТЫ ДАУЫТ: 110 АЗЫ

Хъороты Дауыт. Арвистон. X, 39.

ЧЕДЖЕМТЫ ГЕОР: 60 АЗЫ

Чеджемты Геор. Чери. Комеди. I, 49.

Ирвæзынгæнаг. Разныхас. I, 15.

Колыты Аксо. Æмдзæвгæтæ. I, 20.

Гæдиаты Секъа. Хæлæгдзинад. Доныскъæфæны размæ хуыцаубон. I, 31.

ПОЭЗИ

Айларты Измаил. Фарны дзырд. Æмдзæвгæтæ. VI, 5.

Айларты Чермен. Æртæ сонеты. VII, 103.

Балаты Альберт. Мæлæты размæ ныхас. Æмдзæвгæтæ. VII, 101.

Биазырты Кромвел. Хох, саг у 'гас, хох. Æмдзæвгæтæ. I, 97.

Боциты Алыксандр. Романтикон тырыса. Æмдзæвгæтæ. II, 92; Бæллиц æмæ амонд. Æмдзæвгæтæ. VIII, 78.

Брытъиаты Аслæнбег. Нæ удтæ — нæ Ирæн цырагътæ. Æмдзæвгæтæ. III, 80.

Дриаты Гиуæрги. Тыхст зæрдæ. Æмдзæвгæ. X, 34.

Дзуццаты Хадзы-Мурат. Адæймагтæ нал стæм. Æмдзæвгæтæ. III, 80.

Кокойты Эльзæ. Æнæ дæу. Æмдзæвгæтæ. XI — XII, 141.

Къадзаты Станислав. Мæ къона — Ир. Æмдзæвгæтæ. VII, 51.

Плиты Феликс. Зæрдæ сагъæстай фæцъæх. Æмдзæвгæтæ. X, 35.

Рæмонты Георг. Сау тынтæ. Æмдзæвгæтæ. IV, 5.

Сасиаты Ислам. Ме стъалы. Æмдзæвгæтæ. IV, 106.

Скъодтаты Эльбрус. Сау хъурройти рæнгъæ. Æмдзæвгитæ. VII, 86.

Хæуытаты Къоста. Уаз ныхæстæ. Æмдзæвгæтæ. II, 110.

Хозиты Макар. Дыууæ æмдзæвгæйы. VII, 105.

Цæрукъаты Алыксандр. Сатирикон рæнхытæ. VIII, 61. Ног æмдзæвгæтæ. IX, 5.

Цæрукъаты Таймураз. Хъыдзы-мыдзытæ. Сатирикон рæнхытæ. II, 114;

Адæмон зарджытæ, ирон поэтты æмдзæвгæтæ Уаллахизы кадаг. V, 9.

ПРОЗÆ

Багаты Лади. Фын. Скæсæйнаг таурæгъ. IX, 81.

Джусойты Нина. Новеллæтæ. III, 88.

Дзасохты Музафер. Урс мæнæргы. Повесть. II, 27; III, 14.

Ситохаты Саламджери. Уацау æмæ радзырдтæ. VII, 58.

Тыбылаты Солтан. Æгас цæуæд Блатин. Сатирикон радзырд. IX, 85.

Тыджыты Юри. Сырддонцъиу æмæ мыст. Ныв. VII, 99.

Хъайтты Сергей. Дыууæ радзырды. V, 60. Слонаты Софи. Таурæгъ. XI—XII, 150.

Цæрæкты Аллæ. Этюдтæ. V, 96.

ДРАМАТУРГИ

Кокайты Тотрадз. Амыраны фын. Трагикомеди. IV, 10.

Темыраты Давид. Нана. Ныфсдæттæг трагеди. XI—XII, 88.

НÆ ЧЫСЫЛ ХУРТÆН

Астемыраты Изетæ, Гæзæлты Зæлина. Англисаг адæмон сфæлдыстадæй. III, 94.

ТÆЛМАЦТÆ

Руфы чиныг. Есфиры чиныг. Сæргæндтæ. IV, 125.

У.Шекспир, Е.Баратынский, И.Бунин, В.Набоков. Ф.Г. Лорка. Æмдзæвгæтæ. VI, 73.

Цæголты Васили. Уыцы æнæнцой бонты. Уацау. X, 5.

Омар Хайям. Цыппаррæнхъонтæ. X, 51; XI — XII, 189.

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

Хаджеты Таймураз. Рæстаг, рæдау зæрдæ. Æмдзæвгæтæ. I, 34.

Уайдзæфтæ, æртхырагътæ, фидистæ. III, 115.

Тлаттаты Аня. Токаты Алиханы сонет «Цыкурайы фæрдыг». III, 133.

Чехойты Сæрæбийы фыстæджытæ. X, 98.

АДÆМОН СФÆЛДЫСТАД

Фольклорон æмæ этнографион æрмæг. I, 108; II, 138; III, 138; IV, 147; V, 126.

Хъазиты Мелитон. Ирон хæзна. Разныхас. VII, 112.

Æмбисæндтæ. VII, 118; VIII, 89.

Иу аргъауы цыппар варианты. VIII, 110.

Аргъæуттæ. IX, 89; X, 66.

Æлгыстытæ. XI — XII, 204.

ПУБЛИЦИСТИКÆ

Гусалты Барис. Зæрдæ агуры хъарæг. V, 77.

Дегъуаты Соня. Куыд сын ис рохгæнæн? V, 103.

Дзуццаты Хадзы-Мурат. Хъазт, куывд мыййаг нæу. V, 5.

Тлатты Æмзор. Ирон национ идейæйы тыххæй. VII, 145.

РÆСТÆГ — РÆСТÆВЗАРÆН

Дзидзойты Валери. Истори зыгъуыммæгæнджытæ. VIII, 150.

Махарбийы монолог. IX, 118.

Лотиты Аллæ. Мысæм æй зæрдæуынгæгæй. XI — XII, 234.

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАТÆ

Æлбортты Хадзы-Умар. Иу анонимон уацы тыххæй. V, 167.

Дзуццаты Хадзы-Мурат. Цы номæй йæм дзураем? I, 129.

Къадзаты Людмилæ. Брытъиаты Елбыздыхъойы драмæ «Хазби». VIII, 169.

Тедтойты Зинæ. Ныхас æвдисæг мивдисджытæ Хъаныхъуаты Инал æмæ Хетагкаты Къостайы уацмысты. I, 152.

АИВАД, КУЛЬТУРÆ

Æлдаттаты Виктор. Ирон хæринагтæ. VI, 124.

Бæтæгаты Татьянæ. Музыкайы уацары. VII, 152

Дурæн кувын æз. VI, 81.

Биазырты Кромвел, Биазырты Людмилæ. Дуры-иу бауагъта уд. VI, 89.

Сослæнбеджы тыххæй æмдзæвгæтæ. VI, 115.

Сланты Алан. Алайнаг цирхъытæ. VI, 121.

МЫСИНАГТÆ

Реуазты Верæ. Фембæлд Иссаимæ. IX, 131. Рагбонты мысинагтæй. XI. 110.

Сечъынатты Нинæ. Царды скъуыддзæгтæ. VI, 138.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

I, 5; III, 98; IV, 79. Алы номыр дæр у къамтæй фæлгонцгонд.

НÆ РАЗАГЪДЫ ЛÆГТÆ

Мысыкаты Мæхæмæт. Йæ царды хабæрттæ. VIII, 115.

Мæхæмæты мысгæйæ. VIII, 116.

Мæхæмæт ирæтты тыххæй. VIII, 137.

Хъуыссæты Валодя. Стыр ирон ахуыргонд-философ. I, 160.

НЕ ВЗАГ — НÆ ХЪЫСМÆТ

Хъодзаты Æхсар. Ау, Елхоты онг дæр нæ хъæуы? II, 163.

Цориты Тамерлан, Цориты Ингæ. Не 'взаг не знаг у? II, 158.

УИДÆГТÆ

Агънаты Æхсар. Ном Бекы тыххæй. IV, 169.

Алæгаты Сергей, Мæхциаты Нинæ. Мыхциатæ. XI — XII, 238.

Арслан. Мамсыраты Темырболат. V, 156.

Æмбалты Цоцкойы фыстæджытæ. IV, 167.

Беккуызарты Хадзы-Мурат, Тотойты Феликс. Дзанайты ахуыргонд. V, 161.

Брутагтæ. X, 116.

Дзиццойты Юри. Æртæ дзуары. VII, 140; Нарты Сатана æмæ Мады-майрæм. IX, 133.

Мзокты Аслæнбег. Кавказæг туджы æртах. V, 143.

Хъайтыхъты Азæмæт. Æнæуд ныхасы тых нæй. VII, 133.

АХУЫРГАНÆГÆН — ÆХХУЫСÆН

Габоты Эммæ. Сабиты хæлар. IX, 145.

Бекъойты Владимир. Къостайы биографи астæуккаг скъолайы. IX, 138.

Бирæгъты Изæ. Адæмон педагогикайы хъомылады фæлтæрддзинадæй. III, 184.

Мамсыраты Мурат. Цæгатаг урс арс — Сахарæйы. IX, 148.

Мзокты Аслæнбег. Рæстдзинады бардуаг. I, 167.

Хъантемыраты Римæ. Ирон фыццаг мыхуыры чингуытæ æмæ сывæл-лæтты литературæ. III, 176.

Хъæрджынты Симæ. Къоста хæххон сылгоймаджы тыххæй. VIII, 164.

ХУДЫНДЗÆГ, АРВИСТОН

Æздæнды. Хабæрттæ. II, 178.

Довлатов Сергей. Алы хабæрттæ. VII, 158.

Хъауыраты Дауыр. Диссæгты диссæгтæ. III, 189.

ТАÆРФÆС

Дзуццаты Хадзы-Мурат. Поэты тыххæй дзурынц Хъодзаты Æхсар,

Бзарты Руслан, Биазырты Камерлан. VI, 162.

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дугæй» ист кæй у, уый.*

Учредители: СП РСО-А и коллектив редакции

Подписано к печати 21. 12. 00. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. №1. Гарнитура шрифта Muzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 14,4. Учетно-изд. л. 11,36. Заказ № 244.

Адрес редакции: 362040, г. Владикавказ, пр. Мира, 25.

Телефоны: 33-69-66; 33-31-58; 33-69-62; 33-31-24.

Журнал отпечатан на издательско-типографском предприятии им. В.А. Гассиева
Комитета РСО-Алания по печати и информации, 362011, г.Владикавказ, ул. Тельмана, 16.